

શ્રી હરિલીલા ષોડશ સ્કન્ધ

—ઉપોદ્ધાત—

ગુજરાત વનકિયુદ્ધર સોસાયટી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૪૫૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ હરિલાલ ધોડશ ૩૯

વિષય ટ - ૧ : ૯ મન

કવીશ્વર દલપતરામ સ્મારક ગ્રંથમાળા નં. ૮

વિજયદાસ લીમકૃત
શ્રી હરિલાલ પોદશ કલા

—ઉપોદ્ધાત—

લેખક,

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, ખી. એ.,

“ગુજરાતી”નો સહતંત્રી

મુંબઈ

કપાલી પ્રકટ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, ખી. એ.,

આસિ. સેક્રેટરી-અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી

સને ૧૯૩૦

પ્રત ૧૫૦૦

સંવત ૧૯૮૬

કિંમત આઠ આના.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૦૧૪

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ, અમદાવાદ

મુદ્રક : ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક

વિષયાનુક્રમશિકા.

નં.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
	ઉપોદ્ધાત	૧—૮૮
૧	જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય અને ભક્તિમાર્ગ	૧—૧૩
૨	ભક્તિ અને તેની જગ્યાઓ	૧૩—૭૭
૩	પરિશિષ્ટો ૧—૪	૭૮—૮૮
	૧. આચાર્ય શ્રી આનન્દશંકર શું કહે છે ?	૭૮
	૨. જયદેવ અને કબીરની અસર વિષે આચાર્યશ્રી	૭૯
	૩. ભાગવત અને સાધુસંતોની મહેતાને અસર	૮૧
	વિષે સાક્ષરશ્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીજીનું મંતવ્ય.	
	૪. ખલાત્કારવર્જિત ઉપાયો વડે ઈસ્લામનો પ્રચાર	૮૬
૪	વિષ્ણુદાસ, ભીમ અને તેની કવિતા	૮૯—૧૩૩
૫	પરિશિષ્ટ ૧—૨	૧૩૪—૧૩૮
	૧. ભાગવતના અધ્યાય અને પ્રકરણ	૧૩૪
	૨. સૂચિત ગ્રંથોની યાદી	૧૩૬

ગ્રંથાનુક્રમણિકા

કલા ૧ કી		૧—૨૩
„ ૨ જી	પ્રથમ સંકંધ	૨૩—૩૯
„ ૩ જી	દ્વિતીય „	૪૦—૪૬
„ ૪ થી	તૃતીય „	૪૭—૫૩
„ ૫ મી	ચતુર્થ „	૫૪—૬૨
„ ૬ ક્રો	પંચમ „	૬૩—૭૬
„ ૭ મી	ષષ્ઠમ „	૭૬—૯૩
„ ૮ મી	સપ્તમ „	૯૩—૧૦૫
„ ૯ મી	અષ્ટમ „	૧૦૫—૧૧૫
„ ૧૦ મી	નવમ „	૧૧૫—૧૨૮
„ ૧૧ મી	દશમ „ પૂર્વાર્ધ	૧૨૮—૧૪૮
„ ૧૨ મી	„ „ ઉત્તરાર્ધ	૧૪૮—૧૬૫
„ ૧૩ મી	„ „ પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધ	૧૬૬—૧૭૧
„ ૧૪ મી	„ „ ઉત્તરાર્ધ	૧૭૨—૧૮૭
„ ૧૫ મી	„ „ એકાદશ	૧૮૭—૨૦૩
„ ૧૬ મી	„ „ દ્वादશ	૨૦૩—૨૧૧

શ્રી હરિલીલા-શ્રી લોપદેવ કૃતા

ટીકા :

૧—૨૩

૨૧૯-૪૨૪

નોંધ:-ગયે વર્ષે શ્રી હરિલીલા ષોડશકલાની ટીકાનું પુસ્તક આપ્યું હતું તેમાં ૧૬ મી કલા ૫૨ની ટીકાનો અડધો ફારમ પૃ. ૪૧૭ થી ૪૨૪, બાઈન્ડરની શરતચૂકથી બાંધવાનો રહી ગયો હતો તે આ ઉપોદ્ધાત ભેગો મૂકવામાં આવ્યો છે.

જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય અને ભક્તિમાર્ગ

(વિ. સં. ૧૩૭૫ થી સં. ૧૬૨૫)

ગુજરાત સ્વયંક્રમાંથી પરચક્રમાં સરી પડ્યું, રાજપુત અમલ-
માંથી મુસ્લીમ દોરતોરમાં જકડાયું અને એને
ગુજરાતીનો લોક-પરિણામે એક રીતે વાસ્તવ કહી શકાય કે
ભાષા અને લોક-એ સમયથી ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી
સાહિત્યની સાહિત્યનો અભિનિવેશભર્યો નવો મન્વંતર પ્રકટયો-
પ્રતિષ્ઠાનો કાળ પ્રવૃત્યો. કુદરતી રીતે હિન્દી અને મરાઠી સાહિત્ય પણ
સુગઠિત સ્વરૂપમાં મુસ્લીમ અમલ પછીથી જ અભિનિવેશપુરઃસર રચાયું
જણાય છે. એ સમયથી ગુજરાતી ભાષા તેમ જ ગુજરાતી
સાહિત્યની રમઝટ, જમાવટ તેમ પ્રતિષ્ઠા પણ એક સાથે જોમ-
પામ્યાં. અને સાહજિક છે તેમ ધર્મ તથા જીવનના વ્યવહાર,
રચિઓ, સંસ્કાર અને ભાવનાઓમાં તદ્દન અલગ પડતા તેમ
લગભગ અલગેય રહેલા મોજલા, અને ઝનુની રાજશાસક મુસ્લીમોનાં
ભાષા, અને સાહિત્યની અનેરી પ્રકટ-અપ્રકટ અસરો ગુજરાતી
ભાષા તેમ સાહિત્ય ઉપર થઈ.¹ જો કે વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો
તે અગાઉથી જ ક્યારનાંયે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય લોકભાષા

¹ આ મુદ્દો આ લેખમાં આગળ વિસ્તૃતપણે વિચારવાનો હોઈને અત્રે
માત્ર તેનો સ્પર્શ જ કર્યો છે.

અને લોકસાહિત્યની કૈંક પ્રતિષ્ઠા અને આદરેય જનસમૂહોમાં પામી ચૂક્યાં હતાં જ.^૨ છતાં સંગીત તવારીખી પુરાવાની ગેરહાજરીમાં એ રાજભાષા અને શિષ્ટ વિદ્વદ્ભોજ સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યાં હતાં કે કેમ, અને તે ક્યારે, એ ચોક્કસપણે કહી શકાય તેમ નથી. અલગત મુસ્લીમો ગુજરાતમાં ઊડાં મૂળ ધાલી, ગુર્જરી પ્રજાસાગરમાં બેળાયા તે અગાઉ સૈકાંઓથી મુખ્યત્વે કરીને બોદ્ધ અને જૈન ધર્મે અટળ અસર જમાવી, ગુજરાતને પોતાનું કરી લીધું હતું; અને વ્યવહારીયા જૈન સંધ-મહાજન, લોકધર્મ, લોકવ્યવહાર, લોકભાષા અને લોકસાહિત્યની સર્વલક્ષી ભાવનાઓ એકતાર-એકધાર થઈ ગુર્જરી પ્રજાની રગેરગમાં ઓતપ્રોત થઈ ચૂકી હતી, તેમ જ જાણે તેના નિત્યના સંસર્ગ અને આવેગથી પુનઃ હિત્તેજિત થઈ તેમ તેના પ્રત્યાઘાત પણ પાડી, જૈન સાહિત્યની ટક્કર ઝીલે, સરોખરીમાં ઉભું રહે તેવું અબિનવું લોકપ્રિય સાહિત્ય સરજવાને નીતિભક્તિરસિક, સંસ્કારી કવિઓ મથી રહ્યા હતા. દુકમાં રાજકાજ, વ્યાપાર, ધર્મપ્રસાર, તીર્થાટન, અધિવાસ, વસાહત આદિ અનેક કારણોએ ગુજરાતમાં આવી જામેલા, દેશની અંદરના તેમ બહારના નીકટવર્તી તેમ દૂરવર્તી અનેક આગંતુક લોકોનાં સંસ્કારો, રુચિઓ, ભાષા અને સાહિત્યોની અસરો સંસ્કારી હૃદયમાં એકરસતાથી ઊતરી ચૂકી હતી જ. આ સહુની પ્રતીતિના પડછંદા પહેલા યુગનું પ્રાચીન યા અપભ્રંશ ગુર્જર સાહિત્ય પાડી રહ્યું છે.

અલગત આ સહુ જન્યું હતું ખરું, પરંતુ મુસ્લીમ અમલના હૃદયની સાથે જ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યે, આધુનિક સમયની ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પૂર્વ રૂપ જૂની ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની બદ્ધમૂલ પ્રતિષ્ઠા મેળવી, એ વિષે શંકા નથી. વિવિધ જાતિભાતિના સંસ્કારો અને અસરોથી સંસ્કારાતાં અવનવી-

૨ અપભ્રંશ અને મિશ્ર અપભ્રંશ ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથો ઠેક ૧૦ માં સૈકાના મળ્યા છે, જેમાં ઘણો મોટો ભાગ જૈન કથાવાર્તાઓનો છે. વાસ્તવિક વિચારીએ તો આવી બાબતોમાં ચોક્કસ સમયનું ઉદ્દંકન સંભવિત જ નથી.

અભિનવી પ્રેરણાઓ ઝીલતાં, જનસમૂહની સહિત્યની રચિને સંતોષતાં, તેના હૃદયને ઉજમાળતાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાં રૂપરંગ એર ખીલાવટ તેમ જમાવટ પામ્યાં, તે તો આ જ સમય-થી અને તે પછીથી. ગુજરાતી ભાષા ‘અપભ્રંશગિરા’^૩નું તોછડાઈ-ભર્યું ઉપનામ ત્યાગી, ‘મુગ્ધબોધ’-‘રસિકમુગ્ધ’^૪ જનોની જ્ઞાન-પીપાસાને પરિત્રમ કરનારી, ‘દેવકથાનાં અમૃત’ પાઈ જનહૃદયના આંતરનાદને પરિપોષનારી, ‘પ્રબોધપ્રકાશ’થી ઉલ્લાસવંતાં કરી, ‘શ્દ્ર અને નારીજનને બ્રહ્મવિદ્યા અને આતમયોગના જ્ઞાનસાગરમાં રસબોળ નિમજ્જન કરાવનારી’^૫ પ્રાકૃત ભાષાનું, લોકમાન્ય ભાષાનું

૩ નરસિંહ મહેતા-સુરતસંગ્રામ : ઉપસંહાર :

અપભ્રંશ ગિરા વિષે કાવ્ય કેલું દીસે, ગાય, હીસે અને તીર વાગે.

પદ ૭૨ મું.

૪ ભાલણી-ઠાદંબરીનો પ્રસ્તાવ :

મુગ્ધરસિક સાંભળવા ઇછિ, પણિ પ્રીછી નવિ જય

તેહની પ્રીછવા કારણિ કીધું ભાલણિ ભાષાબંધ, ક. ૧. લી. ૧૬-૧૩

ભાષાઇ કીધૂં આખ્યાન, રસિકમુગ્ધ રીઝવવા ગાન. ક. ૨૫, પાનું

૧૬૯ લી. ૪.

ઉપરાંત પ્રાચીન કવિઓનાં ભાષાપ્રેમના ઉદ્ગારો માટે જુઓ આ લેખકનું સુભદ્રાહરણ અને પ્રેમાનંદજીવનકથા ; ભાષાભક્તિનો યુગ, પાનાં ૬૭-૭૪

૫. જુઓ નરસિંહ :

ચાર જુગ માંહિ મુક્તિ નહી નારીને, જગત માંહે એલું શાસ્ત્ર જાણે;

અધમ ઉદ્ધારવા પ્રકટિયા શ્રીહરિ, એલું જાણી સ્ત્રિયો ગાય કોરે.

જુઓ ભીમકૃત હરિલીલા ; કલા ૧ લી, કડી ૯૯-૧૦૦:

ન્યાનસાગર ભાગવત મઝારિ, ભગતિ, વિરાગ, વિવેક, વિચાર;

બ્રહ્મવિદ્યા નઈ આતમયોગ, વલી વિશેષઈ શાસ્ત્રપ્રયોગ.

તિણિ કારાણ શ્દ્ર નઈ નારિ, કઠિન ગ્રંથ જ લહિ વિચાર;

પ્રાકૃત અર્થ જાણેવા સહી, ભણઈ ભીમ કીધી ચુપઇ.

કરિસ કથા એહ સમરથ, યાંહિ મુકિસિ પરમારથ.

અભિમાનવંતું નામ પામી તે પણ આ જ સમયમાં ; માતા સંસ્કૃત-ગિરાનાં ધાવણ અને પોષણથી ઉછરેલી નવયુગની પ્રેરણાએને ઝીલતી-ઝીલાવતી ગુર્જર ગિરાનું ઉર્જીવલ નામ પામી તે આ જ સમયમાં ; લોકભોગ્ય સંસ્કારી સાહિત્યને નિપજાવનારી શિષ્ટ અને સંશ્લિષ્ટ ભાષાની ગૌરવભરી પદવી પામી તે આ જ સમયમાં ; તેની સાહિત્યસરિતાએના પૂરપાટ જોમભર્યા, રસછવ્વળતા, ઉદ્ઘાસવંતા, ચનગનતા લોકઝીલ્યા પ્રવાહો વિવિધ દિશાએ અને ક્ષેત્રોમાં ચિરંતન વિસ્તર્યા-જમ્યા તે આ જ સમયમાં. આ કાળની જૂની ગુજરાતીની જે કંઈક પ્રાપ્ય સાહિત્યકૃતિઓ^૧ આજણી તેમ જ જૈનસાહિત્ય-કૃતિઓ અહોતહોથી ઝળહળતા પ્રકાશ આપતી રહી છે તે નિઃસંશય આ અર્થોપત્તિને સખળપણે ટેકવે છે જ.

આ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યનો ઉગમકાળ સામાન્ય રીતે આદિકવિ નરસિંહ મહેતાથી (સં. ૧૪૭૦-૧૫-ઉગમકાળ ૨૮) વિક્રમ સંવત પંદરમી સદીના ચોથા પાદથી મનાવાયો છે, કહો કે, મનાવાતો આવ્યો હતો. પરંતુ સંશોધન અને પરિશુદ્ધિના પરિણામે તેના પાયા પંદરમી સદીના

૬ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યના આજણી અને જૈની સાહિત્ય એવા ભેદો ભિન્ન લેખાયેલી ધર્મપ્રેરણાને તેમજ પાછળથી કંઈક મતાંતરણને કારણે પડ્યા છે. સામાન્ય વર્ગીકરણ ખાતર એ ભેદો કદાચ ઠીક લેખાય ; પણ જાણે પરસ્પર કોઈ સામાન્યસંબંધ વિનાનાં એ સાહિત્યો હોય-છે, તેને ઝીલનારા સમાજ સંસર્ગહીન હોય એવી ખાટી સમજથી એવા ભેદ પડાય એ દષ્ટ નથી. વારતવિક જોતાં બન્નેય સાહિત્યસરિતાઓ એક જ મહાન ગિરિ-શૃંગમાંથી ઉદ્ભવી છે : અન્યોન્યના સહચાર અને સહઅસર રૂપ છે. વસ્તુ અને વિષયો સમાન છે, પરસ્પર ગાઠ સંબંધ સેવતા જનસમૂહોના દૃઢપ્રકારને અથે એ સાહિત્યો લખાયાં છે, માત્ર ધર્મપ્રવાહબલ નિરાણું હોઈને નિરનિરાળા છતાં સમાન રસવાળા પ્રવાહોમાં વહ્યાં જણાય છે. આ મુદ્દો તા. ૩૦-૪-૨૯ ને રોજ આ જ લેખકે નડીઆદમાં “ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક અંશો ” એ લાપણમાં ચર્ચ્યાં છે. જુઓ “ ગુજરાતી ” તા. ૬-૬-૨૬ પાનું ૮૪૫; તેમ “ જૈન ગુર્જર કવિઓ ” ભાગ ૧લો, સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૩૧૬ મું.

પહેલા અને વાસ્તવિક કહીએ તો ચૌદમી સદીના ચોથા પાદ પર્વત પહોંચેલા શોધાયા અને સિદ્ધ થયા છે. અલખત બાપા અને સાહિત્ય એ એવાં વિલક્ષણ, વિકારવંતાં પ્રવાહશીલ વસ્તુ છે કે તેનાં ખીજનિક્ષેપ, અંકુરાવટ અને ખીલાવટ તેમ સૂરાવટના આરંભકાળની સુસ્પષ્ટ રેખા રેખાટી ન જ શકાય, અનેકસંખ્ય પૂટપાકો પામેલી ભસ્મના પૃથક્ પૃથક્ પૂટપાક જેમ તારવી ન શકાય તેમ. છતાં જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યના ઊગમકાળનો સુમેળ વિક્રમ સંવત પંદરમીના આરંભ સાથે તો સુધટિત રીતે ઘટાવી શકાય છે.^૭

આ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યનાં બર અને પૂર કેવાંક અને કેટલાંક, એનો નિશ્ચય હજી સ્પષ્ટ થયો-થઈ જૂની ગુજરાતીના શક્યો નથી; સંશોધનદશામાં છે; અને તે સાહિત્યનાં આલેખવાને હજી કેટલોક સમય જોઈશે. કારણ બર અને પૂર જેમ મુસ્લીમ ઝનુની આક્રમણક અમલના આરંભમાં 'વહેવારીયા' ગુજરાત અને ગુજરાતી-ઓની અવદશા અને અસ્તવ્યસ્તતા થઈ તેમ જ એ અમલના યાહોમ પડતીના સમયમાં તથા મરાઠી હુમલાખોરી-હુંટખોરી ચઢતી-પડતીના કાળમાં પણ તેમની એવી, બદકે તેથી પણ વિશેષ વિનાશકારી અવદશા અને અસ્તવ્યસ્તતા થવા પામી. આસમાની તેમ જ સુલતાની ઉભય આપ-ત્તિઓ દ્વારા કાળચંડીએ ભરાય તેટલાં ભૈરવી ખપ્પેરો ભર્યા, અને આરોગ્યાં, જેમ ઉશેટચાંચ ખરાં; તેમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યના સંગ્રહો ઊગરી તો શક્યા જ નહીં, પણ ઉલટા અકલ્પ્ય રંજાડ અને ભેલાડ

૭ જુઓ સાક્ષરશ્રી મોહનલાલ દલીચંદે સંયોજન તેમ સંવિધાનપુરઃસર રચી પ્રકટ કરેલો મહામૂલો "જૈન ગુર્જર કવિઓ" ભાગ ૧લો : પાનાં ૧૩-૨૬ : કવિઓ ૧૧-૩૫ ; તેમ દિ. બ. સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય મુલે પ્રકટ કરેલાં "પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય," પાટણના ભંડારોના સાહિત્યનો સ્વ. સાક્ષર ચીમનલાલ દલાલનો પાંચમી સાહિત્યપરિષદ—સુરતનો રીપોર્ટ : ત્રીજી રાજકોટ સાહિત્યપરિષદ-રીપોર્ટની હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી; ડેક્કન કોલેજનો રીપોર્ટ વગેરે વગેરે.

પામ્યા; બ્રાહ્મણી અને જૈન કવિઓએ ખડકલાબંધ ખડકેલા, જીવથીયે જ્ઞાણ, મહામૂલા વિવિધ સાહિત્ય-સંચયો કાં તો કીડીયારાં પેરે ક્યાંક ક્યાંક લંડારાયા, કાં તો ક્યાંક ક્યાંક ઉધાર્ધ-વંદા અને કસારીઓના ખોરાક થયા, તો ક્યાંય ક્યાંક આગના ભોગ બન્યા કે જળવાસ વચ્ચા, કચરાયા તેમ ધૂળમાંયે મળ્યા. આમાંના જે સાહિત્યસંચયો પવિત્ર ભાવનાથી લંડારોમાં, મુખ્યત્વે ધર્મપ્રેમી જૈન બંધુઓના અપાશરાના લંડારોમાં, લંડારાયા તેમ ધર્મપ્રેમીઓની નિત્યપાઠની પોથીઓમાં તેમ જીવની પેઠે કંઠસ્થ જીવતા રહ્યા, અને વંશપરંપરા વારસાઓમાં ઉતરી આવ્યા છે તેના વિવિધ દષ્ટિ-બિન્દુઓથી થયેલા યથાશક્ય અભ્યાસથી સમજાય છે તેમ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યનાં પૂર વિશાળ તેમ વિસ્તૃત છે અને તેના બર કહેવાય છે તેમ કેવળ એકદેશી કે ધાર્મિક ભાવનાના જ રંગથી રંગાએલ એક-રંગી હોવાને બદલે વિવિધ દેશી, વિવિધરંગી, રસાલ તેમ ઉજમાળા યે છે; અને તે કાલનાં અન્ય ભાષાસાહિત્યોના પડછે માનભરે ઉભી શકે તેવા છે. આ યશોભાગનું ભાગી એકલું બ્રાહ્મણી સાહિત્ય જ નહીં, પણ જૈની સાહિત્ય છે, કદાચ હાલ પ્રાપ્ય સામગ્રીથી સમજાય છે તેમ બ્રાહ્મણી સાહિત્ય કરતાં વિશેષ અંશે છે; તેમ કેટલેક અંશે મિશ્ર-ચારણી-ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય પણ ખરૂં.

આ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્ય સંબંધમાં ઉપર જણાવેલી અનબન અને અલ્પસાધની પરિસ્થિતિ વિચારતાં કેટલાક અવાસ્ત- તેમ સર્વગ્રાહી અભ્યાસની ગિણપ જોતાં કુદરતી છે
 ૧ ભ્રમો તેમ કેટલાક ભ્રમ-વિભ્રમો સાહિત્યરસિકોને થયા છે, તેમ કેટલાક ભ્રમો અપૂર્ણ માહિતીને અંગે તેમણે ગિલા કરી ડહોળાણુ-ડખોળાણુ કર્યા છે.^૮ જેમ નરસિંહ મહેતાને

૮ નડીઆદમાં આ લેખકે આપેલું “જૂની ગુજરાતીના સાહિત્ય વિષે કેટલાક ભ્રમો :” “ગુજરાતી” તા. ૬-૬-૨૬ પાનું ૮૪૫; અગર સા. શ્રી મોહનલાલ દ. દેશાઈના જૈન ગુર્જર કવિઓ ના ઉપોદ્ધાતાનાં પાનાં ૩૫-૨૦

આદિ કવિ ગણી જણે તેમની પૂર્વે ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા-સાહિત્ય જ આદ્યજ્ઞ તેમ જૈન કવિઓને હાથે લખાયું ન હોય, જણે એકલું આદ્યજ્ઞી સાહિત્ય તે સમયે, અને તે પછી પણ એ જ સાહિત્ય લખાતું રહ્યું હોય, અને જણે જૈની સાહિત્યના છાંયો ઉડાડતા જળખુંબાકર કરતા નદો વદ્યા જ ન હોય, જણે જૈની અને આદ્યજ્ઞી સાહિત્યો અન્યોન્યથી કેવળ નિર્લેપ, નિરાલંબી રહી વિકસ્માં અને વિસ્તર્યાં હોય, જણે જૈની સાહિત્ય કેવળ સન્નયો અને સ્તુતિઓથી જ ભરેલું હોય અને વેદધર્મને સંસ્પર્શ્યું કે પુરાણોની અડાશેય ગયું ન હોય, જણે જૈનો અને આદ્યજ્ઞ ધર્મો હિન્દુઓના વ્યવહારો અને વિચારો પરસ્પરથી વિલગન જ રહ્યા હોય, જણે વિ. સં. વીસમી સદીમાં પ્રચરેલી ભાષા જ ચાર સૈકા ઉપર એવી ને એવી જ પ્રચરિત હોય, અને અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતની અસરોથી તદ્દન વિમુક્ત રહી હોય, જણે બજનકીર્તન અને પદો જ લખાયાં હોય અને સળંગ આખ્યાનો, કથાવાર્તાઓ, રસિક પ્રબંધો લખાયાં જ ન હોય, એવો ભ્રમશીલ એકલમાર્ગી સિદ્ધાન્ત સ્થપાયો તેમ જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય માત્ર ધર્મરંગથી અને વિશેષે કરીને શૃંગારી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના રાધાકૃષ્ણવિલાસ-ગોપીવિહારવિરહના જ રક્ત રંગથી રંગાયેલું હોય, એવો ખીજો ભ્રમભર્યો સિદ્ધાન્ત સ્થપાયો છે.

જો કે આ અને આવા ભ્રમોનાં આવરણોને સંશોધન અને પરિશીલન-પુરઃસર પ્રકટ થતાં જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યની સ્વચ્છિત્તો તેમ જ અન્યોનાં પ્રકાશનો અને અવલોકનો બેદી રહ્યાં છે. છતાં સકારણ અહીં

૯ (૧) જુઓ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના ૩ જા, ૪ થા અને પાંચમા રીપોર્ટની સૂચિઓ ને નિબંધો; (૨) સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનું પાઠલુના ભંડારોમાંથી અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય એ નિબંધ સુરત પરિષદનો રીપોર્ટ કે લાઇબ્રેરી મીસેલેની ફેબ્રુ. ને મે (૧૯૧૪); (૩) જૈન રાસાઓના બે સૂચિઓ; (૪) સા. શ્રી મોહનલાલ દલાલે દેવો મહા-ભારત સૂચિઅંથ “ જૈન ગુર્જર કવિઓ ‘ ભાગ ૧ લો; (૫) શ્રી કાર્પસ

જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય માત્ર ધર્મરંગથી જ અને વિશેષે કરીને શૃંગારી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના રાધાકૃષ્ણવિલાસ-ગોપીવિહાર અને ગોપી-વિરહના જ અતિ રાતા-અતિ ઉધડ શૃંગારના રંગથી રંગાયલું હોવાના આભાસ-બ્રમનો નિરાસ કરવાનો છે; કારણ પ્રસ્તુત કાવ્ય ‘હરિલીલા’ એ વિષ્ણુભક્તિનો સદ્ગ્રન્થ છે. અને તેનો રચનાર કવિ બીમ ‘વિષ્ણુદાસ’ ગ્રિફ્થ ધારે છે, વિ. સં. ૧૬ મા સ્થતકના પૂર્વાર્ધ તેમ ઉત્તરાર્ધનો મુખ્ય અને પહેલી પંક્તિનો કવિ છે, અને તેના જ સમયના સાહિત્ય-યુગને ઉપરનો બ્રમ મુખ્યત્વે સ્પર્શે છે, તથા આ યુગના આદિ કવિ લેખાયલા નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ (સં. ૧૫૬૦-૧૬૦૩) તેમ ભાલણ આદિની ભક્તિજ્વાલાઓ ક્યાંથી પ્રકટી ? એટલે કે જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યને વિષ્ણુભક્તિની પ્રેરણા ક્યાંથી મળી ? તે પરંપરાથી ચાલી આવતી હતી ? સ્વયંભૂ હતી ? ગુજરાતમાંથી પ્રેરણાન્વિતા હતી ? કે તેની બહારથી આવી હતી ? આ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આ સમગ્ર વિષય ઐતિહાસિક તેમ જ સાહિત્યવિષયક દૃષ્ટિથી વિચારવાની અગત્ય વિશેષે કરીને છે.

પ્રથમ તો ખરી હકીકત એ છે કે, આ યુગનું સાહિત્ય વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ખેડાયેલું છે, તેણે વિવિધ પાક નીપજાવ્યા સાહિત્યનાં વિ- છે, એટલું જ નહિ પણ ધર્મની વિવિધ શાખા- વિધ ક્ષેત્રો એમાં વિહરેલું-વિકસેલું પણ છે જ; એક જ સંપ્રદાયના અને તેમાંથી એના એક જ અંગ ગોપીવિલાસ અને કૃષ્ણભક્તિમાં જ ગુંચવાઈ અટવાઈ રહેલું નથી. આ કાળની સાહિત્યસમૃદ્ધિ ગૌરવભરી, રસાળ અને તેજવંતી ખની શકી

સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તક નામાવલિ ભાગ ૧-૨; (૬) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું “ પંદરમા શતકમાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય: ” (૭) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદી, વગેરે.

છે, તેમાં મુખ્યત્વે જૈની અને બ્રાહ્મણી સાહિત્યના સર્જકોએ^{૧૦} પોતાનો આત્મા રેડ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ માતૃભાષાને યથાશક્ય વિકસાવી તેમ બદલાવી પણ છે; ઉપરાંત સાહિત્યરસિક જીવંત જન-સમૂહોની આંતરતૃષ્ણાઓને છીપવા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને ઇતર ભાષાનાં સાહિત્યો, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, જીવનવ્યવહાર, સંસારસમાજ નીતિ, આદિ સંબંધી પોતાના જ્ઞાન, અવલોકન અને અનુભવ તેમાં પ્રવાહિત કર્યા છે. આ સઘળા જ સાહિત્યસર્જકો કાંઈ આરૂઢ વૈષ્ણવ કે કૃષ્ણભક્ત ન હતા, કે કેવળ ધર્મોપદેશકોએ ન હતા, હોઈ પણ ન શકે, તેમને રસવૃત્તિ, સંસારવ્યવહાર લાગેલાં જ હતાં, એટલે તેમના સાહિત્યસર્જનનાં ઉદ્દેશ અને પ્રવૃત્તિ એટરંગી હોઈ જ ન શકે અને હતાં પણ નહિ. સ્માર્તો, શૈવો, શક્તિમાર્ગીઓ, અનેકમતી વૈષ્ણવો અને જૈનો; એકેશ્વરવાદી, બહુદેવવાદી અને નિરીશ્વરવાદી; નિવૃત્તિમાર્ગી અને પ્રવૃત્તિમાર્ગી; કર્મમાર્ગી, જ્ઞાનમાર્ગી, ભક્તિમાર્ગી, અને તંત્રમાર્ગી; અને વામમાર્ગી અને ચાર્વાકમાર્ગી એમ અનેક પંથભેળ ખીચડીયો ગુર્જર સંઘ હતો; ઉપરાંત મુસ્લીમ ઓલીયા, પીર, ફકીરોના સંસર્ગથી તથા અન્ય ધર્મોઓના સહવાસથી પણ સંકરધર્મો અનેલો મોટો શ્રમજીવી વહેવારીયો વર્ગ હતો; વિવિધ રચિઓ અને માનસવાળા એ સંઘો હતા. જેમને ધર્મકર્મનું યાંત્રિક સંકુલપણું, તેમ જડ શાસ્ત્રચારાધીન મુક્તિમાર્ગના એકલપેટાઈજનરા અને બંધીઓ સાક્ષતાં હતાં અને તેથી જેઓ પ્રભુપ્રાપ્તિના સહજસિદ્ધ રાજમાર્ગ માટે અત્યંત તલસતા-ટળવળતા હતા. અલખત તે કાળના સાહિત્યસર્જકો-બ્રાહ્મણી, જૈની તેમજ મિશ્ર પંથી અને તેમના આ સહુ ગ્રાહકો ધર્મભાવનાથી પોતાના જીવનક્ષેત્રના કોઈ પણ અંગને અલિપ્ત રાખી શકે એવું તેમનું માનસ જ ન હતું; એટલે આ યુગના સાહિત્યનો ઝોક-પ્રધાન રંગ

૧૦ ચારણ તેમ ભાટોના હિન્દી-મિશ્ર ગુજરાતી સાહિત્યના અવલોકનને અભાવે ઐતિહાસિક સાહિત્યનો વિચાર સરખોયે થઈ શક્યો નથી.

ધર્મનો છે, અને અન્ય રંગોમાંયે ધર્મની છાંટ કવચિત્ વિશેષ અંશે ઘેરી તો કવચિત્ અલ્પ અંશે આછેરી પણ તરવરે છે, અને તેથી જ તેને ધર્મરંગી કહેવાને કેટલાક અભ્યાસીઓ પ્રેરાયા છે. બાકી ઝીણવટથી આ યુગના સાહિત્યનો અભ્યાસ અને અવલોકન કરનારને તો તેમાં ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મવિદ્યા, તેમ અન્ય વિદ્યા-કલાઓ અને શૃંગાર ઉપરાંત અન્ય રસ કંઈક ધ્યાન રોકી શકે એવા પ્રમાણમાં જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં ચિરંજીવપણું પામેલાં જણ્યાં વિના નહિ રહે. અને તેનો કંઈક ખ્યાલ નીચે ટાંકેલા અછરતા વર્ગીકરણવાળા વિહંગાવલોકનથી આવી શકશે.

(૧) ઇતિહાસ : વિસલદેવ રાસ (સં. ૧૩૮૮ ની આસપાસ) જગજ્ઞાનાં પદ (સં. સૈકા પંદરમાં); રાજશેખરનો સાહિત્ય વિવિધ વસ્તુપાલ રાસ (સં. ૧૪૦૫); શ્રીધરનો રમણમલ્લ ભતિ ને ભાતિનું છંદ (સં. ૧૪૫૯); પદ્મનાભનો કાલ્પડે પ્રબંધ (સં. ૧૫૧૨); કુમારપાળ રાસ (સં. ૧૫૪૨); શ્રીપાલરાસ (સં. ૧૫૩૧); લલિતાંગચરિત્ર (સં. ૧૫૬૧ છન્દો બદ્ધ); વિમલપ્રબંધ (સં. ૧૫૬૮); ભોજમુંજકથા; જુનાગઢના રા'ખેંગાર, રા'નવધણુ આદિની દંતકથાઓ, ફુલા, સોરઠા; અન્ય ઐતિહાસિક-મિશ્ર ઐતિહાસિક રાસાઓ, ગાથાઓ વિગેરે

(૨) કથાવાર્તા : હરસેવકનો મયણુરેહા(મદનરેખા)રાસ (સં. ૧૪૧૩); સંધકુશલની નંદબત્રીસી (સં. ૧૫૧૦); હીરાણુંદ્રુત વિદ્યાવિલાસ નરેન્દ્રનો પવાડો (સં. ૧૫૧૩ ની પૂર્વે); પાઠક રાજ-વલ્લભકૃત ચિત્રસેન પદ્મભવતી ચરિત્રની ટીકા (સં. ૧૫૨૪); ધનાશાલી-ભદ્ર રાસ (સં. ૧૫૩૧); લાવણ્યસમયકૃત સિદ્ધાન્ત ચોપાઈ (સં. ૧૫૪૩); નરપતિનો પંચડંડ (સં. ૧૫૪૫); (સં. ૧૫૬૨); ઉદય-ભાનુનો વિક્રમ રાસ (સં. ૧૫૬૫); અંબડકથા ગદ્ય (સં. ૧૫૭૧); કાયરથ નરસાસુત ગણપતિની માધવાનલ કામકંદલા (સં. ૧૫૭૪);

હીરકળશની સિંહાસન દ્વાતિશતિ (સં. ૧૫૭૬); (જૈનેતર) મતિ-
સારની કર્પુરમંજરી ચોપાઈ (સં. ૧૬૦૫); પંચતંત્રનો ગદ્ય અનુવાદ;
મધુસૂદનનું વિક્રમચરિત્ર, આદિ અનેક કથાઓ અને રાસાઓ.

(૩) શૃંગાર અને કામકલા : જૈન શ્રમણે અને કવિઓની શૃંગાર-
રસસમુદ્ધીપક લૌકિક કથાઓ, ફાગો; વસંતવિલાસ (સં. ૧૫૦૭ ની
આસપાસ); નરસિંહ મહેતાનો સુરતસંગ્રામ, ચાતુરી પોડશી, ચાતુરી
છત્રીશી; અને પદાવલિઓ; બાલણુ આદિની પદાવલિઓ, શાનાચાર્યની
ખિલ્લણુપંચાશિકા અને શશિકલા; નર્મદાચાર્યનું કોકશાસ્ત્ર; અનંગ-
રંગનો કવિતાખદ્ધ અનુવાદ; ઢોલામાર આદિ રસિયાઓની વાર્તાઓ, વગેરે.

(૪) આખ્યાનાદિ : ભાગવત : નરસિંહ મહેતાની બાળલીલા;
શૃંગાર આદિ પદાવલિ, શ્રીધરનો દશમ (કવિતાખદ્ધ સં. ૧૪૫૪ની
આસપાસ); ભીમની હરિલીલા (સં. ૧૫૪૧) અને કૃષ્ણકીર્તનો;
કાયસ્થ કવિ કેશવનો દશમસ્કન્ધ (સં. ૧૫૨૯); બાલણુનો દશમ
અને કૃષ્ણલીલાનાં પદ; કર્મણુ મંત્રીનાં દશમ સ્કન્ધનાં પદ (સંવત
૧૫૨૬ ની આસપાસ); અનાવિલ કીકાનું બાલચરિત (સં. ૧૫૫૦).

હરિવંશ : જનાર્દનનું ઉપાહરણ (સં. ૧૫૫૪); કાયસ્થ કેશવનું
ઉપાહરણ (સં. ૧૫૨૬ની આસપાસ); બ્રહ્મજિનદાસનો જૈની હરિવંશ.

મહાભારત : દેહલકૃત અભિવન ઉંઝણું, (સં. ૧૫૫૦ ની
આસપાસ); બાલણુનું નળાખ્યાન; નાકરનું નળાખ્યાન; માંડણુનું
રુકમાંગદાખ્યાન; (સં. ૧૫૭૫); નાકરકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન
(સં. ૧૫૭૨ થી ૧૬૦૦ ની વચ્ચે); નાકરનાં મહાભારતનાં પર્વો, તે
કૃષ્ણવિષ્ણુ; જૈન કવિઓનાં નળદમયંતી આદિ રાસા.

પુરાણો : મુખ્યત્વે માર્કણ્ડેય; વિષ્ણુ, વૈવર્ત અને સ્કંદમાંનાં—
આખ્યાનો : શિવલીલામૃત, હરિશ્ચન્દ્ર, સુર્ય આદિનાં, તથા સપ્તશતી.

રામાયણ : કર્મણુ મંત્રીની રામકથા (સં. ૧૫૫૪); માંડણુનું
રામાયણ (સં. ૧૫૭૫); લાવણ્યસમય, શ્રીધર, માંડણુ અને નર-

પતિના રાવણુમંદોદરીસંવાદો (સં. ૧૫૬૫થી ૧૫૭૮); માંડલુનો સીતાનો સન્દેશ, મીઠા ભક્તનો રામપ્રબંધ (સં. ૧૫૮૭); જીમનાથનું રામાયણ (સં. ૧૫૯૯); રામાયણ ગદ્ય (નરસિંહ મહેતાના સમયનું); સ્વયંભુ-દેવનું રામાયણ પુરાણ (સં. ૧૫૨૧); જૈનોના રામ અને સીતાના પ્રબંધો-રાસ; લાલણપુત્રોનું રામાયણ; અગ્રાત કવિઓનાં કીર્તનો, રામખાળલીલાનાં પદ.

(૫) શિવશક્તિ-ભક્તિ : લાલણુનો શિવભીલાડો સંવાદ; એક અગ્રાત કવિનો ઈશ્વરવિવાહ, શ્રીધરનું ગૌરીચરિત્ર (સં. ૧૫૬૫); કવિ પરવતસુતનો ગૌરીલક્ષ્મી સંવાદ (સં. ૧૫૯૯); શ્રીધરની સપ્તશતી (સં. ૧૪૫૪ની આસપાસ); લાલણુની સપ્તશતી; દામોદરાશ્રમની શિવકીર્તનાવલિ, અન્ય અનેક અગ્રાત કવિઓની પદાવલિઓ.

નોંધ: ઠેઠ વિ. સં. ૧૩ મીની પૂર્વથી નાગરોની શિવ અને શક્તિની ભક્તિ સુપ્રસિદ્ધ છે; નાગર કવિ સોમેશ્વરદેવે સપ્તશતીમાંથી સુરથોત્સવ (સં.) કાવ્ય રચેલું છે.

(૬) તત્ત્વજ્ઞાન: અને અધ્યાત્મચિંતન: શ્રી જયશેખરસૂરીનો ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ (સં ૧૫૫૭ની આસપાસ); ભીમનો પ્રબોધ-ચન્દ્રોદય નાટક ઉપરથી અનુવાદ ‘ પ્રબોધપ્રકાશ ’ (સં. ૧૫૪૬); નરસિંહ આદિનાં જ્ઞાન, અધ્યાત્મતત્ત્વ, આદિનાં પદો; કક્કાવલિઓ; જૈન કવિઓની કક્કા આદિની ચોપાઇઓ, વિવિધ તત્ત્વોના સંવાદો; ભગવદ્ગીતા, યોગવાસિષ્ઠના ગદ્યપદ્ય સારોદ્ધારો.

ઉપરાંત ચરિત્રો, આખ્યાયિકાઓ જૈન કવિઓનાં સંખ્યાબંધ સાંપડતાં જાય છે.^{૧૧} આ સહુનું વાંચન પછી યથાયોગ્ય વર્ગીકરણ થાય તો તે પછીથી જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યના પાકનો વાસ્તવ ખ્યાલ ખાંધી શકાય.

૧૧ જૈન કવિઓ અને સાહિત્યસર્જકોની બધીયે કૃતિઓનો અભ્યાસ કરવા પૂરતો સમય આ લેખકને મળ્યો નથી, તેથી ઘણીક કૃતિઓનાં નોંધાયલાં નામ માત્રના ઉલ્લેખથી સંતોષ માની લેવો પડ્યો છે.

આટલું અઠરતું દિગ્દર્શન જૂની ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવિધ જાતિભાતિનાં પૂર અને ખરનો કંઈક વાસ્તવ તેમ જોડે ખ્યાલ આપી શકશે.

હવે આ એક મુદ્દો વિચારમાં રહે છે: આ જૂની ગુજરાતીના યુગના કવિઓ નરસિંહ, કેશવ, ભાલણ, ભીમ, મીરાં આદિના હૃદય-માંથી ભક્તિની જે જ્વાલાઓ ભભૂકી ઉઠી હતી ભક્તિની જ્વાલાઓ તેને પ્રકટાવનાર મૂળ ક્યાંનું^{૧૨}? ગુજરાતની ક્યાંથી પ્રકટી? અંદરની તે કાળની લોકચેતનને જગવી રહેતી રસ-સામગ્રીના બળે એમનાં હૃદયમાંથી ભક્તિ રૂપી અગ્નિ આપોઆપ ભભૂકી ઉઠ્યો? કે બહારના ધર્મપ્રવર્તકો અને કવિઓના ઉપદેશસ્પુર્ણિગોએ એ અગ્નિને ચેતવ્યો તેમ પ્રકટાવ્યો? ખરેજ આ પ્રશ્ન મહત્વનો છે, ઇતિહાસ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે, અને તેથી સર્વગ્રાહી રૂપમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચારાવો જોઈએ છે. સમર્થ પ્રાચીન સાહિત્યવિવેચક સાક્ષરશિરોમણિ સ્વ. ગોવર્ધનરામ મા-ત્રિપાઠીએ આ પ્રશ્ન ઉદ્ભાવી તેની સપ્રમાણ સંક્ષિપ્ત સમીક્ષા બહુ જ કુશલતાથી કરેલી છે.^{૧૩} સા. શ્રી આચાર્ય આનન્દશંકર ધ્રુવે એ સમીક્ષાનો બુદ્ધિપુરઃસરતાથી સર્વગ્રાહી તેમ મનનીય ગહાપોહ કર્યો છે. ખરો, પણ અંતમાં કંઈક દોલાયમાન વા દહીંદુધીયા સ્થિતિ દાખવી છે;^{૧૪} તેનો પ્રત્યુત્તર સ્વ. ગોવર્ધનરામે આપ્યો છે. પરંતુ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ તો કંઈક નવું ઉલું કરવાના બ્યામોહમાં આપોયે પ્રશ્ન ડહોળી-

૧૨ આ ચર્ચા માત્ર બ્રાહ્મણી સાહિત્યને જ સ્પર્શીને કરેલી છે. જૂની ગુજરાતી સાહિત્યની મૂળ ઘેરણા વિષે આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો જાણ્યામાં નથી.

૧૩ જુઓ ૧૯૦૫ નો પહેલી સાહિત્યપરિષદનો રીપોર્ટ; પ્રમુખપદનું ભાષણ: પાનાં ૫ થી ૧૨

૧૪ જુઓ વસન્ત, સંવત ૧૯૬૧, શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ પાનાં ૨૪૧ થી ૨૫૦ અને ૨૮૧ થી ૨૮૮.

ડમોળી નાંખી શીશુ અને શીસોટા ઉરાડવા જેવું જ ક્યું છે. ૧૫ આ સ્થિતિમાં વધુ પ્રકાશ પાડનારી ઐતિહાસિક વિગતોના જોડાણમાં ઊતરી, આ પ્રશ્ન વિચારવાની અગત્ય વિશેષે કરીને જણાય છે.

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે મુસ્લીમોના આગમનથી ઉત્તર હિન્દ, મહારાષ્ટ્ર અને બંગાળામાં વાતાવરણ ખળબળતાં લોકચેતન, લોકાનુકૂલ ધર્મપ્રવર્તન અને લોકભોગ્ય સાહિત્યસર્જનમાં સંતમહંતાદિ વિભૂતિઓ (જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, રામાનંદ, કબીર, નાનક) જવલંત અંશે કારણભૂત થઈ છે, ત્યારે તે સમયે મુસ્લીમ અસર તળે પીડાતા, ચગદાતા અને આ સહુ લોકકાર્યો માગી લેતા ગુજરાતમાં એમાંનું શું કાંઈ જ થયું નહતું, થઈ શકે તેવુંયે નહતું? ગુજરાતે એના જોડાની સંતમહંતાદિ વિભૂતિ પ્રકટાવી જ નહીં હોય? સાદી સમજ કહે છે કે ગુજરાતમાં એ સૌ હતું અને ગુજરાતે એવી વિરલવિભૂતિઓ પ્રકટાવી હશે, અને એની પ્રતીતિ ભરૂચનિવાસી, જ્ઞાનદેવાદિના પુરોગામી સંત પુરૂષ, મહાનુભાવપંથના પ્રવર્તક પ્રશાન્ત ચક્રધર આપે છે જ, તેમ પાછળના સમયના અમદાવાદી પણ ઉત્તર હિન્દના મહંત દાદુ દયાલ પણ આપે છે. મરાઠી ભાષા, હિંદી ભાષા, માતૃભાષાના સાચા અભિમાનથી આ કાળમાં સખળ અને સફળ જોમ પામ્યાં, ત્યારે ગુર્જરી ભાષાને એ પ્રકારનું જોમ મળ્યું નહીં હોય? વળી જ્યારે ગુજરાતનાં મહાતીર્થો, ગિરિશૃંગો અને નદીતટોએ તેમ ગુજરાતના વાતાવરણેયે ગુજરાત બહારની વિભૂતિઓને, મુસ્લીમ

૧૫ ગુજરાત ૧૯૮૦ આવણ; સાહિત્યસંસદેના સાહિત્યને ઇતિહાસ ભાગ ૭ મા. જે વાદી વકીલ આટઆટલાં ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સાબીત થયા છતાં મીરાંને કુંભાની રાણી જ કહેવાનો એકલહથો હકામત, ઈન્નરોધરે, મંદલિક નામનો છેલ્લો જૂનાગઢી રાજા થઈ ગયા છતાં તેને વિશેષ નામને બદલે સામાન્ય નામ લેખે, નરસિંહ મહેતાના કાકા પરવતદાસ જેવી વૈજ્ઞવ્ય વ્યક્તિ થઈ ગયા છતાં અને નરસિંહના કાકાના વંશજોની વંશાવલિ, વંશ-પરંપરાગત ઊતરી આવેલું સાહિત્ય, આદિ હયાત છતાંયે તેનો કાળ વિચારવાની જરૂરત જ ન વિચારે, ' નરસિંહના કાંચકા 'નો ઉત્તર અપાય છતાં તેનો ચે વિચાર જ ન કરે તે વકીલનો વાદ કેટલો માન્ય લેખાય, એ સમજી સાહિત્યરસિકે પોતે જ વિચારવા જેવું છે.

વિભૂતિઓને પણ આકર્ષી તેમ સત્કારી છે અને તેમની પીઠો તેમ પ્રેરણાઓને ચિરંજીવપણું અપાવ્યું છે, એટલું જ નહીં પણ વિઠ્ઠલનાથનું પંદરપૂર દક્ષિણની દારિકાનું પવિત્ર નામ પામી ચૂકેલું હતું (શ્રી એકનાથ ભાગવત ૨૯, ૨૪૩), ત્યારે ગુજરાતતળની એવી વિભૂતિઓની પીઠો તેમ પ્રેરણાની વિગતવારી તવારીખથી ગુજરાત વંચિત રહ્યો છે. તેમ જ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય આ કાળમાં સારી રીતે ખીલ્યાં છે, પણ તેની ઉદ્ભાષક પ્રેરણાઓ અને પ્રેરકો જાણ્યામાં નથી, અને તેથી જ આ સવાલ ઉભો થાય છે ? વળી ગુજરાતના આ મધ્યકાળના (વિ. સં. ૧૪ થી ૧૫ મી સદીના) ન્હૂતી ગુજરાતીના સાહિત્યમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ કેવળ વિષ્ણુભક્તિ નથી, પણ અન્ય દેવભક્તિઓ પણ પ્રતિષ્ઠા પામેલી છે: સાક્ષરશિરોમણિ જોવર્ધનરામ કહે છે તેમ “દેવકથા, દેવરહસ્ય અને અધ્યાત્મવિષયની રમણીય પુલંગુચણી” પ્રકટેલી છે. આ સહુ આદોલનો કેવળ બહારથી આયાત થયેલાં નથી, પણ અંદરનાં આદોલનો તેમ બહારનાં આદોલનોનાં સંઘર્ષણ અને સંમિશ્રણનું પરિણામ છે, એમ ઐતિહાસિક અવલોકનથી વિચારતાં સમજાય છે.

ગુજરાતમાં ભક્તિમાર્ગના પ્રસારમાં ત્રણ અસરો—પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે કામે લાગેલી છે: (૧) સાંપ્રદાયિક અને શાસ્ત્રાનર્દિષ્ટ ઉપદેશની પરંપરાથી ચાલી આવતી અને સામયિક નવનવું સ્વરૂપ લેતી, પ્રવૃત્તિ; (૨) પૌરાણિક ધર્મોપદેશની પ્રવૃત્તિ, અને (૩) સંતમહંતાદિની લોકધર્મના ઉપદેશની પ્રવૃત્તિ. વૈદિક ધર્મને આ ત્રણે પ્રવૃત્તિઓએ વિકસાવી તેમ વિકૃત કરી અનેક શાખાઓમાં પાંગરાવ્યો છે; તેથી એ ત્રણેનું અહીં ક્રમેક્રમે અવલોકન કરવું ઉપરિચિત થાય છે.

હિન્દમાં ઐતિહાસિક કાલ વિચારતાં સંપ્રદાયપ્રવૃત્તિ કુમારિલ ભટ્ટથી આરંભાયેલી સમજાય છે. તેમના સુવિખ્યાત શંકરાચાર્ય અને શિષ્ય શંકરાચાર્યની દિગ્વિજયપ્રવૃત્તિએ વૈદિક ઉપાસનામાર્ગને ધર્મના તેમ જ હિન્દુ સમાજના બંધારણ અને અવકાશ લોકમાનસમાં અદ્ભુત અને અપૂર્વ પરિવર્તન કીધું છે. શંકરાચાર્યના સમયમાં ગુજરાતે ચાર શાંકર પીઠો—માંની, બે પૂર્વપશ્ચિમ વૈષ્ણવ પીઠોમાંની એક મહત્વની પૂર્વપદેશની સુપ્રસિદ્ધ

શારદાપીઠ દ્વારકામાં શ્રીદ્વારકાનાથની સન્નિધિમાં સ્થપાય તેટલી મહત્તા અને પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ કરી હતી, એટલું જ નહીં પણ શંકરાચાર્યની પછીના અન્ય વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોના આચાર્યો, સંતમહંતો દ્વારકાને મહાતીર્થ માનતા અને તેની આવશ્યક યાત્રાથી પોતાને કૃતાર્થ લેખતા હતા. હિન્દની સાત મોક્ષદાયિકા પુરીઓમાં દ્વારકાની ગણતરી કંઈ નહીં તો પુરાણકાળમાંથી થઈ ચૂકી હતી. ગિરનાર, પ્રાચી સરસ્વતી, પ્રભાસ અને સોમનાથ પણ સમસ્ત ભરતખંડમાં એવી જ પંક્તિ પામી ચુક્યાં હતાં. તેમ શંકરના પૂર્વે વૈદિક બ્રાહ્મણ ધર્મ સામે બંડ રૂપે ઉઠેલા બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોએ જનસમૂહોનાં અને તેમાંથી સ્ત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-એ વર્ગો, જેઓ તે જમાનાના પ્રચરિત વર્ણશ્રમધર્મથી પોતાને ખામુખા ઘેર અન્યાય થયેલો અને પ્રભુભક્તિથી, મોક્ષપ્રાપ્તિ પરામુખ કરાયેલા માનતા હતા તેમનાં હૃદયમાં મોક્ષની વાંચ્છના, આત્મજ્ઞાનની પીપાસા, અને લોકધર્મ(National religion)ની લાલસા પણ જાગૃત કરી હતી, એટલું જ નહીં પણ સંઘ મહાજનો દ્વારા એ ન્યાય પીપાસા સંતોષવાના રાજમાર્ગ ખુલા કર્યા હતા. એ અને ધર્મોની અસર વૈદિક ધર્મ ઉપર વિશેષ વ્યાપક તેમ કારગત થઈ હતી. ગુજરાતે તેને જામવાને ઊંડો અનુકૂળ અવકાશ કરી આપ્યો હતો.

પરંતુ કાળબળે એક પાસ શંકરના સમયપૂર્વે બૌદ્ધ ધર્મનાં આચાર્યસ્થાનો અને સાધુસાધ્વીઓના મઠોમાં વિકારો અને મલિન વિષયવાસનાઓએ ઘર કર્યા હતાં, બહુધા માંત્રિક તાંત્રિક ક્રિયાઓ પામર જીવનના અસહ હેતુ અર્થે આચરાતી હતી અને તેથી કરીને બૌદ્ધ ધર્મે હતતેજ થઈ પોતાની સારી અસરો તેમ કાર્યોનાં તેજ ગુમાવવા માંડ્યાં હતાં તેમ અનીતિની ગતી વોહોરવા માંડી હતી. એના હીનયાન પંથ અને મઠો જનસમાજને અધોગતિમાં આણવામાં સાધનરૂપ થયા હતા. બીજી પાસ વૈદિક બ્રાહ્મણધર્મ પણ વિશુંખલ થયો હતો, જડ નિર્વાય કર્મકપાણું ઊંડું જામ્યું હતું; જનસમૂહોમાં એ કર્મક્રિયાઓ અશ્રદ્ધારૂપ, ખરબારરૂપ થઈ પડી, માંત્રિક

અને તાત્ત્વિક વિદ્યાઓએ ધર કર્યું એટલું જ નહીં પણ મેલી વિદ્યાઓ અને પ્રયોગો દૃઢમૂલ થયાં, અને કેટલાક અનાચારોના અતિરેકો અને અભિચારોને સ્થાન આપતા ભૈરવ, શાકત, સૌર, વામાચાર આદિ ભાગો અને પંથોએ અવૈદિક સ્વરૂપ લઈ સદંતર અનધન સમાજસ્થિતિ કરી મૂકી હતી. શંકરે આ બંને પાસની હીન-અધમ અસરોનું ઉન્નમૂલન કરવાનાં પ્રયત્ન મથન તેમ મેથન પણ કર્યાં. તેમણે દિગ્વિજય કરી આ સહુનું પરિમાર્જન કરી, તેમ વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કરી, કર્મમાર્ગની અતિશયિતા તોડી, અદ્વૈત વેદાન્તમાર્ગ-જ્ઞાનમાર્ગની સર્વોપરિતા સ્થાપી.

આમ તેમણે જેમ જ્ઞાન મેળવી શકે એવા ઉચ્ચ વર્ણોની ધર્માભિલાષાને સંતોષી, તેમ વ્યવહારશીલ વંશ્ય, શૂદ્ર, અને સ્ત્રી એ વર્ગોની જનસામાન્ય ધર્મપીપાસાને પણ કેટલેક અંશે સંતોષી. તેમણે યજ્ઞયાગાદિ કર્મક્રિયાઓથી જ મુક્તિ મળે છે, એ ભાવના જેમ શિથિલ દરી તેમ નિદિધ્યાસન અને જ્ઞાનથી મુખ્યત્વે મુક્તિ મળી શકે છે, એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો. પરંતુ અનુભવના બળે શંકરનેય લાગ્યું કે ઉચ્ચજ્ઞાનાધિકારે વ્યવહારશીલ જનો પહોંચી નહીં શકે, “નિર્ગુણ બ્રહ્મ લોકની બુદ્ધિમાં આરુઢ થઈ શકતું નથી, સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાની” તેમની તૃણા તૂટી શકતી નથી, તૂટવાની નથી, એટલે તેમણે ભક્તિને પણ મોક્ષ-જ્ઞાનની સાધનસામગ્રીમાં વિશેષ ગુરુત્વવાળી લેખી.^{૧૬} વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, સૂર્ય અને ગણપતિ - એ સર્વમાન્ય સગુણ બ્રહ્મરૂપની ઉપા-

૧૬ બુદ્ધિ, શંકરાચાર્યનો વિવેકચૂડામણિ: શ્લો. ૩૧ મોક્ષલાધન સામગ્ર્યાં ભક્તિરેવ ગરીયસી, (અહીં જ્ઞાન પાઠ મોક્ષ-ને બદલે છે.) “જ્ઞાન-શાસ્ત્રમાં પ્રજ્ઞાના અથવા બુદ્ધિના વૈશદ્યને મુખ્ય સાધન માન્યું છે; છતાં ભક્તિની સાધન તરીકે તો ગણના કરવામાં આવી છે, એટલું જ નહીં - પણ જ્ઞાનસાધનસામગ્રીમાં ભક્તિને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.” બુદ્ધિ સા. નમદાશંકર દેવશંકર મહેતાનું “દયારામ કવિ હતા, પણ ભક્તો હતા ?” એ બ્યાખ્યાન.

સના કરવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો; દુંકમાં પંચાયતન દેવપૂજનો, દેવભક્તિનો સ્માર્ત માર્ગ સ્થાપ્યો; અને તે તે મુમુક્ષુઓને “ તે તે રૂપે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાની છૂટ આપી. ” પરિણામે “ તેમના દેહપાત પછી એની મેળે તે તે પંથ જાગ્યા, પણ એ સર્વ પંથના મૂળમાં શુદ્ધ શાંકર સિદ્ધાન્તો કાયમ રહ્યા. ૧૭ ”

દુંકમાં શંકરાચાર્યે જીવબ્રહ્મની એકતા, જગત-સંસારની અસારતા, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ત્યાગની આવશ્યકતા, કર્મ તથા વર્ણુભેદની નિરર્થકતા એ વેદાન્તસિદ્ધાન્તો સ્થાપ્યા; જે પછી હિન્દુ સમાજના ઊંડામાં ઊંડા તલ સુધી પ્રવેશ પામી ચૂક્યા; અને તે સાથે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાના માર્ગને પણ અનુભવથી ઠીક ઠીક અવકાશ કરી આપ્યો, અને તેટલે અંશે તેમણે પ્રભુપ્રાપ્તિની સ્વાભાવિક લોકતૃષ્ણાને સંતોષી ખરી. પરંતુ સંન્યાસપ્રધાન જ્ઞાન એ જ મોક્ષસાધન, એ લક્ષણ કાયમ કર્યું; જે બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય વર્ણુને રૂપે તેવું ન નીવડ્યું; તેમ બ્રાહ્મણોનો ઈર્જરો અને આધિપત્ય અનિવાર્ય-અપરિહાર્ય રહ્યાં, વર્ણુ-ભેદની અસહ્યતા પણ લગભગ તેવી જ ચાલુ રહી, અને અદ્વૈત મતનો પસારો પસરતાં ભક્તિમાર્ગને ધક્કો લાગતો જ રહ્યો.

શંકરાચાર્યે અદ્વૈતભાવને સંરપર્શતા પંચાયતન પૂજનને અપનાવ્યું અને સ્માર્ત ધર્મ સ્થાપ્યો; પરંતુ તેઓને આ સહુમાં શૈવમાર્ગ અદ્વૈત ભાવ જ હતો, કેઈ ખાસ સંપ્રદાયનો તેમને અને આગ્રહ ન હતો, હોઈ પણ ન શકે, એટલું જ નહીં શિવભક્તિ પણ નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદી હોઈને કેઈ પણ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક થવાની ઇચ્છા તેમનામાં હોય એ કંઈપી શકાતું નથી જ. છતાં શૈવસંપ્રદાયીઓ તેમને શૈવ માર્ગપ્રવર્તક લેખે છે અને તેથીયે આગળ વધીને શિવાવતાર પણ માને છે.

૧૭ જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીયર વો. ૯, ભા. ૧, પા. ૫૩૨: તથા વર્સંત, વર્ષ ૪, અ. ૭, સંવત ૧૯૬૧; આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરનો “નરસિંહ-મીરાં, એ જવાણીઓ ક્યાંથી ? ” એ લેખ.

ગુજરાતમાં શ્રીદ્વારકાનાથની છાયામાં, વૈષ્ણવ ધામમાં શારદાપીઠ સ્થપાતાં પ્રથમ તો સ્માર્ત સંપ્રદાય જન્મ્યો. પરંતુ શંકરના દેહપાત પછી, તેમની અસરથી દબાયલા વિવિધ પંથો પાછા ફરી નીકળ્યા, તેમ નવા ફણુગા રૂપ નવનવીન પંથો પણ પ્રકટયા. મુખ્યત્વે પાશુપત શૈવ મતનું પરિબળ પુનઃ વિશેષ પ્રકટયું. નર્મદા-રેવાજીનો સળંગ તટ અને તે ઉપરનાં તીર્થો શિવાલયોથી છવાયાં, ગંડકીના કંકર તે શાલીગ્રામ તો પછીથી થયા હશે પણ નર્મદાના કંકર તે શંકર તો થયા, ગંગાજીના જેટલી જ નર્મદાજીની યાત્રા પવિત્ર તેમ અત્યાવશ્યક થઈ, ઉપરાંત પ્રાચીનતર સોમનાથની અદ્રિકેદારનાથ, રામેશ્વર આદિ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગો જેવી, કે તેથીયે વિશેષ ખ્યાતિ જમી. ગુજરાતીઓ જ નહીં, પણ આખા હિન્દુભરમાંથી પશ્ચિમે ઠેઠ કાશી અને દક્ષિણે ઠેઠ રામેશ્વરથી પુષ્કળ પરિક્રમાવાસીઓ અને હજારોની સંખ્યામાં યાત્રાળુઓ પ્રતિ-વર્ષ આવતા થયા. ત્યાંનો પાશુપત મઠ એક વેળા મહત્તી ખ્યાતિ-વાળો હતો. સોમનાથની આ ચતુર્દિગંત પ્રતિષ્ઠા ઇ. સ. ના ૧૪ મા શતકના અંત પર્યંત ટકી રહી; અને તે એવી કે મુસ્લીમ શાહો દિલ્હીથી એને ધરાશાયી કરવાને દોડ્યા જ આવતા હતા. સોલંકી અને વાઘેલા રાજ્યકાળમાં શૈવ સંપ્રદાય રાજધર્મ થયો હતો અને સોમનાથ એ રાજમંદિર થયું હતું. પાશુપત મતનું કેન્દ્રસ્થળ કાયાવરોહણ-કારવણ (મીઆંગામથી ૮ મૈલ) પવિત્રતમ શૈવ તીર્થ લેખાતું હતું તેમ જ અન્ય સ્થળોનાં શિવમંદિરો પણ લગભગ એટલાં જ સંખ્યામાં હતાં. વળી ગુજરાતનાં ધણાંખરાં ગામડાં શિવાલયથી સનાથ થયા વિના રહ્યાં ન હતાં. શંકરાચાર્યને ગુરૂ માનતા દશનામી ગોસાંઘઓ અને અતીતો, તેમ ભારથી, વેરાગી, જંગમ અને અધોરીઓના પંથ પણ વિસ્તર્યા હતા; અને એક કાળે આ સહુ શૈવ પંથીઓના અનુયાયીઓ રાજાઓને લશ્કરી સહાય આપી વિજયનું પદ્ધતું નમાવતા હતા. બોળા બીમદેવ આદિના રાજકાળમાં આ અતીતો સૈનિક બળને અંગે સત્તાશીલ થયા હતા.

આમ શિવભક્તિ ગુજરાતમાં જમી તે વેળા દક્ષિણમાં પણ પ્રવર્તી હતી. ત્યાં આ આરસામાં વીર શૈવ લિંગાયત મત પણ જામવા લાગ્યો હતો. ગુજરાતમાં લગભગ બધાથે બ્રાહ્મણો અને તેમાંથે મુખ્યત્વે નાગરો અને નાગરવાણીઆ વગેરે સ્માર્ત-શૈવ હતા. તેમ રાજપુત, સોની, કંસારા, દરજી આદિની તેમ જ અતીત, ગોસાંઈ, વેરાગી, જંગમ, આદિ સાધુઓની જ્ઞાતિઓ શૈવ મતની હતી. એટલે તેમના અંતરાત્માને આનંદતું શિવભક્તિનું સાહિત્ય, કંઈ નહીં તો પદાવલીઓ પણ રચાયેલ હોવી જોઈએ, પરંતુ તેનો મોટો ભાગ કાળનો કોળીઓ બન્યો. છતાં ઉપર જણાવ્યું તેમ નરસિંહ, ભીમ આદિનાં શિવારાધનનાં સૂચનો, લાલણ્યાદિની કૃતિઓ અને કંઈંસ્થ સાહિત્ય તેના અસ્તિત્વને મિલ્લ કરી રહ્યાં છે.

શૈવ મત સાથે શક્તિભક્તિ પણ આ અરસામાં ટકાવ કરી શકી હતી; ગુજરાતની મુખ્ય જાતિઓ-નાગર, બ્રાહ્મણ, શક્તિભક્તિ બ્રહ્મક્ષત્રિય, વાણીયા આદિની દૃષ્ટદેવી શક્તિ હતી અને તેમનાં પુરાતન દેવાલયો અને વ્રતોત્સવો શક્તિભક્તિના સાહિત્યસંવર્ધનની હયાતી સૂચવે છે જ. માર્કંડેય પુરાણમાંની સપ્તશતીએ તથા દેવીભાગવતે જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં ચિરંજીવતા મેળવેલી મુપ્રસિદ્ધ છે.

આ તો જાણે સ્માર્ત મત અને તેના ફાંટાઓની વાત થઈ; કે જે સ્માર્તમતના અનુયાયીઓ વિષ્ણુપૂજક હતા અને વૈષ્ણવી સાહિત્યને સત્કારનારા હતા, નહિ કે તિરસ્કારનારા. હવે ભાગવત નરસિંહની પૂર્વે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનો વિચાર કરીશું. ભાગવતનો મૂળ વૈષ્ણવધર્મનો અર્થ તો ભગવાન પ્રત્યે અવિરત પ્રેમ ધરાવનારો, પસારો એ છે; હાલ જેમ સમજાય છે તેમ કેવળ વૈષ્ણવ, અને તેય વાલ્મીકી વૈષ્ણવ નહીં; શૈવો અને

શક્તિના ઉપાસકો પણ માત્ર ભાગવત જ નહીં, પણ પરમ ભાગવતો લેખાયા છે. દેવી ભાગવત એમનું પુરાણ છે; જેનો પણ ભાગવતી દીક્ષાના ભોક્તા લેખાયા છે. છતાં હાલમાં લક્ષણથી

ભાગવત એટલે વૈષ્ણવ લેખાય છે. ગુજરાતમાં આ ભાગવત વૈષ્ણવ ધર્મ ધણી પ્રાચીન છે, તે વિષે કશો શક નથી. ગુજરાતના ગુપ્ત રાજાઓનાં 'પરમ ભાગવત'નાં બિરુદ, ગિરનાર પાસેનું પ્રાચી સરસ્વતીનું તીર્થ, 'ચક્રધરગૃહ,' શિશુપાલવધ કાવ્ય, આદિ એની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરે છે તેમ યાદવવંશી ચૂડાસમા ગોહિલોની વિષ્ણુભક્તિ, દારકાંના દારકાનાથ ઋણુછોડ, ઉના પાસેનું ગુપ્ત પ્રયાગ, પ્રાચીના તુલસીસ્થામ પણ ઇ. સ. ના દશમા શતકમાં ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ભક્તિ સંગીન પ્રમાણમાં હોવાનું સૂચવે છે. એટલું જ નહીં પણ વર્ષભરમાં વૈષ્ણવ પર્વ-ઉત્સવોને દિને મોટી મોટી સંખ્યામાં સંઘી દારકાં સીધારતા; રામાનુજીઓ અને નામદેવ, રામાનંદ આદિ સંતો તેના યાત્રીઓ હતા; અને નરસિંહ મહેતા, પર્વત મહેતા, વિષ્ણુદાસ ભીમ આદિ ભક્તો એ સંઘમાં નિયમિત જતા. વળી દારકાના રણુછોડની પુષ્ટાવેલી પ્રતિમા પર્વત મહેતા વિ. સં. ૧૫૦૫માં માંગરોલમાં પધરાવી હતી, તેમ જૂનાગઢમાં પણ રણુછોડજી સ્થપાયા હતા. પંદરપુરની વિઠોબાની મૂર્તિ દારકાના રણુછોડની પુષ્ટાવેલી મૂર્તિ હોવાની કિંવદંતિ છે.^{૧૮} ઉપરાંત ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય બહુજ^{૧૯} છે.

૧૮ શાસ્ત્રીજી દુર્ગાચંકર કેવળરામના "વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ"માં પાને ૧૪૧-૨ થે આપેલી પિંદરપુરમાં વિકૃત્વનાથની સ્થાપના સંબંધી દંતકથાનું રહસ્ય આ કિંવદંતિને ટેકવે છે.

૧૯ મૂલરાજનો પિતા સોલંકી રાજ કનોજના બીજનો ભાઈ ઇ. સ. ૯૩૦ માં દારકાની યાત્રાએ ગયો હતો, એટલે દારકાનાથ તે સમયે સુપ્રસિદ્ધ હતા, તથા તીર્થધામ દારકા હતું, એ સાબીત થાય છે. મૂળરાજે ઉત્તરના હિંદના ઉદ્દીચ્યોને ભાગવત દાનમાં આપ્યાનું કહેવાય છે. એ વખતમાં અપાયલા ભાગવતની કોઈક કોઈક પ્રતિ કાશીમાં કેટલેક સ્થળે મળે છે. ચૈતન્યને પ્રેરણા આપનાર કૃષ્ણકર્ણમૃત ગ્રંથ દારકામાંથી મળ્યો હતો. રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ અપભ્રંશ સાહિત્ય માં ગુજરાતી કવિઓએ ગાઈ છે. જુઓ બીજી સાહિત્યપરિષદનો રીપોર્ટ, પ્રમુખ સાક્ષર શ્રી દિ. બ. કેશવદાસ હ. ધ્રુવનું ભાષણ; વળી સ્વ. સાક્ષર શ્રી તનસુખરામ ત્રિપાઠીનો 'મીરાંબાઈનું ચરિત્ર' એ લેખ બૂ. કા. દો. ભા. ૭.

આમ નરસિંહ મહેતાના સમયની પૂર્વે, વિષ્ણુભક્તિ અને કૃષ્ણભક્તિ પણ સારી રીતે પ્રચલિત હતી. જૂનાગઢનું દામોદરજીનું મંદિર નરસિંહના સમયના રાજા મંડલિકના પિતાએ બંધાવ્યું હતું.^{૨૦} તેની મા આરૂઢ વૈષ્ણવ હતી, અને હારપ્રસંગે નરસિંહને સહાયતા દીધી હતી.^{૨૧} દ્વારકાની વૈષ્ણવપીઠના શંકરાચાર્યોએ વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યાનું સ્વ. શાસ્ત્રીજી વ્રજલાલ કહે છે.^{૨૨} સહજસિદ્ધ “આશુતોષ” શંકરનું શરણું શોધનાર નરસિંહ મહેતાને તે કાળના શંકરાચાર્યે દ્વારકામાં મીઝન થતાં તેમ પછીથી જીર્ણદુર્ગમાં તેઓ પધાર્યા ત્યારે વિષ્ણુભક્તિ ઉપદેશી હતી. શંકરાચાર્યોને વિષ્ણુના વિરોધી માનવામાં બંધકર પ્રમાદ થાય છે; નારાયણ તો તેમના પરમ ગુરુ છે. **ૐ નમો નારાયણાય** એ તેમનો આદેશ છે. પંચાયતન પૂજામાં પણ વિષ્ણુપૂજન મુખ્યત્વે છે; વૈષ્ણવ વ્રતો તેઓ કરે છે. આઘ તેમ જ તેમના અનુયાયી શંકરાચાર્યોએ પરમ બ્રહ્મરૂપે વિષ્ણુનાં સ્તોત્રો રચ્યાં છે એ જ તેની જ્વલંત સાખીતી છે. શાંકર મધુસૂદન સરસ્વતી પરમ વૈષ્ણવ હતા, શીતલ કૃષ્ણભક્તિના પ્રવર્તક હતા. દ્વારકા એ મોટી વૈષ્ણવી શાંકરપીઠ હતી અને છે. વિષ્ણુભક્તિનું પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પણ મોજુદ હતું; દેવાલયો પણ હતાં; ભાગવત અને ભગવદ્ગીતાને માનનારા વૈષ્ણવ ભક્તો પણ હતા. એટલે ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતા અગાઉ પ્રસરેલી વિષ્ણુભક્તિ કેવળ અર્વાચીન વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનું જ પરિણામ નથી, કેવળ

ભાગવત. ગીતગોવિન્દ, વિષ્ણુભક્તિકલ્પલતા, વિષ્ણુભક્તિચન્દ્રોદય (સોળકલા) જેવા વિષ્ણુભક્તિના સંસ્કૃત ગ્રંથોની અસર વિ. સં. પંદરમા શતકમાં હતી.

૨૦ માંડલિક કાવ્યમાં તેનો ઉલ્લેખ છે; તેમ દામોદરજી આગળનો શિવાલેખ પણ એમ કહે છે.

૨૧ જુઓ હારમાળાનાં તેમ ‘હારસમે’નાં પદના અંતભાગનાં પદો.

૨૨ જુઓ “ગુજરાતી”નો દીવાળીનો સં. ૧૬ નો અંક, શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસનો લેખ પાનું. શાસ્ત્રીજીએ તો મહેતાજીનાં પદો ઉત્સવ-ઉત્સવનાં કેમ વિકરનાં તેય સાથે સાથે જણાવ્યું છે.

કૃષ્ણભક્તિ કે રાધાકૃષ્ણ ગાનનું જ પરિણામ નથી, પણ તેમાં પુરાણીઓના તેમ જ સંન્યાસી, સાધુ, મહાત્મા, સંતમહંતો આદિના સદય પરિશ્રમભર્યા ઉપદેશનો તથા વિદ્વાન ધર્મજ્ઞ અને લોકહૃદયના સાહિત્યસંર્જકોનો પણ કાંઈ ઓછો હિસ્સો નથી.

શંકરાચાર્ય પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના નામાંકિત આચાર્ય રામાનુજ, વિષ્ણુવિષ્ણુવર્ધન તામીલ પ્રદેશમાં પ્રકટયા. વિષ્ણુવર્ધન અને ભાગવત પણ (સ્કં. ૧૧. અ. શ્લો. ૩૮-૪૦) દક્ષિણમાં તેમના અનુયાયી- ભક્તિમાતાને પોષણ મળ્યાનું કહે છે. આ વૈષ્ણવ ઓની વિષ્ણુ- ભક્તિ અને તેની અસરો સીધી ગુજરાતમાં ભક્તિનું પ્રવર્તન આવી કે એણે ગુજરાતમાં શુદ્ધ દશામાં રહેલી વૈષ્ણવભક્તિને જાગૃત કરી બહલાવી એ વિચારવા યોગ્ય છે. એ તો ગુજરાતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ લખતાં નક્કી થશે સારે ખરું; પરંતુ રામાનુજ સંપ્રદાયે અને તેમના અનુયાયીઓએ પ્રવર્તીવેલા વૈષ્ણવ પંથો શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીરામની ભક્તિના પંથોની અસર ગુજરાતની શ્રદ્ધાળુ જનતા અને સાહિત્ય ઉપર સખળ થયલી જણાઈ છે. ગુજરાતના ભંડારોમાંથી ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષના જૂના સંખ્યાબંધ ગ્રંથો આ સંપ્રદાયના મળ્યા છે. શંકરાચાર્યે સગુણબ્રહ્મની ઉપાસના-ભક્તિને સારો મોકળાશ કરી આપી હતી ખરી, પરંતુ તેમણે ઉપદેશીલો ત્યાગ-નિવૃત્તિ-વૈરાગ્યમાર્ગ તેમ વર્ણાશ્રમ ધર્મના અનુષ્ઠાનને સત્કારતા સંન્યાસપ્રધાન જ્ઞાનમાર્ગ માટેના અધિકારની વિષમતા અને સંકુલતા સંસારી વ્યવહારી જનતાને રુચ્યાં ન હતાં. તેમને જોષ્ઠતા ભક્તિના રાજમાર્ગ મોકળા થયા નહતા અને જે કંઈક માર્ગ ખુલ્લા થયા હતા તેની વિકટતા કમી થવાને બદલે ઉલટી ઉત્કટ થઈ હતી. ટુંકમાં તેમની ભક્તિભૂખ અને મુક્તિતૃષ્ણા શમી નહીં, પણ ઉલટી સમયબળથી એ વધી અને પ્રજાળી પણ ઉઠી. શિવભક્તિ તેમ શક્તિભક્તિમાં ભયપ્રેરિત પ્રેમને સ્થાન છે. સંયમ અને તપશ્ચર્યાને સંપૂર્ણ અવકાશ છે. આ સહુ નિવારવાને ભાગવતસંપ્રદાયપ્રવર્તક

રામાનુજે (ઇ. સ. ૧૦૧૬-૧૧૩૭) પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને આશા ઉપર ખાસ ઝેડ મૂક્યો. પ્રભુપ્રાપ્તિમાં ઉચ્ચ વર્ણના અધિકારની અગત્ય કંઈ તહીં તો સિદ્ધાન્ત પૂરતી શિથિલ કરી, સર્વ વર્ણો અને વર્ગોની સમાનતાનું ધોરણ સન્માન્યું, “ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ વગેરે મોક્ષનાં સાધન ભક્તિદ્વારા જ ઉપયોગી, એટલે ગૌણ અને મુખ્ય સાધન તો ભક્તિ અને પ્રપત્તિ ” જ હોવાનું, ઈશ્વર-નારાયણનું અનન્યભાવે સતત ધ્યાન વા ચિંતન કરનાર પ્રપન્ન ભક્તનું પ્રીતિવશ, ભગવાન શ્રોત્રદેહ આપોઆપ વહે છે; ભક્તનો પ્રયત્ન થતાં પ્રભુ અનુગ્રહ કરે છે, જીવેના ઉદ્ધાર અર્થે જૂદે જૂદે કાળે, જૂદે જૂદે આકારે અવતાર લે છે; જીવે વિષ્ણુમાં મળવું કે તેના જેવા થવું કે સદા વૈકુંઠમાં આનંદમાં વાસ કરવો એ મુક્તિ છે; એ સિદ્ધાન્તો રચાયા.

આટલું છતાં રામાનુજ સિદ્ધાન્તમાં પ્રેમલતા શ્રદ્ધા, અને આશાને સંપૂર્ણ આવકાશ નથી, ભકતે આત્માની શુદ્ધિ માટે કર્મયોગ સાધવો રહે છે, તપશ્ચર્યા આદિ આદરવાં રહે છે, તેમ જ્ઞાનયોગનો અધિકાર મેળવવો રહે છે. રામાનુજનો નારાયણ અને શ્રી લક્ષ્મીની ઉપાસનાનો માર્ગ શ્રીસંપ્રદાય કહેવાય છે. જોકે તેમણે વર્ણભેદ અને અધિકારભેદ શિથિલ કરવાને ભક્તિસિદ્ધાન્ત ઉપદેશ્યો, ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલો સ્ત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર આદિ પ્રાકૃત વ્યવહારમય જનોને માટે પ્રભુપ્રાપ્તિ-પ્રપત્તિનો રાજમાર્ગ મોકળો દેખાડ્યો ખરો, પરંતુ વ્યવહારમાં તેને નેહિતું બળ આપી શક્યા નહીં, પણ ઉલટું સંકુલ ક્રિયાકર્મો, યજ્ઞયાગાદિ, વેદપઠન, વર્ણાશ્રમ ધર્મનું અનુષ્ઠાન અને જ્ઞાન-સંપાદનની અગત્ય, જે પામર વ્યવહારશીલ જનતાને સાલતી હતી તે તો તેમણે કાયમ જ રાખી હતી, આત્મજ્ઞાન-મુક્તિની સિદ્ધિને અર્થે એ સહુ તેમણે અગ્રે કરી હતી; તેમના મતે આ ત્રણ વર્ણો જ તેમણે પ્રતિપાદેલી ભક્તિને અનુસરી શકે તેમ હતું; શૂદ્રાદિની ભક્તિ-તૃષ્ણા તો અપરિવૃત્ત રહી હતી.

એનું પરિણામ એ આવ્યું કે રામાનુજે ભક્તિમાર્ગને આપેલું વૈદિક,

શુદ્ધ આઠણુધર્મનું ઉદાર રૂપ તેમના કેટલાક અનુયાયીઓને જ ન રૂચ્યું. અને તેમણે સર્વસામાન્ય લૌકિક રૂપ આપવા નવો ફાટો કાઢ્યો. મૂળ માર્ગ ઉત્તરશાની-વદકલ્પ અને આ નવો માર્ગ દક્ષિણશાની-તેનકલ્પ લેખાયેલ. મોક્ષ મેળવવામાં મનુષ્યપ્રયત્ન અને ઈશ્વરાનુગ્રહના બંધાબલ સંબંધમાં જ મુખ્યત્વે આ બંને શાખા વચ્ચે ફેર છે. વદકલ્પ પંથી ભકતે કેવળ અનન્યભાવે ઈશ્વરશરણ થઈ હાથપગ જોડી બેસી રહેવાનું નથી. વાંદરી જેમ પોતાને પેટે વળગી રહેનાર અચ્ચાને ઝાડની શાખાપ્રશાખાઓ ફૂદીને, ભયમાર્ગ વટાવતી સહીસલામત રચાને પૂગાડે છે, તેમ ભકતે ચોક્કસ સાધનો-ચિત્તશુદ્ધિ, ઐકાન્તિક ભક્તિનું અનુપાલન કરી ઈશ્વર-વિષ્ણુને શરણ થવાનું છે, તેને ચિવ્વટપણે એકાગ્રતાથી વળગી-ઝપટી રહેવાનું છે, અને તેમ થતાં ભગવાન દેહપાત પછી સાક્ષાત્ દર્શન-મુક્તિ આપે છે. પરંતુ તેનકલ્પ પંથીની માન્યતા એ છે કે અનન્યભાવે ઈશ્વરશરણાગતિ લીધી, એટલે તેને કાંઈ જ કરવાનું નથી. બિલાડી જેમ મોં વતી પકડીને પોતાનાં અચ્ચાને સહીસલામત રચણે પૂગાડે છે તેમ ભકતે તો કેવળ ઈશ્વરશરણ થવું રહ્યું અને ભકતને તારવાની સમ્રણાયે ચિંતા ઈશ્વરને જ રહી. તેણે ચિત્તશુદ્ધિ તેમ ઈશ્વરશરણતા અર્થે ક્રિયા-સાધનોના અનુપાલનની ઝાઝી માયાઝીક કરવાની નહીં, પ્રભુ અનન્યભાવ જેઈ તેને સાક્ષાત્ દર્શન-મુક્તિ તે જ દેહમાં આપે જ, દેહપાત પર્યંત તેને ટંગાવું પડતું નથી. વદકલ્પ પંથમાં શ્રદ્ધાદિ તરફ વ્યવહારમાં સમભાવ સાચવવાનું હતું પણ આચારપાલનમાં સમાન ભાવ આચરવાનું નહોતું, ખાનપાનાદિ તેમની દષ્ટિએ ન પડે તેમ કરવાનું હતું, તથા મંત્રાપદેશમાં પણ પ્રભુવોચ્ચારનો અધિકાર શ્રદ્ધાદિને નહોતો. આવો વર્ણુભેદ રામાનુજના અનુયાયીઓને સાહ્યો અને તેમણે ઉપર જણાવ્યો તેવો તેનકલ્પ પંથ રચાયો. અને નિમ્બાર્ક, જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, રામાનંદે એ ભેદભાવ નિવાર્યો, સ્ત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ગોને અનુકૂળ સરળ ભક્તિપંથ પવર્તાવ્યો અને તે પણ દેવભાષાદ્વારા નહિ પણ દેશલોકભાષા દ્વારા.

ગુજરાતમાં રામાનુજ સંપ્રદાયે ઉચ્ચ મનાતા બ્રાહ્મણ વર્ણ કરતાં અન્ય વર્ણોમાં અને તેમાંયે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, બાટ, ચારણ, લોહાણા, માળી, માથુર કાયસ્થ, રાજપૂત, ભરવાડ આદિ ધંધાદારી યાત્રિઓમાં ઊંડું સ્થાન મેળવ્યું હતું, અને હજુયે રામાનુજ વૈષ્ણવોની સંખ્યા એ યાત્રિઓમાં સારી છે; અને તેની શાખા સમાન રામાનંદી, કબીરપંથો, રામસનેહી આદિની સંખ્યા અન્ય વૈષ્ણવો કરતાં વિશેષ હતી અને છે.^{૨૩} ખીજડાપંથ, ખીજમાર્ગી, અને રામદેવીરનો મત પણ તેની શાખા લેખાય છે. તેમ પાછળથી પ્રવર્તેલો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય એ રામાનુજ શાખા છે, એને વિશિષ્ટાદૈત સંમાન્ય છે, અને લક્ષ્મીનારાયણ અને સીતારામ તેના પૂજ્ય દેવતા છે. જૈનોનું પરિવળ દક્ષિણમાં રામાનુજ અને તેમના અનુયાયીઓએ તોડ્યું વા શિથિલ કર્યું છે, ગુજરાતમાં રામાનુજ સાધુઓ કાંઈ ઓછું ધૂમ્મા નથી. અને કુમારપાળના સમયમાં રામાનુજ વૈષ્ણવ મહંતે જૈનો સામે ટક્કર ભીડ્યાની દંતકથા પ્રચલિત છે. દ્વારકને કેટલાક રામાનુજો તો મહાતીર્થ લેખી તેની યાત્રા જીવનના સાર્થક્ય માટે અવશ્ય પ્રતિવર્ષ કરતા હતા.

રામાનુજ પછી વિષ્ણુસ્વામીનો સામ્યસંપ્રદાય (ઈ. સ. ૧૨૦૦) પ્રવર્ત્યો જણાય છે. ગુજરાતના તે કાળના સંસ્કૃતચ વિદ્વાનો તે પ્રતિ આકર્ષાયા હતા. સંત જ્ઞાનદેવ, નામદેવ તેમની શિષ્ય કોટિના મનાયા છે, શ્રી વલ્લભાચાર્યજીને તેમનુંય ગુરુપદ સંમાન્ય હતું, અને તેમનો સંપ્રદાયેય રુદ્રસંપ્રદાય કહેવાય છે. વિષ્ણુસ્વામીએ નારદ પાંચરાત્રાદિને આધારે પૂજા અને તેની સામગ્રીઓની વિધિનું તેમ પર્વો અને ઉત્સવોનું પ્રવર્તન કર્યું. નરસિંહ મહેતાનાં પદો વિવિધ વૈષ્ણવ પર્વોને ઉદ્દેશીને વિવિધ ઉચિત રાગઢાળમાં લખાયાં

૨૩. જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીયર, વો. ૯; ભા. ૧: સને ૧૮૭૨ માં રામાનુજ વૈષ્ણવો ૧૧,૫૨,૮૪૮ નોંધાયા હતા, ત્યારે વાલ્લભી વૈષ્ણવો ૬,૪૭,૨૫૬ નોંધાયા હતા.

છે, તે વિષ્ણુસ્વામીની અસર સ્પષ્ટ દાખવે છે. વૈષ્ણવ પૂજા-પ્રકાર અને ઉત્સવાદિની વિધિઓના સંસ્કૃત ગ્રંથો જે (વિ. સં.) ચૌદમા પંદરમા સૈકામાં લખાયા છે, અને જે નરસિંહ, ભીમ આદિની જાણમાં હોવાનો વિશેષ સંભવ છે, તેમાં વિષ્ણુસ્વામીની અસર હોવી સંભવ છે. ઉત્તર હિન્દ એ તેમનો કાર્યપ્રદેશ હતો, અને ઉત્તરના ધર્મોપદેશકો ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર ખુંદી વખ્યા હતા, અને તે કાળના ગુજરાતીઓનાં ઉત્તરનાં સતત તીર્થાટન જાણીતાં છે.

રામાનુજ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં ઉપર જણાવ્યો તેવો ધણો સંકેત અને વર્ણબેદ-અધિકારનો બેદ ટક્યો હતો, તે નિમ્બાર્ક અને નિમ્બાર્કે (મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૧૬૪) દૂર કર્યો, અને રાધાકૃષ્ણભક્તિ વિસ્તૃત, વિશાળ ફરેવાળવાળો, ઉદાર વૈષ્ણવ પંથ પ્રવર્ત્યો. તેમનો સંપ્રદાય સનકસંપ્રદાય અને મત દ્વૈતાદ્વૈત વા બેદાબેદ મત કહેવાય છે. એને રામાનુજ સંપ્રદાયની એક શાખા, દક્ષિણગાની વા તેનકલાઈ પંથનો ફાંટો લેખી શકાય. તેમની દશસ્લોકી વેદાન્તકામધેનુ વા વેદાન્તસિદ્ધાન્તસાગર લેખાય છે. તેઓ શંકરાચાર્યના માયાવાદના ખાસ વિરોધી ન હતા. તેમણે સગુણભક્તિને મૂર્તિમંત શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિમાં બઢાવી, બજનકીર્તન અને ધ્યાનચિંતનને સવિશેષ અવકાશ કરી આપ્યો; તેમનો મત વિશેષ કરીને લૌકિક મત કહી શકાય. તેમણે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને સત્કારી, અન્યન્યભાવભરી શરણ્યગતિને, ઈશ્વરકૃપાને મુક્તિસાધન લેખી, કૃષ્ણ અને રાધાને ઉપાસ્ય દેવતા માન્યાં.^{૨૪} વૈદિક ક્રિયાને અપનાવતો સાધનભક્તિનો રામાનુજ ઝોક નિમ્બાર્કે કમી કર્યો, દૈન્ય અને

૨૪ સ્વભાવતોડપાસ્તસમસ્તદોષ-

મશેષકલ્યાણગુણેકરાશિમ્ ।

વ્યૂહાજ્ઞિનં બ્રહ્મ પરં વરેણ્યમ્

ધ્યાયેમ કૃષ્ણં કમલેક્ષણં હરિમ્ ॥ ૪ ॥

શરણાગતિને અવલંબનાર ભક્તનેા ભગવાન્ ઉદ્ધાર કરે છે, ભક્તવશ્ચ ભગવાન્ છે, અને ભગવત્કૃપાનું ફળ મુક્તિ છે, કરુણાપારાવાર ભગવાનના અનન્ય ભાવી ભક્તનું પનન કદિ થતું જ નથી, પણ ભગવાન્ તેને ઉદ્ધારે છે જ, એ એમનેા સિદ્ધાન્ત છે. ૨૫ રામાનુજ ભક્તિ નારાયણ-વિષ્ણુ અને શ્રી-લક્ષ્મીની પ્યાનઉપાસનાપ્રધાન જ્ઞાનભક્તિ છે, ત્યારે નિમ્બાર્કની ભક્તિ કેવળ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે, પ્રેમૈક્યનાં આદર્શ રાધાકૃષ્ણની રસપ્રચૂર ભક્તિ છે; ભજનકીર્તન-ચિંતનની ભક્તિ

અંજે તુ વામે વૃષમાનુજાં મુદા
વિરાજમાનામનુરૂપસૌભગામ્
સહીસહસ્રૈઃ પરિસેવિતાં સદા
સ્મરેમ દેવીં સકલેષ્ટકામદામ્ ॥ ૫ ॥

૨૫ જુઓ તેમની દશશ્લોકીઃ
નાન્યા ગતિઃ કૃષ્ણપદારવિન્દાન્ ।
સંદશ્યતે બ્રહ્મશિવાદિ બન્દિતાત્ ।
મક્તેચ્છયોપાત્તસુચિન્ત્યવિગ્રહાત્ ॥ ૮ ॥
અચિન્ત્યશક્તેરવિચિન્ત્યસાશયાત્

ભક્તની ઇચ્છાથી વાત્સલ્ય, કારુણ્ય આદિ ગુણોના સમુદ્ર શ્રી કૃષ્ણે ચિંતન કરવા યોગ્ય સુંદર વિગ્રહ-સ્વરૂપ ધારણ કરેલ છે.

કૃપાસ્ય દૈન્યાદિયુજિ પ્રજાયતે ।
યદા ભવેત્ પ્રેમવિશેષલક્ષણા ।
મક્તિર્હ્યનમાન્યાધિપતેર્મહાત્મનઃ
સા ચોત્તમા સાધનરૂપિકા પરા ॥ ૯ ॥

(૧) ઉપાસ્યરૂપં, (૨) તદુપાસકસ્યચ,
(૩) કૃપાફલં, (૪) મક્તિરસસ્તતઃ પરમ્ ।
(૫) વિરોધિનો રૂપમથૈતદાસે-

જ્ઞેયા ઇમેડર્થા અપિ પશ્ચ સાધુભિઃ ॥ ૧૦ ॥

છે. સાથે સાથે ગોપીભાવને નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયે માર્ગ કરી આપ્યો, છતાં સ્વકીયાના શૃંગારનિર્ભર પ્રેમને ઇષ્ટ માન્યો છે એમ કહેવામાં કાંઈ જ ખોટું નથી. વૈદિક સિદ્ધાન્તોને બદલે ઉપનિષદો અને વિષ્ણુપુરાણના ભક્તિપ્રેરક તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તોને તેમણે સત્કાર્યો છે. વૈરાગ્ય, ત્યાગ અને કેવળ નિવૃત્તિ-પરાયણતાની અત્યાવશ્યકતા તોડી, નિમ્બાર્કે ભગવત્કૃપા અને ભક્તિરસને મુખ્યત્વે રચાયાં અને ભક્તના ઐહિક જીવનને રસવન્તું, ઉદ્ધાસવંતું કર્યું. તેમ નિમ્બાર્કે લોકભાષાનો આદર કર્યો અને લોકધર્મ-લૌકિક ભક્તિમાર્ગને ખાસ કરીને ચેતન આપ્યું.

નિમ્બાર્કના કાર્યપ્રદેશ વૃન્દાવન અને ઉત્તર હિન્દ હતા, એટલે ત્યાં અને બંગાળામાં તેમનો પંથ સારા પ્રમાણમાં જન્મ્યો. ગુજરાતમાં તે કાળે તેની કેવી સીધી અસર હતી તે જાણવાનાં ખાસ ઐતિહાસિક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ નથી. પણ કૃષ્ણના ધામ દ્વારકાએ અન્ય વૈષ્ણવ આચાર્યોની પેઠે નિમ્બાર્કને પણ આકર્ષેલા હોવા જોઈએ.^{૨૬} જૂના ભંડારોમાંથી નિમ્બાર્કપંથી ગ્રન્થો મળ્યા છે, એ નિમ્બાર્ક પંથ અને તેના ભક્તિસાહિત્યનો સત્કાર તે કાળે ગુજરાતે કર્યાનું સૂચવે છે. નિમ્બાર્કના ઉપાસ્ય દેવના રાધાકૃષ્ણનાં મંદિર શ્રી વલ્લભાચાર્યની પૂર્વે ગુજરાતમાં હોવાનું અને તે પછીથી વલ્લભસંપ્રદાયમાં લગ્ના ગયાનું કહેવાયું છે. નિમ્બાર્ક પંથની એક ગાદી હાલ ગુજરાતમાં છે,^{૨૭} છૂટા છવાયા અનુયાયીયો પણ છે. એક વખતે ભારે લોકાદર પામેલો, અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય તેમ શ્રી ચૈતન્યને પ્રેરણા આપનારો પંથ ગુજરાતને અસર ન કરે, એ માની શકાતું નથી. એથી તે કાળે ગુજરાતમાં

૨૬ દ્વારિકાનાથ-દ્વારકેશની મહૈશ્વર્ય પ્રધાન, રુચિ ભક્તિ તેમને માન્ય હતી, એમ તેમના શિષ્ય હરિદેવ વ્યાસ પ્રણીત દશસ્લોકોની ટીકાથી જણાય છે. જુઓ ૯ માં સ્લોકોની તેમની ટીકા.

૨૭ ખારડોલી તાલુકામાં હાલ પણ નિમ્બાર્કાનુયાયી ભક્તમંડળ છે, અને શ્રી રામચરણદાસ પૂનરી વૈષ્ણવે સંવત ૧૯૬૭ માં પોતાના ભક્તોની પ્રેરણાથી વેદાન્તકામધેનુ સ્ટિક ગુજરાતી છપાવેલ છે.

તેનું પ્રવર્તન હોવું સંભવ છે. તે ગમે તેમ હો, પણ નિમ્બાર્ક નિરુપી છે એવી રાધાકૃષ્ણની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં સાદું સ્થાન પામી છે. વલ્લભાચાર્યજીની રાધા-કૃષ્ણ ભક્તિ પ્રેમલક્ષણા જે કે છે, પરંતુ નિમ્બાર્કની રાધાકૃષ્ણભક્તિનો ઝોક સ્મરણ-ધ્યાન-ભજનકીર્તન, સાધુસંગતિ અને શરણાગતિ ઉપર વિશેષ છે ત્યારે વલ્લભાચાર્યજીની ભક્તિમાં પૂજાસેવા અને આચારમર્્યાદા ઉપર ઝોક વિશેષ છે. અને નરસિંહ મહેતાનાં પદોમાં સેવાપચાર તેમ આચાર-મર્્યાદાનો ભાર નથી, પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, અને ભજન-કીર્તન, સાધુસંગતિ અને દીનતા, દયાભાવ ઉપર ભાર વિશેષ છે.

અલખત નિમ્બાર્કની પૂર્વે ગુજરાતમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં રાધાકૃષ્ણનો પ્રેમ અહુલ ગવાયો છે, તેની ના નહીં, પણ તેનો જે કંઈક વિશેષ પ્રસાર જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં જણાય છે તે જયદેવના ગીતગોવિંદને (ઈ.સ. ૧૨૦૦) જેમ આભારી ગણીએ છીએ, તેમ વૃંદાવન અને ગુજરાતની પાડોશના ઉત્તર હિંદમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલા અને વૃંદાવનની યાત્રાથી વૈષ્ણવ સંઘને પૂજ્ય થયેલા નિમ્બાર્કના ઉપદેશને આભારી ગણીએ તો તે સર્વથા સુસંગત તેમ ઉપયુક્ત પણ છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. રાધાતત્ત્વે નરસિંહની પૂર્વે ગુજરાતની વૈષ્ણવ-સૃષ્ટિનાં હૃદયમાં જડ થાલી, એ કંઈક અંશે વૃંદાવનવાસી નિમ્બાર્કનો પ્રતાપ ખરો. ચૈતન્યની રાધાકૃષ્ણભક્તિને ગુજરાત અવકાશ આપે તે પૂર્વે તો ગુજરાતમાં સ્થાન પામેલીએ ભક્તિને દાખનારા રામાનંદ અને કપ્પીરના રામભક્તિના તથા જ્ઞાનદેવ-નામદેવની વિરૂદ્ધ રૂપમાખાઈ-કૃષ્ણ રૂકિમણીની ભક્તિના ચમત્કારિક પડઁદા પડી રહ્યા હતા. વળી નરસિંહ મહેતા વૃંદાવન ગયાનું અને રાસક્રીડાની પ્રેરણા ત્યાંથી પામ્યાનું પણ કહેવાય છે, એ પણ આ વિચારને પુષ્ટિ આપે છે. મીરાંખાઈ તો વૃંદાવનમાં રહ્યાં છે, અને ચૈતન્યના શિષ્ય જીવ ગોસ્વામીના સંશ્લેષરસ સંસર્ગને તાણીતુસીને બલે મહતા અપાય,

પણુ તે પૂર્વેના નિમ્બાર્કાનુયાયી સાધુને શા માટે તેનું માન ન મળે ૧૨૮
 વળી નરસિંહ મહેતાએ સુરત-સંગ્રામ જ્યદેવના ગીતગોવિંદને પાછે
 ધરવાને અને રાધાવિજય વર્ણવવાને જ લખ્યો છે, એ નરસિંહના
 પોતાનાં જ વચનોથી સાબીત થાય છે. એટલે તેને માટે ચૈતન્ય લગી
 દોડવાની જરૂર નથી. એ કાવ્યમાં રાધાની સખીઓ લલિતા, વિશાખા,
 ચન્દ્રાવલિ આદિનાં નામ મહેતાજીએ ઉદ્દેશિત કીધાં છે, અને
 જ્યદેવના ગીતગોવિંદમાં એમનાં નામ આલેખાયાં નથી અને જ્યદેવના
 શિષ્ય રૂપ ગોસ્વામીએ આખ્યાં છે તેથી નરસિંહ ચૈતન્ય પછી થયાની
 અધટિત ઘટના પટીયસી જેવી શંકા ઉદ્ભાવવામાં આવી છે. પરંતુ
 નિમ્બાર્કની દશશ્લોકીના પાંચમા શ્લોકના **સક્ષીસહસ્રૈઃ પરિસેવિતાં**
સદા એથી સૂચિત લલિતા, વિશાખા, ચિત્રા આદિ રાધાની મુખ્ય
 આઠ સખીઓ, એ દરેકની આઠ આઠ એ ક્રમે સંખ્યાબંધ સખીઓનાં
 નામ નિમ્બાર્કાનુયાયીઓને રપુરિત હતાં, નિમ્બાર્કને માન્ય 'રાસેશ્વરી'
 'સ્વામીની' એ ઉદ્દગારેથી રાધાને મહેતાએ પણ અંકિત કરી છે, એ
 સહુ વિચારતાં નરસિંહ મહેતાને ભવિષ્યોત્તર પુરાણ અને વૈષ્ણવોના
 જીવનધનરૂપ બ્રહ્મવૈવર્ત, કૃષ્ણજન્મખંડ અને રક્ષક પુરાણમાંથી
 એ નામો મળ્યાં હોવાનું માની શકાય છે. આચાર્ય શ્રી આનન્દશંકરે
 પણ એ સંભવ માન્ય રાખ્યો છે,^{૨૯} તેમ એ નામ વૃંદાવની નિમ્બાર્ક
 સંપ્રદાયી સાધુઓનાં કીર્તનોથી પણ મળ્યાં સંભવે છે. અને એ
 સંભવ માત્ર રાધાની સખીઓનાં નામના કારણે મહેતાનો સુનિશ્ચિત
 સમય અદ્ભવાના લીલાયાપહ્વને નિવારી શકે છે. તેમ જાત્રે એ પણ

૨૮ ૨૯. સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈ મીરાં અને ચૈતન્યાનુયાયી જીવા
 ગોસાઈના પ્રસંગ વિષે કહે છે; “જે ગોસાઈના પ્રસંગની કથા મીરાંએ
 ગાઈ છે, તે જીવા ગોસાઈની જ હતી, એમ માનવા જેવું કારણ મીરાંના કે
 કોઈ ઐતિહાસિક લેખમાં નથી. તેમાં ઉક્ત જીવન મરણ તિથિઓને માટે કાંઈ
 આધાર નથી.” પહેલી સાહિત્ય પરિષદનું ભાષણ પાના ૧૨ માની નોંધ.

૨૯ જુઓ વસન્ત, ૧૯૬૧ ભાદ્રપદ; વર્ષ ૪, અંક ૮, પાનું ૨૮૮ મું.

વિચારવા યોગ્ય છે કે વિશાખા, ચિત્રા, આદિ નક્ષત્રોનાં નામો નરસિંહના કાળમાં પ્રસિદ્ધ હતાં કે નહીં, લોકવ્યવહારમાં અને લોકસાહિત્યમાં એવાં નામો હોવાં બહુધા સંભવે છે, અને તે કાળનું પ્રચલિત પ્રાકૃત સાહિત્ય એ નામોથી અજાણ હતું, એમ સાબીત કરવું રહે છે, એટલે મહેતાને પુરાણોને બદલે ચૈતન્યના શિષ્યના ટીકાગ્રંથોમાંથી એ નામો જાણવા-સાંભળવાની જરૂરત જ ન હતી,

નિમ્બાર્ક પછી મધ્વાચાર્યે (ઇ. સ. ૧૧૯૯ થી ૧૨૭૮)

દ્વૈતમત-બ્રહ્મસંપ્રદાય સ્થાપ્યો. તેઓ શંકરાચાર્યના

ભાગવતપ્રધાન કેવલાદ્વૈતના તેમ જ માયાવાદના કઠ્ઠર અને અતિકંટુ

વિષ્ણુભક્તિ વિરોધી હતા. રામાનુજ અને નિમ્બાર્ક પોતાના

ભક્તિસિદ્ધાન્તમાં અદ્વૈત ભાવનાને કરી આપેલા

અવકાશને મધ્વે તિરસ્કાર્યો, અને ભક્તિસંકલિત દ્વૈતમાર્ગ પુરસ્કાર્યો.

તેમણે બ્રહ્મકાશ્રમમાં તપશ્ચર્યા આદિથી ભગવતસાક્ષાત્કાર કરી, દિગ્વિજય

કર્યો અને પ્રધાનપણે પ્રેમ તથા શ્રદ્ધાના આલંબનવાળી દ્વૈતમતાનુસારી

વિષ્ણુભક્તિ ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર, પાંચરાત્રસંહિતા, ગીતા અને

વિષ્ણુપુરાણ તેમ ભાગવતને આધાર લઈ પ્રચારી અને તેમાંયે ભાગવતને

વિષ્ણુપુરાણ કરતાયે ખાસ પ્રધાનતા આપી; ભાગવતનું મનન અને

ચિંતન મધ્વાચાર્યે આવશ્યક નિર્દેશ્યું; વલ્લભાચાર્યજી અને ચૈતન્યે તે

પદ્ધતિ ભાગવતને સવિશેષ સંમાન્ય લેખ્યું-લેખાવ્યું હતું. માધ્વમતનાં વિષ્ણુ

અને લક્ષ્મી ઉપાસ્ય દેવતા; રાધાકૃષ્ણને એ સ્થાન તેમણે આપ્યું નથી.

રામ અને કૃષ્ણ ઉભય વિષ્ણુના અવતાર લેખે તેમને પૂજ્ય હતા. રામાનુ-

જની પેઠે ગમભક્તિને તેમણે અવકાશ કરી આપ્યો, જેને રામાનંદે બદાવી.

બ્રહ્મકાશ્રમથી કૃષ્ણ, રામ અને વ્યાસની તથા જગન્નાથપુરીથી રામ-

સીતાની મૂર્તિઓ આણી તેમણે સ્થાપી હતી. સંસાર તેમ મોક્ષના

હેતુરૂપ જ્ઞાન પરમાત્મા-વિષ્ણુને આધીન છે; દુઃખાનુભવ, સજ્જન-

સંગતિ, સાધુસમાગમ, સાધનસંપત્તિ, શરણાર્ગત આદિથી અપરોક્ષ

જ્ઞાન મુમુક્ષુ જીવને થાય છે; શાસ્ત્રવિચાર અને ધ્યાનાચરણથી પ્રભુજ્ઞાન

મુદ્દ થાય છે અને ભગવતપ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં જીવ મુક્તિ પામે છે; આ માધ્વ ભક્તિનો સિદ્ધાન્ત છે. માધ્વો વિષ્ણુનાં શંખચક્રાદિ ચિહ્નોનું અંકન, વિષ્ણુલક્ષ્મીના ભાવવાણાં નામકરણ, અને ભજનકીર્તન એ ત્રણ પ્રકારની સેવાનો ખાસ આગ્રહ રાખે છે. વિષ્ણુની સમીપ સાંસારિક દુઃખોનો નાશ કરી, આનંદથી વસવું તેનું નામ માધ્વ મતે મોક્ષ છે, અને સામિધ્ય મુક્તિ એ તેમનું લક્ષ્ય છે.

ગુજરાતમાં માધ્વ સમ્પ્રદાયની સીધી અસર જો કે ખાસ નોંધાર્હ નથી, પરંતુ દ્વારકાનાથપ્રિય અને તીર્થાટનરસિક માધ્વ મતના સાધુ ને સંન્યાસીઓ ઉત્તર હિન્દમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યાનું જાણીતું છે. એ સંપ્રદાયના જૂના ગ્રન્થો ભંડારોમાંથી મળ્યા છે. દરજી, ગરાસીઆ, પાટીદાર માં હજીયે મધ્વાચાર્યોની સંખ્યા ઠીક છે. ભાગવત જો કે મધ્વાચાર્યની પૂર્વે તો શું, પણ મૂળરાજ સોલંકીના કાળમાંથી ગુર્જર જનતામાં પૂજ્યભાવ પામેલું હતું. છતાં તે આ કાળમાં ગુજરાતમાં વિશેષ પસાર પામ્યાનું માનીએ તો તે અયુક્તિક તો નહીં જ લાગે. નિમ્બાર્ક અને મધ્વના મત વલ્લભાચાર્યજીના મતથી દબાયા તેમ એ મતોના ઉપદેશકોના ઘણા કમી આવનજવનથીયે શમી ગયા, એ સમજી શકાય એવું છે.

મધ્વાચાર્ય પછી ચૈતન્ય અને વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયો નીકળ્યા.

એ સંપ્રદાયો ભાગવતપ્રધાન છે, તેમ જ મુખ્યત્વે

પૌરાણિક પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને અવલંબનારા છે; રાધાકૃષ્ણને પ્રવૃત્તિની અસર ઉપાસ્ય દેવતા લેખનારા છે. આમાંના ચૈતન્ય સંપ્ર-

દાયની જૂની ગુજરાતીના સાહિત્ય ઉપર કે તે કાળની ગુર્જર જનતા ઉપર થયેલી મૂર્તિમંત અસર સિદ્ધ થઈ જ નથી, કોઈ એ તે સંપ્રમાણ સિદ્ધ કરી નથી, તેમ કરી શક્યું યે નથી. અલખત ખેએક વ્યક્તિ-ઓએ તે સંબંધમાં કદપનાનાં ટાયડાં કૂદાવ્યાં છે ખરાં; જો કે ચૈતન્ય સને ૧૫૧૦ માં મહેતાના મરણ પછી ત્રીસચાળીસેક વર્ષને આંતરે

ગુજરાતમાં તીર્થયાત્રા કરી ગયાનું તેમના શિષ્ય જોવિંદના 'કડ્યા'થી પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ગુજરાતમાં વલ્લભાચાર્યજીના મતે તો ખાસ પોતાનો જીડામાં જીડો પસારો જમાવ્યો છે. અને મધ્યકાળ તેમ જ વર્તમાન કાળમાં એ એક મુખ્ય સંપ્રદાય છે. પણ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્ય ઉપર તેની અસર થવી સંભવતી નથી; એટલે તેનો વિચાર અહીં કરવા જેવો નથી. એટલે હવે પૌરાણિક ધર્મકર્મોપદેશની પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવાનો છે.

ભરતખંડના અન્ય ભાગોમાં થયું છે તેમ ગુજરાતની જનતા ઉપર પુરાણો અને પુરાણીઓએ કથાવાર્તા દ્વારા, વૈદિક અને પૌરાણિક ધર્મકર્મ ટકાવવામાં બેશક પ્રાચીન સમયથી ઘણી જ જાડી અસર કરી છે, અને હજી હાલના અશ્રદ્ધા તેમ વિચારક્રાન્તિના જમાનામાં યે પુરાણીઓની એ સખળ અસર કાયમ રહી છે. ઉપરાંત સંતમહંતોની ઉપદેશપ્રવૃત્તિની સરોખરીમાં માણુભટ્ટોની જે સંસ્થા ચાલતી તે પણ પુરાણીઓનું અનુસરણ હતું. હરિદાસકથા પણ એવું જ અનુસરણ છે. વૈષ્ણવ પુરાણો—વિષ્ણુ, બ્રહ્મવૈવર્ત, કૃષ્ણજન્મખંડ અને ભાગવત, તેમ ગર્ગસંહિતા આદિ એ વૈષ્ણવોનું જીવનધન લેખાતાં અને હજી લેખાય છે. વૈષ્ણવ ધર્મના ઉપદેશમાં રકન્દ પુરાણ, મહાભારત, હરિવંશ અને રામાયણને પણ પુરાણીઓએ કંઈ ઓછાં સન્માન્યાં નથી. વળી ઉત્તર હિન્દમાંના તેમ જ કદાચ મહારાષ્ટ્રમાંના લૌકિક ભક્તિમાર્ગે ગુજરાતમાંના લૌકિક ભક્તિમાર્ગને અસરકારક રીતે સચેત અને સુદૃઢ કર્યો તેમાં વિષ્ણુના અવતારો અને ભક્તોનાં રસમય, ચમત્કારભર્યા ચરિત્રો, દષ્ટાન્તો અને પડછાઓએ ભક્તિરસનું ઉદ્દીપન કરવામાં જે સખળ અંશે સહાય કરી છે, તે પુરાણીઓને કંઈ ઓછી આભારી નથી. સંતમહંતોના લૌકિક ભક્તિમાર્ગને પ્રેરણાખળ તેમ શ્રદ્ધાખળ પણ પુરાણોએ પૂરું પાડ્યું છે, એ વિષે કશીએ શંકા નથી. અને સંતમંડળીની પ્રેરણાથી દેશ-લોકભાષા અને લોકસાહિત્ય એકચક્રે રાજ્ય ચલાવતાં થયાં ત્યારે એ પુરાણીઓએ તેની સામે યવામાં તેમ તેને વગોવવામાં

સમુદ્રમંથન સમા વિરોધ કર્યાનું પણ તે કાળના જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં નોંધાયું છે. બાલજી આદિનાં આખ્યાનોનાં શ્રવણ પુરાણીઓને સાધ્યાનું સારી રીતે જાણીતું છે.

શ્રી ચિંતામણ વૈદ્ય જેવા પુરાતત્ત્વવિદ્ ભાગવતને ઇ. સ. ૮૦૦ ની અંદર રચાયું માને છે, એટલે બોપદેવના ભાગવતનું કર્તૃત્વ આકાશના તૂર પેઠે ઉડી ગયું છે. ઉપરાંત બોપદેવની હરિલીલાવિવેક અને મુક્તાફળ-ભાગવત સારસંદોહો અને હેમાદ્રિ-હેમાડપંથી સાહિત્ય નરસિંહના સમયમાં ગુજરાતમાં પ્રવેશી ચૂક્યાં પણ હતાં. બ્રહ્મવૈવર્ત અને વિષ્ણુપુરાણ પણ ધણાં જૂનાં છે. પૌરાણિક ત્રિશ્રૂતિમાંના વિષ્ણુ અને તેમના અવતારોની પુરાણકથાઓએ વૈષ્ણવ ધર્મની જડ ગુજરાતમાં શેષનાગને માથે મારી વજ્રલેપ જેવી કરી હતી અને છે, એમ કહી શકાશે. ટુંકમાં પુરાણીઓની ઉપદેશપ્રવૃત્તિ મંદ નહીં, પણ કિટક જ હતી, અને તેમની શૈલી તેમ રીતિ શ્રદ્ધાળુ જનસમૂહોને વિશેષ રંજક-આણ હતી અને સંતમહંતોનો માર્ગ મોકળો કરી આપવામાં ખાસ કારણભૂત હતી. નરસિંહ મહેતા, તેમના પૂરોગામી તેમ અનુગામી કવિઓ એ પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મથી પૂરેપૂરા અભિન્ન અને વૈષ્ણવ અંધુઓની ધર્મજીસાસાને સંતોષવા કટિખદ્ધ પણ હતા. જૈનોને પણ પુરાણ-કથનનો રંગ ગાઢ લાગ્યો હતો. અને આચાર્ય જીનવિજયજી કહે છે તેમ “રામાયણ, મહાભારત, હરિવંશ વગેરે પુરાણોની કથાઓ લોકપ્રિય થવા લાગી ત્યારે જન શ્રમણોએ પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે તીર્થકરે તેમ જ ખીજ શલાકા પુરુષોની પુરાણ-કથાઓ રચવા માંડી અને લોકાનુ-રંજન શૈલીએ કથાઓ કહેવી શરૂ કરી ” અને “ ધર્મ અને નીતિપ્રધાન એવી પુરાણકથાઓ સતત સાંભળી રસિક શ્રોતાવર્ગ કંટાળ્યો ” ત્યારે “ શૃંગારરસસમુદ્દીપક લલિત મધુરવાણીવાળી કામકથાઓ ” જૈન શ્રમણોએ રચી. ૩૦

૩૦ જુઓ વસન્ત રજત મહોત્સવ રમારક અંથ, “કુવલ્ય માલા-આઠમા સૈકાની એક જૈન કથા.” આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીનો લેખ, પાનું ૨૬૦ મું.

હવે ધર્મપરિવર્તન કરનારી, ત્રીજી પ્રવૃત્તિ સંતમહંતાદિની લોકજનગૃતિ અને લોકિક ધર્મપ્રસારની પ્રવૃત્તિનો લૌકિક ધર્મપ્રસાર વિચાર કરવો રહ્યો. આ એક જગ્ગર સાગરપૂર અને સંતમહંતા સમી, સર્વલક્ષી પ્રવૃત્તિ તે કાળે પ્રવર્તી હતી અને દિની પ્રવૃત્તિ જનસમૂહોનાં માનસ અને ભાવનામાં, વ્યવહારમાં પણ પ્રચંડ પરિવર્તન કરી-કરાવી શકી હતી. એ, સંપ્રદાયોના ઉદાર વિકાસમાંથી વિશેષ ઉદાર શાખારૂપ ફૂટેલી, કબીરવડ સમી, પરંપરાથી ચાલી આવતી સર્વલક્ષી પ્રવૃત્તિ હતી. અલગત મુસ્લીમ સંસર્ગે તેમ આક્રમણે તેને જોરદાર, વેગવતી કરી, એની ના પાડી શકાય એમ નથી; પરંતુ કેટલાક કહે છે તેમ મુસ્લીમ સંસર્ગે તેને પ્રકટાવી-જન્માવી ન હતી. છતાં એ પણ ખરું કે સામાન્ય રીતે મુસ્લીમોના સંસર્ગથી, ફકીર, ઓલીયા અને પીરોના ઉપદેશથી તેમ આક્રમણભર્યા યાહોમ વટાળથી, હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુઓ બેસુતમ વિષમ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા અને હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુઓની ઉતરતી અને અધમ થતી જતી પરિસ્થિતિ જોઈને સંતમહંતોએ આ મુસ્લીમ પ્રેરણા વધાવી લેઈ, તદનુસાર ઘટતા પલટાઓ સાથે ધર્મ અને સમાજની સુધારણા ઉપદેશી હતી, એ વિશેષ સુઘટિત છે. મુસ્લીમ અસરેજ હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુસમાજબંધારણમાં ક્રાન્તિ આણ્યાની માન્યતા જોકે દેખાવમાં ખરી લાગે એવી છે, અને હિન્દુ ધર્મની સામયિક પુનરુત્થાનની શક્તિમાં જેઓ માનતા નથી તેઓ આ માન્યતાને વળન આપે છે. પણ એ માન્યતા મુસ્લીમ સંસર્ગ અને વટાળ પછીની માની લીધેલી અસરને અનુગ્રહીને બંધાઈ છે, અને એ તે પૂર્વના, વેદ-પુરાણકાળથી ચાલ્યા આવતા, લોકસ્થિતિસુધારણાના સંતમહંતાદિના અથાક સનાતન પ્રયાસોની કાં તો ઉપેક્ષા કરે છે, કે કાં તો એ પ્રયાસોની અસરને મંદતમ લેખે છે, અને એણે આપેલા આવેગને જ મુખ્ય ગણે છે. પરંતુ હિન્દી મહાન્ ઇતિહાસચ આચાર્ય સર જહુનાથ સરકાર આ માન્યતા બૂલભરી હોવાનું “ હિન્દમાં

મુસ્લીમ રાજ્યઃ વ્યાપાર, સામાજિક જીવન અને સાહિત્યમાં અસર ” એ ઉત્કૃષ્ટ નિબંધમાં આ પ્રમાણે જણાવે છે :

“ પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી, હંટર અને બીજા કેટલાક યુરો-પીઅન લેખકોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમ પ્રતિપાદન કરવું, એ અસલ્ય છે, કે હિન્દુઓમાં મધ્યકાળમાં એકેશ્વરવાદ સ્થાપવાની અને વર્ણભેદ-જ્ઞાતિઓ તોડવાની પ્રવૃત્તિઓને ઇસ્લામે ઉદ્દભાવી-જન્માવી. કારણ આપણે એ જાણીએ છીએ કે હિન્દુઓમાંના સઘળા ઉચ્ચતર વિચારકો, સઘળા સમુદ્ધારકો, સઘળા એકનિષ્ઠ ધર્મપ્રેમીઓ પુરાતનમાં પુરાતન સમયથી લોકાદર પામેલા, પૂજને યોગ્ય થયેલા અગણિત દેવતાઓની પીઠમાં માત્ર એક જ અને એક જ સર્વોચ્ચ પ્રભુ છે, એમ ડિડિમનાદથી જાહેર કરતા આવેલા છે ; એટલું જ નહીં પણ સઘળા સાચા ભકતો અને ધર્મ-નિષ્ઠોની સમાનતા જાહેર કરી છે અને જટિલ લાંબીલચરક ધાર્મિક ક્રિયાઓથી પર, શુદ્ધ અને એકનિષ્ઠ પ્રભુપ્રેમ છે, એ, સાધારણમાં સાધારણ જનતાની આગળ ધર્મનું સાદામાં સાદા સ્વરૂપ મૂકવાના પ્રયાસ સઘળાઓએ કર્યા છે અને એ સ્વરૂપ મૂક્યું પણ છે. એથી મુસ્લીમ વિજય પછી વાસ્તવિક રીતે જે બન્યું તે એ જ કે હિન્દુઓમાંના આ સમુદ્ધારક વા ભિન્નમત ધરાવતી પ્રવૃત્તિઓને પોતાના નિકટ પરિચયમાં આવેલા મુસ્લીમોની હયાતીએ ભારે આવેગ આપ્યો. ઇસ્લામી સમાજનો દૃષ્ટાન્ત હિન્દુ વહેંચોને ગાળી-ટાળી નાંખનાર ઉત્તેજક દ્રાવણ રૂપ નીવડ્યો.” ૩૧

૩૧ “ But it is historically incorrect to hold as Hunter and some other European writers have done, that the monotheistic and anti-caste movements among the Hindus in the middle-ages originated in Islam. We know that all the higher thinkers, all the religious reformers, all the sincere devotees among the Hindus from the earliest times, have proclaimed one and only one supre-

વાસ્તવિક રીતે ઇતિહાસના વિચારકોને આ જ મત સમંજસ લાગે છે. દેશ, કાળ અને પાત્રની વિચારણાને તેમ અધિકારબેદને સત્કારનાર હિન્દુ-આર્ય ધર્મને સમયાનુસારી વેગ, વ્યવસ્થા અને બળ આપનાર ઉત્તરોત્તર દાર્શનિક અને સાંપ્રદાયિક પ્રવૃત્તિઓ પ્રાચીન કાળથી થતી રહેલી છે અને તે કેવળ સકંઝ જેવા સંપ્રદાયમાં જ ગુંથાઈ અટવાઈ ન રહેતાં, તેમ મુઝદાલ અંધારણમાં ચે રહેતાં વધુ વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં લોકાદર પામતા માર્ગો અને પંથો દ્વારા નિર્ભર ઉતરતી રહેલી છે, એ ઇતિહાસનો જાણકાર સારી રીતે જાણે છે જ. શ્રીશંકરાચાર્યથી માંડી શ્રીમધ્વાચાર્ય પર્યંત જે ધર્મમંથન, સમાજસંસ્થાપન સતત તેમ સંતત થતું રહ્યું, સાંપ્રદાયિક રીતિએ તેના પરિણામે ઉત્તર હિન્દ, દક્ષિણ હિન્દ અને મહારાષ્ટ્રમાં અનેક પંથો ઉગ્યા, વિસ્તર્યા અને ત્રિવિધ શાખાપથોમાં પાંગર્યા-પમર્યા પણ ખરા. અને જણાય છે તેમ દક્ષિણ હિન્દમાંથી મહાન્ વિચારકો અને પંથપ્રવર્તકોએ ઉત્તરમાં વિચરી, ધર્મ-ચેતન મેળવ્યું તેમ એ પ્રદેશમાં ઉત્કટ અંશે ચેતવ્યું પણ ખરું, એટલું જ નહીં પણ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ હિન્દને આપાદ સચેત કર્યાં.

me God behind the countless deities of popular worship, and have declared the equality of all true adorers and placed a simple sincere faith above elaborate religious ceremonies ; they have all tried to simplify religion and bring it to the doors of the commonest people. Hence, what really happened, after the Muslim conquest was that these dissenting or reforming movements among the Hindus received a great impetus from the presence of the Mahomedans in their immediate neighbourhood. The example of Islamic society acted as a solvent on Hindu prejudice.”—‘ Muslim Rule In India ; Its Influence In Trade, Social Life And Literature :’ By Sir Jadunath Sarcar—Modern Review.

મહારાષ્ટ્રમાં સંતમહંતાદિને ધર્મભાવનાના તેમ જ સમાજના બંધારણમાં સુધારણા કરવાની તેમ જ જનતાને સ્વતંત્ર વિચારણા, સ્વતંત્ર આચાર અને સ્વાશ્રયથી આત્મોદ્ધારને માર્ગે પાડવાની પ્રેરણા ઉત્તર હિન્દમાંથી મળી, અને તેમણે અદ્ભુત તેમ અપૂર્વ રીતે એ પ્રેરણા પોતાના જ નહોં પણ અન્ય દેશભાગોમાં સદયપણે પ્રસરાવી. સ્વધર્મ, સ્વદેશ, સ્વભાષા, અને સ્વત્વસંપત્તિ એ તેમના જીવનસંકેતો, ઈશ્વરપ્રેરિત સંદેશ હતા, અને એથી જ તે કાળની મુસ્લીમ આદિ વિજ્ઞાતીય અસરોથી જામવા મથતી વિપથગામી ધર્મક્રાન્તિ અને વિચારક્રાન્તિનાં જળો સામે તે વેળાની ખળભળેલી આર્ય જનતા ટકી શકી હતી, એ નિઃસંશય છે.

ગુજરાતમાં એવી અસર તે સમયે થયલી હોવાનો પાકો સંભવ છે, અને સપ્રમાણ એમ થયું હોવાનું સમજી-કહી શકાય તેમ છે. તે કાળે ગુજરાતમાં ચોમાસાનાં વાંદરાના ટોપ માફક અનેક પંથો અને માર્ગો ઉગેલા હતા, અને તે કોઈ ને કોઈ સંત વા મહંતની અસરથી. પણ તવારીખી પુરાવાના અભાવે તે સમયે શું શું થયું હતું તે કળવાનાં વિગતવાર ચોક્કસ સાધન સાંપડતાં નથી. પરંતુ દેશના અન્ય ભાગોની પેઠે, કદાચ તેથીયે વિશેષ અંશે, ગુજરાત અને તેની જનતા આદ્રિ અને આર્ત હતાં. અસ્તુ. પણ હાલ તો અન્યત્ર શું અન્યું તે વિચારોએ.

મહારાષ્ટ્રમાં સંતમંડળીના ઉઘોગે હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સમાજ ને હાસ પામતો અટકાવ્યો ; મુસ્લીમ સંસર્ગ અને વટાળ રીતિથી, શિથિલ થયેલાં તેમ થતાં જતાં સમાજવ્યવસ્થા, નીતિ, આચાર, લગવદ્ભક્તિ, ધર્મકૃત્ય એ સહુ વિશેષ શિથિલ જ નહોં, પણ નષ્ટબ્રષ્ટ થવાની અણીએ પુગવા માંડ્યાં હતાં. જનતા સ્વતંત્રપણે સ્વત્વ અને સત્ત્વ ટકાવવાને લગભગ અશક્ત, સામર્થ્યહીન નિર્માલ્ય થતી જતી હતી. આવી બેહાલ તેમ બેતાલ-અકાલી સ્થિતિને યાજે પાડવામાં, જનતાને સ્વત્વનું મથાર્થ જ્ઞાન કરાવી, આત્મોદ્ધારને માર્ગે પાડવામાં, સાચું રાષ્ટ્રસંવર્ધનનું ઈશ્વરપ્રેરિત કર્તવ્ય સાધવામાં ઉત્તર હિન્દની અને મહારાષ્ટ્રી સંતમંડળીએ લેશમાત્ર પાછી પાની કરી નહતી. જે કાળે

વૈદિક ધર્મની અતિશયિતા થતી હતી, માત્ર બાહ્ય આચાર જ ધર્મપાલન લેખાતો હતો, અને તેય નામનો દંભી અને છળભર્યો હતો; ભૂતદયા, ભૂતપ્રેમ ભૂતહિત તો શું, પણ માનવ દયા અને માનવ પ્રેમ પણ ભૂંસાયાં હતાં; બિચાર, ઉચ્ચાર અને આચારનો મેળ ન હતો, એટલું જ નહીં પણ એકએકનાં ધાતક થતાં હતાં; તેમ જાતિબંધને ભારે પલટો લેવા માંડ્યો હતો. વર્ણશ્રમનાં ધર્મકર્મનો લોપ થતો હતો, અનેક જ્ઞાતિ-પેટા જ્ઞાતિમાં હિન્દુ સમાજ વહેંચાઈ વિખેરાઈ જતો હતો. આવી વિષમ વેળાએ સંતોએ એવી અનધન સ્થિતિમાં જાણે ઇશ્વરી સંકેત હોય તેમ, બહાર પડી ધર્મશિક્ષણ અને ધર્મસંરક્ષણનું કર્તવ્ય આદર્યું, વ્યવહાર અને સમાજધર્મની એકવાક્યતા દાખવી, ઇશ્વરપ્રાપ્તિની સ્વભાવિક લોકતૃષ્ણાને સંતોષવા સર્વસુલભ, લોકાનુકૂલ ઇશ્વરારાધનનો ભક્તિમાર્ગ સંયોજ્યો, જન્મના શ્રેષ્ઠત્વ અને ઉચ્ચ વર્ણના મુક્તિના એકાધિકારને તોડ્યો, સંસારમાં રહેવા છતાં પરમાર્થ સાધવાનો સરળ, સદય માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો. અને તે કેવળ મનરવી, અપતરંગી ક્રાંતાઓથી નહીં, પણ ગીતા, ભાગવત આદિ લોકમાન્ય ગ્રંથોના આધારે સાદી સમજથી એ માર્ગ પ્રસાર્યો અને પ્રચાર્યો.

આમ સંતમંડળીએ સાંપ્રદાયિક અને શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ કેવળ યંત્રવત આચરવાના આચારોના નિષ્પ્રાણ બ્યહને લેઘા. ઉપરાંત ગિર્વાણ લાષાની અપરિહાર્ય અગત્યને નિવારી, અને લોકભાષા દ્વારા સામયિક ધર્મોપદેશ કરવાની અને લોકસાહિત્ય-ભજનકીર્તન આદિ દ્વારા સંગીતની રુચિકર રીતિથી પ્રભુપ્રેમ દઢ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ જગાવી તથા લોકની ધર્મતૃષ્ણાને શમાવી. એ પ્રવૃત્તિઓએ ચમત્કારિક રીતે જનતાની બુદ્ધિને બદલે તેમનાં હૃદયમયેલાં હૃદયને સ્પર્શી, તેમાં જાંકું સ્થાન મેળવ્યું, એટલું જ નહીં પણ પ્રભુપ્રાપ્તિનો સરળ માર્ગ તેમ જ તે માટેનો તેમનો અધિકાર, યોગ્યતા, શક્તિ પૂરેપૂરાં હોવાનું દાખવી, તેમનાં જીવનને ઉજમાળ્યાં, ઉત્સાહવંતાં કર્યાં છે.

આવી પ્રવૃત્તિ માત્ર વૈષ્ણવ સંતમંડળીએ જ આદરી અને શૈવ કે તત્ત્વદર્શી સંતમહંતોએ નહોતી આદરી, એમ કહેવું એ તેના કહેનારનું,

વિવિધ પંથો પ્રત્યેના કુદરતી જનરુચિઓના વૈચિત્ર્યનું પ્રમાદભર્યું અજ્ઞાન જ સૂચવે છે. વળી તેઓ વિદ્વાનો જ હતા એમ પણ ન હતું. તેઓમાંનો મોટો ભાગ બહુશ્રુત હતો, જ્ઞાની અને સંસ્કારી હતો, ઈશ્વરી સંકેતથી સમ્બળ હતો, તીર્થયાત્રા અને પ્રવાસના ભારે ભારે પરિશ્રમે ઉઠાવી-ને ય જનતામાં ભળવાને અને સાચો ઉપદેશ દેવાને સદા કટિબદ્ધ રહેતો; આ વર્ગ તે સમયે અખંડ તારતવર્ષમાં ચારેય દિશાઓમાં લોકચેતનને પ્રવર્તાવનાર જીવંત સસ્થા રૂપ હતો; લોકોના સાચા શિક્ષક અને ઉપદેશક તે કાળે તો સાધુસંતો અને કવિઓ હતા; તેમણે અંતરના નાદ અને નિર્મળ વર્તન તેમ પ્રતિભાથી નવો મનવંતર પ્રકટાવ્યો, એમ ખાત્રીથી કહી શકાય છે.

આ સંતમહંતોએ ચતુર્વિધ પ્રવૃત્તિ આદરી હતી :

(૧) ઈશ્વર સંબંધી ઉદાત્ત કલ્પના, પ્રેમલ ભક્તિ, અને ચેતન-

વંત તેમ ઉદ્ધાસભર્યું જીવન : પ્રથમ તો તેમણે પ્રેમલ

સંતમહંતોની અને સહજ શ્રદ્ધાળુ ભક્તિનો સિદ્ધાન્ત ઉપદેશ્યો;

ધર્મની ચતુર્વિધ પ્રભુ બ્રહ્મણ સિવાય અન્ય વર્ણોની જનતાને

પ્રવૃત્તિ મહામોંઘો અને અપ્રાપ્ય હોવાની માન્યતા તોડી;

સગુણ બ્રહ્મ-ઈષ્ટ દેવ, અનન્ય પ્રેમભાવથી, એક-

ચિત્તથી ભક્તિ કરતાં ભક્ત ઉપર સહજ પ્રસન્ન થાય, ભક્ત સાથે

પ્રેમસ્વરૂપ પ્રભુ લોકવ્યવહારમાં પણ સામેલ થાય અને તેનાં લડાવ્યાં

લાડ લાડે, તેનું યોગક્ષેમ ચલાવે અને બાંહ્ય ધરી સંસારથી ઉપરતિ

ઉપજાવી, પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિમાં વાળી, મુક્તિમાર્ગે પ્રેરે, ખરા

પશ્ચાત્તાપથી પાપપંથથી નિવૃત્તિ થવાને આતુર, દયા ચાહી ચરણું શોધતા

આર્ત ભક્ત પ્રત્યે દયામય, ભક્તવત્સલ કરુણા પારાવાર, પ્રભુ કૃપા વરસાવે,

અને તેને અધીન થઈ રહે, અને સંકટપ્રસંગે બહારે ધાય, એવી ઉદ્ધાસભરી,

આશાવંતી ભાવના એ સંતમહંતોએ પ્રકટાવી. (કૌન્તેય ! પ્રતિજ્ઞાનિહિ

ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥ અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે તેષાં

નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥) ભાગવત અને ગીતાને સંમત આ

ભાવના છે, નરસિંહ આદિ ભક્તોએ તેને અવિરત ઝીલ્લી ઝીલાવી છે.

(૨) લોકભાષા, લોકસાહિત્યનો સાભિમાન આદર. ખીજું, ત્રિવર્ણ સંસ્કૃત ભાષાથી જ પ્રભુ સંતુષ્ટ થાય, ભાવહીન કર્મકંડ પુરોહિત ગોર અગડઅગડ સંસ્કૃત બોલી, કરાવે તે ક્રિયાઓથી જ પ્રભુ પમાય, એવી પરાધીનતાભરી માન્યતાને તોડી, ઉંડા, આર્ત હૃદયમાંથી નીકળતી, સાચું આત્મનિવેદન કરતી, પશ્ચાત્તાપપૂર્વક પ્રભુપરાયણતાને સેવતી, ભક્તની દેશ-લોકભાષા પ્રભુસાક્ષાત્કાર કરાવવાને સર્વથા સમર્થ છે, એવો ઉપદેશ કર્યો ?

(૩) ભજનકીર્તન અને સાધુસંગતિપ્રેરિત ભક્તિ : ત્રીજું કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ એ માર્ગો વ્યવહારી સંસારીઓ માટે દુર્ઘટ તેમ દુષ્કર હોઈને, સાધુસંગતિસેવન, ભજનકીર્તન અને આત્મનિવેદનનો સરલ તેમ સુલભ આદ્ર, શીતલ ભક્તિમાર્ગ તેમણે દાખવ્યો, અને પવિત્ર આચારવિચાર અને વ્યવહારનું સેવન પ્રભુ-શરણ ભક્તને મુક્તિને યોગ્ય કરે છે, ભક્તની જાનભાત, ઉચ્ચનીચતા પ્રભુ જેતો નથી, પરંતુ દુરાચારી પણ અનન્ય ભક્તિથી ભજતાં પ્રભુકૃપાને પામે છે, એવી ગીતાપ્રેરિત ભાવના પ્રકટાવી. (અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામન્યભાક્ સાધુરેષ હિ મન્તવ્ય : સમ્યગ્વ્યવહિતો હિ સઃ ॥-સ્ત્રિયો વૈદ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેऽપિ યાન્તિ પરાં ગતિ)

(૪) વર્ણવર્ણનું ભેદન અને શૂદ્રાદિનો અપનાવ: ચોથું, તેમણે ઉચ્ચ વર્ણમાં જન્મ એ જ પ્રભુપ્રાપ્તિનો અધિકાર છે, એ ભાવના તોડી; પ્રભુના દરબારમાં ઉચ્ચનીચ જેવા ભેદ નથી, ઉલટું ઉચ્ચ વર્ણનો મનુષ્ય પ્રભુપરાયણ નહીં હોય તો તે અંત્યજ કરતાંયે પતિત છે; પરમહંસની પેઠે પરમ ભક્તદેશને પામેલા મનુષ્યને વર્ણવર્ણનો, આચારપાલનનો આધ લાગે જ નહિ (નિઘ્નૈગુણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિઃ કો નિવેધઃ ।) અને ઉપદેશનો અધિકારી પણ ગમે તે વર્ણનો થઈ શકે છે, એ ભાવ પ્રવર્તાવ્યો. નરસિંહ મહેતાએ તો એ આચરી જતાવ્યો પણ છે. રામાનંદનો શિષ્યવર્ગ સ્ત્રી,

હજમ, ચાંડાલ અને મુસ્લીમ આદિથી વિભૂષિત થયો છે, લોકાદર પામ્યો છે, તેમ વારકરી સંતોએ પણ પોતાનામાં એવા જ વર્ગને ઉજ્જવલ સ્થાન આપ્યું છે.

આ સંતમંડળીને વાસ્તવિક રીતે આરંભમાં તો સંપ્રદાયપ્રવર્તકોની પાકી પ્રેરણા હતી. તેમણે પોતાને ઇષ્ટ આચાર્યને ગુરુ ગણીને, તેમના સિદ્ધાન્તોને બેઠલાવ આદિ શુદ્ધાંશાં જાટકી નીતારી વિશ્વદેશમાં અને લૌકિક રીતે પ્રચાર્યાં. પરંતુ એથી ભડકેલા અને સંરક્ષણ માટે ઉત્કટ થયેલા તે કાળના સમાજે એ સંતોનો, તેમના પ્રચલિત આચાર-વ્યવહારના ભંગથી સદ્ગતિ અલિપ્ત કર્યો. (દા. ત. ૧. જ્ઞાનદેવના પિતા અને ૨.રામાનંદ.) એટલે તેમણે શુદ્ધકલ્પથી શુદ્ધ સમાજ સામે બંડ જગાવ્યું, શાસ્ત્રી, કર્મઠ બ્રાહ્મણોના સ્વાર્થલોભ એકાધિકારની પતંગો ઉડાવી. (જરૂરી) ચક્રધર, જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, રામાનંદ, કબીર એ સહુની પ્રવૃત્તિ, એ તે કાળના સમાજ અને ધર્માધિકારીઓ સામેની બંડપ્રવૃત્તિ જ હતી.

આવા લોકધર્મ વા સર્વમાન્ય ધર્મના પ્રસારનું પહેલું માન ગુજરાતી સંતને ગુજરાતનો ઇતિહાસ જ નહીં, પણ મહાનુભાવી મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ આપે છે. હિન્દુ સમાજનો ગુજરાતી સંત વર્ણુબેદ તેમ સંસ્કૃત ધર્મકર્મ-ગ્રંથોની અપરિહાર્ય ચક્રધર. આવશ્યકતા અતિ અસહ્ય થઈ પડતાં ભર્યના બ્રાહ્મણ રાજા હરપાળ દેવે, જે પ્રશ્નાન્ત ચક્રધરને નામે સુપ્રસિદ્ધ હતા, ૩૨ તેમણે (શક ૧૧૮૫-૪. સ ૧૨૬૩ માં)

૩૨ આ સંત ચક્રધરનું જીવન અમત્કારિક હતું. તે ચક્રધરચરિત, લીલા-ચરિત, મૂર્તિપ્રકાશ આદિ ગ્રંથોમાં આલેખાયું છે. તે દેવનાગરિના રાજા મહાદેવના રાજકાળમાં થઈ ગયા. વજ્રાડ પ્રાંતમાં તેમનો પંથ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. તેમના શિષ્યો અનેક હતા. ગુજરાતમાં ૫૦૦ થી વધુ હતા. તે ગુજરાતી હોવા છતાં તેમનો પસારો મહારાષ્ટ્રમાં પસર્યો. નાગદેવભટ્ટ તેમના મુખ્ય શિષ્ય હતા, અને તેમણે આ પંથ પ્રસાર્યો. અને તેની ગ્રંથાવલિ ગુજરાતીને બદલે મરાઠીમાં અંકિત થઈ. તેની ત્રણ મુખ્ય

સંન્યસ્ત દીક્ષા લેઈ, કૃષ્ણભક્તિનો મહાનુભાવ-માનભાવ પંથ કાઢ્યો. મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મધ્ય પ્રાંત, અને પંજાબમાં પણ એ પંથ વિસ્તર્યો, અને ઠેઠ કાશ્મીર અને કાબુલમાં પણ એ પંથનાં કૃષ્ણમંદિરો સ્થપાયાં. ગુજરાતમાં તે અન્યુત પંથ અને પંજાબમાં જ્યકૃષ્ણ પંથને નામે ઓળખાય છે. વળી આ મહાનુભાવ પંથે મહાનુભાવ નામ યથાર્થ કરવા ગિર્વાણનો એકાધિકાર ભાંગી, ધર્મભક્તિનાં સાહિત્ય મરાઠી ભાષામાં રચવાની પ્રવૃત્તિ ઉઠાવી, અને સંત જ્ઞાનેશ્વરને તેમની મરાઠી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં પ્રેરણા એ સાહિત્યે આપી છે. ઉપનિષદ અને ગીતા તેમ ભાગવત તેમના પૂજ્ય ગ્રંથો, અને એકલા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ઉપાસ્ય દેવતા, તેમ તેમના અપર અવતાર દત્તાત્રેય પણ; અને ખીજું દેવદેવી તેમને અમાન્ય; તેમને વેદ પ્રમાણ હોઈને આતુર્વર્ણ્યવ્યવસ્થા માન્ય, પણ વિવિધ જાતિઓ અમાન્ય; અસ્પૃશ્ય શિવાય સર્વ હિન્દુઓ શૂદ્રાદિ પર્યંત દીક્ષા લેઈ શકે, મહંત પણ થઈ શકે. માંસાન્ન અને માદક પદાર્થ તેમને નિષ્ઠ, નિષિદ્ધ; ભિક્ષા માગીને ઈશ્વરભક્તિમાં જીવન ગાળવું એ મુખ્ય ધ્યેય તેમનું હતું. મહારાષ્ટ્રમાં આમ વિચારાન્કાન્તને વિકસાવી, ધર્મ સંબંધી લોકાદરને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ ગુજરાતી મહાનુભાવી સંત ચક્રધરે પ્રવર્તાવી.

શાખાઓ છે. તેઓ કાળાં કપડાં વાપરે છે. ચંદન અને તુળશીની માળા ધાલે છે. મહાનુભાવમાં બે વર્ગ છે: એક ઉપદેશી અને ખીજો સંન્યાસી. ઉપદેશીવર્ગ સોળે સંસ્કાર પાળે છે; આતુર્વર્ણ્ય અને જાતિધર્મને સંમાને છે. સંન્યાસી આ સહુથી પર રહે છે. સ્ત્રી અને શૂદ્રો પણ સંન્યાસ લેઈ શકે છે. તેનું સાહિત્ય મરાઠીમાં દેવનાગરિ લિપિમાં પુષ્કળ લખાયલું છે. તેમાં કેટલાંક સાંકેતિક લખાણો, અનધિકારીઓને માટે અકળ અને દુર્ગમ કરવાના હેતુથી સમાવેલાં હોય છે. જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતાના પહેલાં આ માનભાવી પંથના પરિતો-એ ગીતા ઉપર ૧૭ ટીકાઓ લખી છે. શ્રી ચક્રધર શાકે ૧૧૮૫ થી ૧૧૯૪ સુધી પંથપ્રવર્તન કરી ઉત્તરાપચ બદ્રિકેદાર સીધાર્યા અને સમાધિ લીધી. (જુઓ મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ ૧૮ એ વિભાગ, ૭૬-૭૯; તથા મરાઠી રીયાસત જી. એસ. સર દેશાઈની, પૂર્વ ભાગ પા. ૬૦-૬૧).

આ કે એથી કંઈક વહેલા સમયમાં ભાગવતના નવ વૈષ્ણવ
 યોગેશ્વરોના અવતારરૂપ લેખાતા, કાનકટા નવ
 નાથપંથ અને તેનું યોગીઓના નાથ સંપ્રદાય બંગાળા અને ઉત્તર-
 સાહિત્ય હિન્દમાં ઇ. સ. ૧૨ મા સૈકામાં પ્રવર્ત્યો હતો;
 ગુજરાતમાં પણ તેમનાં સ્થાનકો આ કાળે
 સ્થપાયો હતાં. મત્સ્યેન્દ્રનાથ તેના આઘ પ્રવર્તક હતા. બદ્રિકેદાર
 મધ્યે દત્તાત્રેયે તેમને યોગ માર્ગ શીખવ્યો. ગોરખનાથ તેમના પદ શિષ્ય
 હતા. મુખ્ય નવ નાથ કહેવાય છે. એમાંના એક મુખ્ય જલધંધરનાથ રેવાતીરે
 જન્મ્યા હતા. બંગાળાના રાજા ગોપીચંદ્ર અને માળવા-ધારાનગરીના
 ભર્તૃહરિ આ પંથના મોટા અનુયાયી હતા. ભાગવતને આધારે ૩૩
 આ કાનકટા યોગીઓ વૈષ્ણવ લેખાય છે, પણ તેઓ શૈવ મતના
 સાથે સાથે હતા. તેઓ ગળે રૂદ્રાક્ષ બાંધે છે, શંકરનો અધ્યાત્મજ્ઞાનનો
 પાર્વતીને કરાયેલો ઉપદેશ આઘઉંપાદક આદિ નાથે સાંભળ્યો હતો.
 તેઓ મંત્રતંત્ર અને યોગસિદ્ધિઓના સાધક હતા. શ્રદ્ધા, વિશ્લેષ અને
 મહેશ્વર તેમ શક્તિથી પણ પોતાને પરાક્રમમાં વધુ સખળ લેખતા
 લેખાવતા હતા. ચમત્કાર કરતા, અનેકને શિષ્ય બનાવતા તેઓ સમગ્ર
 હિન્દને અનેક વાર ખુંદી વળ્યા અને જનતા ઉપર પોતાના ગજબ
 પ્રભાવ અજબ રીતે પાડી શક્યા હતા. અને તેમનો લોકાદર એટલો
 બધો વધી ગયો હતો કે તેઓએ જાણે ઉત્તરોત્તર અવતાર લઇને પણ ધર્મ
 અને સમાજનું ઉદ્ધારકાર્ય સતત જ સંતત રાખ્યું એવી લોકોની
 શ્રદ્ધા-ભાવના તેમનામાં બંધાઈ અને તેના પરિણામે દક્ષિણના પુંડલિક,

૩૩ કવિર્હરિંતરિક્ષઃ પ્રબુદ્ધઃ પિપ્લાયનઃ । આવિર્હોત્રોડથ દુમિલશ્વમસઃ
 કરમાજનઃ । મત્સ્યેન્દ્ર, ગોરખ, જલધંધર, કાનક, ચર્પટ, (મીનનાથ) નાગેશ,
 ભરત, રૈવણ અને ગહિની એ નવનાથ. મત્સ્યેન્દ્રે સતારા જીલ્લામાં મત્સ્યેન્દ્ર
 ગઢમાં ઇ. સ. ૧૨૧૦ના સુમારમાં ચૈત્ર વદ પાંચમે સમાધિ લીધી હતી.
 શાખરી, મંત્રતંત્રવિદ્યા અને યોગમાર્ગનો તેમણે પ્રસાર કર્યો હતો.

જ્ઞાનદેવ, નામદેવ આદિ સંતો તેના અપર અવતાર મનાયા છે. કબીરે ગોરખમત-નાથમત વિષે ઘણાક ઉલ્લેખ કર્યા છે, એ તેના કાળ પૂર્વે નાથ સંતોની લોકપ્રિયતાનો પુરાવો છે.

તેઓ પંથપ્રવર્તક હોઇને તેમણે દેશભાષા-હિંદી-અંગ્રાજીમાં બોધ દેવાનો અને ભક્તિસાહિત્ય ગદ્ય-પદ્ય ફેલાવવાનો અવિરત ઉદ્દેશ કર્યો હતો. ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ એ તેમનાં મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય હતાં; સ્ત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્રાદિ વર્ગો મોટે ભાગે તેમની અસર હેઠળ આવ્યાં. કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં (મુખ્યત્વે ગિરનાર) તેમનાં પુરાણાં સ્થાનક છે અને ભૂકંપથી અન્ધાવતીનું રાજ્ય દટાયું તેમ કચ્છમાં અનેક ભૂકંપો થયા તે વેળા એવા ચમત્કાર તેમને જ હાથે થયાની હંતકથા છે. ૩૪ તેઓ અદ્ભુત યોગી

૩૪ કાનકડાઓની પાસે શિંગી, મુંગી, અને ખલતી મુખ્યત્વે હોય છે. શિંગી વગાર્યા પછી અને કાઠી ભૂખ્યુંદુખ્યું મળી આવે તો તેને સંતોષ્યા પછી ભોજન કરવાનો તેમનો નિયમ છે. પ્રાચી સરસ્વતીને કાંઠે આમ તેના સાધુ હજી ભીક્ષાર્થિની પોકારે છે. [જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીયર-કાઠીયાવાડ વો. ૮, પા. ૪૪૬-૭; પા. ૧૫૫-૬] કાનની ખૂટ ફાડીને તેમાં કાળા લાકડાની પોલી ટાટી, વા કાચ કે સ્ફટિક તેઓ ધાલે છે. તેઓ રસવિદ્યામાં નિપુણ અને પાકા કિમીયાગર લેખાયા છે. ભીક્ષા ઉપર જીવન ગાળવાનું તેમને માટે વિહિત છે. તેઓ મુક્ષા ધારણ કરે છે. કાનકડાઓને પરણવાની તેમ સ્ત્રીસંગીનીયે મના છે. કાનકડાઓ પરસ્પર મળે ત્યારે ‘ ઊઠ્ઠ આદેશ ’ તારી શી ઇચ્છા છે ? એમ બોલે છે. ઉપદેશ એ તેમનું કર્તવ્ય છે. [જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીયર, કચ્છ વો. ૫, પા. ૮૫-૮૮] ગિરના જંગલ પાસે ગોરખ મઢી નામની જગ્યા ગોરખનાથની છે. કચ્છમાં નારાયણ સરોસર અને આશાપુરાનો માઢ તેમનાં પ્રખ્યાત સ્થળ છે. સીદોનમાંથી ઈ. સ. ૧૫૦૦ રાવ ખેંગારજીના બાપે આશાપુરાની મદદ માગી કાપડીને વસાવ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં મોટ અને મનાઈના સમા ભાયાતો કચ્છમાં આવ્યા ત્યારે કંથકોટ આગળ કંથરનાથની કૃપાથી કિલ્લો ખાંધ્યામાં આવ્યો હતો. ત્યાં કંથરનાથની મૂર્તિ પૂજ્ય છે. પૂજારી શ્રદ્ધાચારી છે, આહિર અને રજપૂતોમાંથી મહંતની પસંદગી થાય છે. ત્રણ ગાદીઓ ધીંગોધર, શિવરા મંડપ અને મનફર [વાગડ] માં છે.

હતા, આગ્રહી ઉપદેશક હતા. અવિરત પ્રવાસી હતા, દારકાનાથથી જગન્નાથ અને કેદારનાથથી રામનાથ તેઓ ધૂમતા જ રહેતા હતા. ગુફા ત્રેમનો સંબંધ પણ આ નાથ પંથ સાથે નિકટપણે જોડાયો છે; દત્તપંથી અને નાથપંથનું, ગુજરાતી ગદ્યપદ્ય પુરાણ સાહિત્ય કેટલુંક મળ્યું છે, પણ તેનો કાળ સમયનોંધના અભાવે નિશ્ચિત થઈ શકતો નથી; પરંતુ મધ્યકાળના આરંભપૂર્વે તેઓ ગુજરાતમાં સંમાન્ય મહંતપદ મેળવી ચૂક્યા વિષે અને સંખ્યાબંધ મધ્યમવર્ગની જનતાને પોતાના પંથમાં ભેળવ્યા વિષે હવે કશોયે શક રહ્યો નથી.

ઉપર જણાવેલા રામાનુજ સંપ્રદાય, મહાનુભાવ પંથ અને નાથ-પંથ, એ સૌની પ્રેરક અસર મહારાષ્ટ્રના શાનદેવ, નામદેવાદિ વાર- નામદેવ આદિ વારકરી સંતકવિઓને ધણી જ કરી સાધુસંતો સ્ફૂર્તિદાયક અને નવજીવનસમર્પક થઈ છે. અને ગુજરાત એ ત્રણેનું અને સાથે સાથે વારકરી પંથનું એ કાંઈ ઓછું ઋણી નથી. વારકરી સંતકવિઓએ પોતાની, લોક-ભાષામાં ભાંડર સમાન જનતાને બોધ દેવાની, લોકભાષામાં હૃદયની સર્વ પ્રકારની આરતો અને વેદનાઓ આત્મસમર્પણપુરઃસર પોતાના અદ્વારપદ અને પ્રેમપાત્ર પ્રભુને ગદ્યગદિત કંઠે નિવેદવાની, પ્રભુદર્શન-અનુગ્રહપૂર્ણ આર્દ્રતા અને દીનતાને અંતે મેળવવાની, અને તે અર્થે લોકસાહિત્ય-ભજનકીર્તનાદિ રચવા-રચાવવાની પ્રથા અસરકારક રીતે પ્રચરી હતી, એટલું જ નહીં પણ તેમણે પ્રભુ સન્મુખ ઉચ્ચ-નીચનો, જાતજાતનો ભેદભાવ હોઈ શકે નહીં, બ્રાહ્મણ વા શૂદ્ર, પુરુષ વા સ્ત્રી, રામ વા રંક, સજ્જન વા ભક્તિપંથે ચડેલો દુર્જન પણ એ સહુ મોક્ષનાં અધિકારી છે, એવો ઉદારમય નિરપત્તાદ અધિકાર પ્રભુભક્તિ અને પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે સ્થાપ્યો; અને એનું જ પ્રતિપાદન કરતો ઉદાત્ત ભક્તિમાર્ગ સંયોજી, બહોળા અંશમાં વ્યવહારમાં ઉતાર્યો-ઉતારાવ્યો. તેમના ઠણ ઉપાસ્ય પંદરપુરના વિઠ્ઠલનાથ (વિષ્ણુ) છે. તેમની

સ્થાપના ઈ. સ. ૧૨૨૮ માં (સં ૧૨૮૪ માં) થઈ લેખાય છે. ભાગવતધર્મી પુંડલિકે મથુરાથી આ મૂર્તિ આણ્યાનું કહેવાયું છે. તેમ પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી આદિનો મત એવો પણ છે કે દારિકાના દારિકાનાથની પ્રતિવર્ષ યાત્રા કરવાનું વ્રત, જરૂર માતપિતાની સેવાને અંગે તૂટવાની અણીએ આવતાં તેનો આર્દ્ર અને આર્ત અંતરનાદ સાંભળી, દારિકાથી દારિકાનાથ રુકિમણી સાથે ડિંડિર વનમાં જ ઉપસ્થિત થયા અને ઇંટ-વીટ ઉપર ઉભા રહ્યા અને વિઠોઆરુકમાધને નામે ભક્તાધીન ભગવાન ત્યાં રહ્યા. આનો અર્થ કેટલાક દારિકાથી પુષ્ટાવેલી મૂર્તિ અશક્તિ આદિના કારણે પ્રતિવર્ષ યાત્રા ન થઈ શકતાં પુંડલિકે સ્થાપી એમ કહે છે. દારિકાંધીશ ખાલસ્વરૂપ તેમનું ઉપાસ્ય દૈવત છે, વારકરીઓએ દારિકાનાથનાં તેમ મોક્ષપુરી, કૃષ્ણને વલ્લભ દારકાં પુરીનાં નામસ્મરણ કર્યા છે અને દારકાની યાત્રા તેમને માટે વિહિત છે. નામદેવાદિ દારકાની યાત્રા કરી ગયા હતા, એ સહુ જોતાં આ કિંવદંતિ સર્વિશેષ માન્ય થાય છે.

જો કે વાસ્તવમાં તો આ, વિઠ્ઠલનાથના પરમ ઉપાસક વારકરી સંતો ભાગવત, પરમ વૈષ્ણવો છે, કારણ શ્રી વિષ્ણુનું સ્વરૂપ તેમનું પરમ ઉપાસ્ય છે. પરંતુ તેમણે હરિ અને હરનો અભેદભાવ પ્રતિપાદ્યો અને ચિવ્વટપણે પ્રવર્તાવ્યો; અને તે રીતે દક્ષિણના જ નહોં, પણ હિન્દના ખીજા ભાગોમાં શૈવ અને વૈષ્ણવો વચ્ચેના તીવ્ર મતભેદ તેમ મનોભેદને ય અત્યાચાર સુદ્ધાંતને ધણે અંશે શમાવ્યા છે; કે જે ભેદભાવો અને વિખવાદો રામાનુજ અને માધ્વ વૈષ્ણવધર્મી પ્રવૃત્તિએ ઉગ્ર રૂપમાં સતેજ કર્યા હતા. વળી વારકરી પંથ કેવળ ભક્તિમાર્ગપરાયણ છે; નિવૃત્તિપર છે; શ્રરણાગતિ, શાન્તિ, સંતસંગતિ, વિરક્તિ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ત્યાગ અને પરોપકાર એ તેનો ભક્તિમંત્ર છે; સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના સાથે નિર્ગુણ બ્રહ્મ પરમધ્યેય હોઇને તે અદ્વૈતમતનો નિઃસંશય પુરસ્કર્તા છે. શ્રીવિષ્ણુ-કૃષ્ણ પરમાત્માનું સ્વરૂપ ઉપાસ્ય હોઇને તેની અને તેના અપર અવતારોની લીલાઓનાં જ્ઞાન, ભજન-કીર્તન કરવામાં, ઉત્સવાદિ

પાળવામાં સદાય નિરત રહેવું, એ તેમનું વ્રત છે. કીર્તનભક્તિ એ તેમનું રસભર્યું અને પ્રભુપરાયણ એકતાનતાનું ઉર્જસ્વી લક્ષણ છે. સતત કીર્તયન્તો માં યતન્તઃશ્ચ વૃદ્ધવ્રતાઃ । નમસ્યન્તઃશ્ચ માં ભક્ત્યા નિરયયુક્તા ઉપાસતે । એ ભગવદ્ગીતાનો તેમ ભાગવતમાં અનેક સ્થળે પ્રતિપાદન કરેલો ભક્તિનો રાજવિદ્યા રાજગુણયોગ તેઓએ પોતાના જીવનમાં વણી, અન્યનાં જીવનમાં વણાવી પણ દીધો છે.

આ વારકરી પંથ અન્ય કોઈ પંથ કે સંપ્રદાયનો દ્વેષ નથી, ઉલટો, યથાશક્તિ સૌનાં વિવાદી, વિસંવાદી તત્ત્વોને ટાળનાર સારગ્રાહી સંવાદી પંથ છે. આ પંથ ભક્તિપ્રધાન હોવા છતાં તેને જ્ઞાનભક્તિયોગ સંમાન્ય છે, જ્ઞાન અને ભક્તિનો મધુર મિલાપ આ પંથે કર્યો છે; કર્મમાર્ગનો તે વિરોધી નથી, તે ચોક્કસ હદ પર્યંત ચિત્તશુદ્ધિ માટે કર્મમાર્ગ અને કેટલાક આચારોનેય સત્કારનારો છે; આ, આમ વૈદિક ધર્મને અનુકૂલ પંથ છે. આ પંથ, વૈદિક ધર્મનો અને વર્ણોનોયે ઉચ્છેદક હોવાનું કેટલાક સમાજસુધારકોએ કહેલું છે. પણ તે એ પંથના ઉદ્દેશ અને સાહિત્યની તેમની અનભિજ્ઞતા જ જણાવે છે. અલખત આ પંથના સંતોએ વૈદિક ધર્મની કેટલીક સંકુલતા અને જડ કર્મપ્રણાલિ સામે તેમ જ વર્ણુજાતિ-ના કેટલાક ભેદભાવભર્યા નિયમો ને આચારોની વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું છે, અને પોતાના વર્તોવથી તેમ જ ઉપદેશથી પંથ તેમ સમાજની કાન્તિ સાધી છે, એ તદ્દન ખરું છે. પરંતુ કરુણાળુ, કૃપાળુ પ્રભુ બ્રાહ્મણ તેમ શૂદ્ર અને અસ્પૃશ્યોનો યે છે, “મુક્તિના અને ભક્તિના માર્ગમાં” જાતિભેદની કિન્મત જ નથી, જન્મ કે જાતને બદલે, શુષ્કજ્ઞાન તેમ કર્મઠપણાને બદલે ભક્તના હૃદયની આર્દ્રતા, દીનતા, નિષ્ઠા અને સદાચાર, સદ્વર્તન તે જીએ છે, એમ તેમણે સ્પષ્ટ નિર્દેશી, વ્યવહારમાં એ સિદ્ધાન્ત અપનાવ્યો છે. ગીતા અને ભાગવતને અનુકૂળ સ્ત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્રને, તેમ પાપથી વ્યુત થયલા આર્ત અને આર્દ્ર અનન્યભાવી મુમુક્ષુઓને માટે ભક્તિ-માર્ગ, નામસ્મરણ, ભજનકીર્તનાદિ દ્વારા તેમ ચિત્તશુદ્ધિ સાધનારા

નિર્મળ વર્તન અને પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ વ્રત-તીર્થાટન દ્વારા સુલભ અને સરળ કરવાના ઉદ્દેશથી તેમણે યોજ્યો, અને તેને અંગે એમણે આવો, અનિષ્ટ અને ભગવદ્પ્રાપ્તિમાં બાધા રૂપ થતો, અને કઠોર સમાજથી યોગે અનુભવેલો, જાતિભેદભાવ તોડવા મથન કર્યું. એટલું જ નહીં પણ સ્ત્રીઓ, સોની, કુંભાર, મહાર અને ચમારને પણ યોગતાની ભક્ત-સંતમંડળીમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપેલું છે. અને તેને પરિણામે ગોરા કુંભાર (ઇ. સ. ૧૩૦૦), બંકા મહાર (ઇ. સ. ૧૩૧૯), ચોખામેલા (ઇ. સ. ૧૩૪૦), અને રોહિદાસ ચમાર આદિ અનેક વારકરી સંતો જનતામાં સમાન્ય લેખાયા હતા, અને આજે પણ હજી સામાન્ય લેખાય છે.

આ પંથના સંતો, ઉપર જણાવ્યું તેમ, વ્યવહારમાં વિઠોળાના પૂજક છે, પરંતુ પરમાર્થમાં તેઓ રામ, હરિ, શિવ આદિ દેવોને પણ જોડા ભાવથી સન્માને છે. પુંડરિક ક્ષેત્રમાં શિવનું સ્થાનક છે, એ સુવિદિત છે. પાંડુરંગે શિવને મસ્તકે ધાર્યાનું આ સંતો માને છે. ‘રામકૃષ્ણ હરિ’, ‘શ્રી રામ, રામ’; ‘શ્રી રામ જયરામ, જયજયરામ’ એ તેમનો મંત્ર છે. પરંતુ તેઓ જોટલા કૃષ્ણોપાસક તેટલા રામોપાસક અને નિર્ગુણ બ્રહ્મવાદી પણ છે. અને આ વારકરી પંથના ઉદાત્ત સિદ્ધાન્તને અપનાવનાર રામાનંદ, કળીર આદિ સંતોએ ઉત્તર હિન્દમાં તેમ ગુજરાતમાંયે પણ રામભક્તિનો અને સાથે સાથે નિર્ગુણ બ્રહ્મભક્તિનોયે વિશેષ ફેલાવો કર્યાનું જાણ્યામાં આવ્યું છે.

દુંકમાં વારકરી સંતો, પ્રભુની ભક્તિમાં શેવ અને વૈષ્ણવના, રામ અને કૃષ્ણના, સગુણ અને નિર્ગુણના, દ્વૈત અને દ્વૈતાદ્વૈતના, અદ્વૈત અને વિશિષ્ટાદ્વૈતના ભેદભાવભર્યા ટંટાઓને તેમ સ્ત્રી-શુદ્રાદિના બંધોને અને અધિકારભેદોને નહિવત્ કરવા સફળ રીતે મથ્યા છે.

વળી સમજાય છે તેમ નિમ્બાર્કના સ્વકીયા સંતારારસનું ઉદ્દીપન કરનારા, રાધાકૃષ્ણભક્તિના સિદ્ધાન્તમાં વિલાસ અને વિહારને, અલ્પ-જ્ઞાત તેમાં પરકીયા સંતારાનુભવને અવકાશ હોમને, તેમ તેનો,

વિકારી દંભી ઓપુરણેને હાથે અપમાર્ગે દુરાચારમાં ઉપયોગ થયાનુંયે સમજીને, વારકરી સંતોએ રાધાકૃષ્ણને બદલે કૃષ્ણરૂકિમણી-વિઠોબા-રૂખમાધને પોતાનાં ઉપાસ્ય દેવતાપદે સ્થાપ્યાં, શૃંગારોદ્દીપક ભાવ યથાશક્ય કમી કર્યાં; અને એ પંથની નિર્મળતા, આચારશુદ્ધિ સ્થાપી. અને રામાનંદે તો શ્રી રામની ભક્તિ સાધી, એવી શૃંગારોદ્દીપક, વિકારશીલ ભાવનાને તદ્દન નિરવકાશવતી જ કરી છે; અને તેના અનુયાયી ક્યારે તો સગુણ ઉપાસ્ય દેવ દશરથપુત્ર રામમાં દ્વૈતભાવને અવકાશ હોવાથી નિર્ગુણ બ્રહ્મના અર્થમાં જ રામનામની લગની અને રામરહીમની એકતા ઉપદેશી દ્વૈતભાવ જ સમૂળો ટાળ્યો છે.

વારકરી પંથનો ભક્તિમાર્ગ મુખ્યત્વે નામસ્મરણ અને નામ-કીર્તનનો છે, તેમ નિઃસંશય અદ્વૈતમાર્ગની મિદ્ધિને સર્વથા પુરસ્કારનાર પણ છે. **एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किंचन** એ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત વારકરી સિદ્ધાન્ત છે. સગુણ બ્રહ્મના આ ઉપાસકોનું લક્ષ્ય નિર્ગુણ બ્રહ્મ છે; ખરું ભક્તિમુખ, ખરો આનન્દ તો અદ્વૈતબ્રહ્મમાં જ છે, એવી તેમની પાકી શ્રદ્ધા અને માન્યતા છે. આ પંથ અકર્મણ્યતામાં માનતો નથી, મુમુક્ષુ અવસ્થામાં કર્મશીલતાનો અંગીકાર કરે છે જ; વ્રત, ધ્યાન ઉત્સવપાત્રન, તીર્થયાત્રા, ચિત્તશુદ્ધિ માટેનાં ભક્તિયોગસાધક કર્મ, તેમ નિત્યના આવશ્યક વ્યવહારના અંગનાં કર્મોને આ ભક્તિમાર્ગમાં, પૂરેપૂરો અવકાશ તેમ સ્થાનેય છે. ‘પરદારામાં જનેતાશુદ્ધિ’ અને ‘પરધનમાં પાપાણુશુદ્ધિ’ સેવનાર, અને ઉત્કૃષ્ટ નીતિ-રીતિને પાળનાર ભક્ત અચૂક પ્રભુચરણ પામે છે, એવો આગ્રહી મત નામદેવનો છે અને એ વારકરી પંથની ખરો શુદ્ધતા સિદ્ધ કરે છે.

આ વારકરી પંથ ઇ. સ. તેરમા સૈકાના અંતર્થી ખીલવા માંડ્યો. તેના સંતો પૃથ્વીપરિક્રમાવાસી, એટલે કે ભરત-વારકરી અસરનો ખંડનાં ચોખ્ખાનાં તીર્થોના નિયમિત યાત્રિઓ હતા. નિષ્કર્ષ ગુજરાતનાં તીર્થોથી, મુખ્યત્વે દારકાથી તેઓ સુ-પરિચિત હતા. દારકાનાથના તો ઉપાસક હતા. તેઓ સાધુત્વ, નિર્મળ વર્તન, અને આંતરનાદને સંતોષનારા ઉપદેશની પ્રવૃત્તિથી

તેમ જ હૃદયગ્રાહી કવિત્વથી દીપ્ત્યા હતા. એ સંતો ગુરુપરંપરાના તેમ ગુરુઅંત્યની ઉપાસનાના આગ્રહી હોઇને સંતવાણીને નિત્યપાઠ તરીકે સત્કારનારા હતા. નરસિંહ મહેતા અને મીરાંની ગુર્જરી વાણી તેમના પદસંગ્રહમાં અઘ પર્વત જળવાયલી છે અને કીર્તનો દ્વારા ગવાતી રહી છે. વારકરી સંતોએ દક્ષિણમાં તો તે કાળે અનેક દિશામાં અદ્ભુત કામગિરી કરી છે; મુસ્લીમ-વિજ્ઞતીય યાહોમ વટાળ અને ધર્મોચ્છેદન સામે સ્વધર્મ અને આર્ય જાતિનો ટકાવ વારકરી સંતોએ ચિવ્વટપણે કર્યો છે; તે કાળની આતુર જનતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે; તેમ વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચાર-એ સંસારાવશ્યક ત્રયીનો જે અપમેળ તે કાળે થયો હતો તેનો સુમેળ કરવા પૂરતાં જાતિબંધનનાં ચોક્કસ સ્વરૂપો ભેદ્યાં પણ છે. તેમણે સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો તેમ પોતાને સદાને માટે પાપપંકમાં ડૂબેલા માનતા અને સમાજમાં પતિત વ્યક્તિ લેખતા, મોક્ષને માટે અપાત્ર ગણતા માણસોને પણ સન્માર્ગે વાળ્યા છે, તેમનાં જીવન શ્રદ્ધાવંતાં, ઉદ્ધાસવંતાં રસભર્યાં કર્યાં છે; સંસારમાં ગૃહસ્થદશામાં રહીને પરમાર્થ સાધવાનો માર્ગ દાખવ્યો છે.

“ સંસારસું સરસો રહે અને મન મારી પાસ,

સંસારથી લેપાય નહીં તે જાણું મારો દાસ. ”

આ ઉક્તિ વારકરી સંતોએ વ્યવહારસિદ્ધ કરી કરાવી હતી. હુંકમાં સ્વધર્મ, સ્વજાતિ, સ્વસમાજ, સ્વદેશ, સ્વભાષા આદિ ઉદાત્ત ભાવનાઓ વ્યવહારમાં સફળ રીતે તેમ સખળ અંશે પણ તેમણે ઉતારી મહત્ત્વ લોકોપકારક કાર્ય આદર્યું છે; જેની અસર અઘાપિ નિર્ભર રહેલી જોવામાં આવે છે.

ઉત્તર હિન્દમાંથી ભક્તિજ્વાલા દક્ષિણમાં ઉતરી છે, તેમ દક્ષિણના ભક્ત સંતોએ પણ એ જ્વાલાઓ ઝીલી

રામાનંદ દક્ષિણની જ નહીં, પણ ઉત્તર હિન્દ, પંજાબ અને
અને ગુજરાતની શ્રદ્ધાળુ જનતાના હૃદયાંધકારોને ટાળ્યા-

રામભક્તિ જાળ્યા છે. અને એ સંતમંડળીમાં વારકરી સંતો
મુખ્ય છે. રામાવત વા રામાનંદ પંથના પ્રવર્તક

રામાનંદ સ્વામી (ઈ. સ. ૧૨૯૯-૧૪૧૧) એક લેખે ગુરુપરંપરા

અનુસાર રામાનુજ સંત હતા, પણ વાસ્તવિક રીતે નામદેવાદિ વારકરી સંતોની સહઅસરથી રંગાયલા હોવા સંભવે છે. તેમણે ઉત્તર હિન્દમાં અને ગુજરાતમાં વારકરી સંત નામદેવની પેઠે વિષ્ણુસ્વરૂપ રામચન્દ્રજીની ભક્તિનો-‘રામભક્તિ’નો જ્વલંત રીતે પ્રચાર કર્યો. અને નામદેવની પેઠે રામાનંદ ગુરૂ નાનકજીના શ્રી ગ્રંથસાહેબમાં ચિરંજીવ સ્થાન પામ્યા છે. પરંતુ રામાનંદ અને નામદેવના જીવનોદેશ અને પ્રવૃત્તિમાં ઘણું ઘણું સરખાપણું એક રીતનું હોવા છતાં થોડોક ફેર હતો. રામાનંદ હરિહરની એકતા કે અન્ય અવતારો અને દેવોની અપનાવટની માયાક્રૂટમાં ઉતર્યા જ ન હતા, શૈવ પૈષ્ણવની મહત્તાની માયાગ્રીક કરી ન હતી; અને વર્ણુભેદને નરમ કરવાને બદલે, ઉલટું બને તેટલો તોડવા મથ્યા હતા. કેટલેક અંશે તેમની પ્રવૃત્તિ ઉગ્ર અને કંઈકે ધોષાપંથીયે હતી, વારકરી પ્રવૃત્તિ જેવી સમાધાનશીલ અને શાન્ત બેઠીઆંધણીની ન હતી. રામાનંદે, જૈનો અને બૌદ્ધો સાથે વાદવિવાદ કરી, ઠામઠામ પોતાના શિષ્યવર્ગો સ્થાપ્યા હતા. રામ, અને સીતા તેમનાં ઉપાસ્ય દેવ, જો કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ તેમનું લક્ષ્ય હતું. અને તેથી રામાનંદ મૂર્તિપૂજા અને સગુણ બ્રહ્મભક્તિને નિતાન્ત ટાળી શક્યા નહીં, પણ તેમણે તે બંનેને બને તેટલો નિરવકાશ આપવાને મથન કર્યું છે. જો કે સિદ્ધાન્તમાં તો મૂર્તિપૂજા ટળવાનો ઉપદેશ કર્યો છે, પણ વ્યવહારમાં તેઓ તેને પાળી પળાવી શક્યા નહતા.

રામાનંદી પંથ એટલે લોકાનુકૂલ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ, દેવભાષા ગિર્વાણ-ને બદલે દેશ-લોકભાષાને જ અપાવનારી લોકપ્રવૃત્તિ. રામાનંદે માતૃભાષા દારા ધર્મોપદેશ કરી હિન્દી ભાષાસાહિત્યનો ઉત્કટ આરંભ કર્યો છે, અને નરસિંહ મહેતા આદિએ પણ એ જ પ્રણાલિને અનુસરી ગુર્જરી વાણીને બહલાવી છે.

મુસ્લીમ આક્રમણથી કંટાળી ગયલી, તેમ બ્રાહ્મણધર્મથી સંતાપાયલી અને તેથી તેને ફગોટવાને, સાપ જેમ જૂની કાંચળીને તજે છે તેમ, તત્પર થયલી, ધર્મભાવનાશીલ જનતાએ રામાનંદનો ઊંડો સત્કાર

કચી. પોતાના પુરોગામી, બ્રાહ્મણ નહીં એવા સંતબક્તોએ ભક્તિ-
માર્ગમાં અડચણકર્તા વર્ણુભેદનારા જન્મનાં તેમ જ અધિકારનાં બંધનને
તોડવાને કરેલાં મથનને રામાનંદે ઉગ્ર વેગ આપ્યો; રામાનુજ સં-
પ્રદાયમાં વેદાધ્યયન, બ્રાહ્મણકર્મ, અન્નગ્રહણવિધિ, અને શ્દ્ર તથા
અસ્પૃશ્યો સાથના વર્તાવ આદિ સંબંધમાં જે ખૂંચે એવાં કેટલાંક
બંધનો, કડવાં તત્ત્વો હતાં, તે એમણે દૂર કર્યાં, અને સ્વતઃ નવીન
પંથ કાઢ્યો; અને ‘અવધૂત’ નામધારી સાધુવર્ગના મુખ્યપદે પોતાના
મદ સ્થાપ્યા અને મહંતો મૂક્યા. ‘શ્રી રામ,’ ‘જય શ્રી રામ,’
અને ‘સીતારામ’ એ તેમના મંત્રો છે. તેમણે શિષ્યમંડળીમાં સ્ત્રી,
શ્દ્ર અને અસ્પૃશ્ય તેમ મુસલમાન પર્યંતનેય પ્રતિષ્ઠાપાત્ર સ્થાન
આપ્યું; રજપૂત, જાટ, હજમ, વણકર, ચમાર અને સ્ત્રીઓ તેમનાં
શિષ્ય-ઉપદેશક મંડળીમાં મુખ્ય હતા. ૩૫ રામાનંદ જાતે આ સહુ શિષ્ય-
મંડળી સાથે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ધ્રુમ્યા; જૈનો, બૌદ્ધો તેમ અન્ય
સંપ્રદાયો અને પંથોના મુખીઓ સાથે વાદવિવાદ કર્યા અને રામાનંદી
વા રામાવત પંથ સ્થાપ્યો; ગોપાલકૃષ્ણની ઉપાસના સામે પણ
જખબર ટક્કર ભીડી, તેમ તેને કંઈક પાછાંયે હઠાવી, અને રામોપાસના
પ્રવર્તાવી; તેમ જ અદ્વૈતમાર્ગને અનુકૂળ શીતલ ભક્તિમાર્ગ પ્રચાર્યો.
તેઓ અને તેમના શિષ્યો દ્રઢ આગ્રહી રામાવત હતા. તેમ તેઓ
સમાજસુધારણામાં પણ મૂળમાંથી જ ભેદભાવનાનો નાશ કરવાના
આગ્રહી હતા.

૩૫ રામાનંદને બાર મુખ્ય શિષ્ય હતા. તેમનાં નામ : ૧ આશાનંદ,
૨ કપીર વણકર, ૩ રહીદાસ ચમાર, ૪ પીપાજી રાજપૂત, ૫ સુરસાનંદ,
૬ સુખાનંદ, ૭ લાલાનંદ, ૮ ધન્નાજાટ, ૯ સેના નાવિક, ૧૦ મહાનંદ,
૧૧ પરમાનંદ અને ૧૨ શ્રી આનંદ. ભક્તમાળામાં નાસાજી જણાવે છે કે
રામાનંદીઓને માટે, મુખ્યત્વે અવધૂતોને માટે જ્ઞાતિભેદ રાખવામાં આવેલો
છે જ નહીં; કારણ ભગવાન વિષ્ણુ ન્યારે માછલું, વરાહ [ભૂંડ], કાચબો,
વગેરેની યોનિમાં અવતાર લે ત્યારે ભક્ત શા માટે ચમાર, કોળી કે દરજીની
યોનિમાં જન્મ ન લે અને એવી યોનિને કારણે નીચો ગણાય ?

રામાનંદની હયાતીમાં તેમ તેમની પછી રામાનંદી પંથની અનેક શાખાઓ થઈ, અને તેમાં કબીરપંથ વિસ્તૃત પ્રમાણમાં જન્મ્યો. સંતવીર કબીરે (ઈ. સ. ૧૩૯૮-૧૫૧૮) રામભક્તિને નિર્ગુણભક્તિમાં

વિકસાવી, અને મૂર્તિપૂજા, સગુણભક્તિ આદિ જે કંઈક કબીર સાહેબ બાધક તત્ત્વો રામાનંદના પંથપ્રવર્તનમાં રહેવા પામ્યાં

અને હતાં, તેનો જબરો વિરોધ અને પ્રતિકાર કબીરે નિર્ગુણભક્તિ કર્યો. તેણે રામ, હરિ, ગોવિંદ, અક્ષાઈ વગેરે

નામોથી ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે, પણ તે સૌ એક પ્રભુ-વાચક જ છે. નામસંકીર્તન અને પ્રભુ પ્રત્યે એકાંગી પ્રેમનો ઉદ્દેશ, ગુરુકૃપા, વૈરાગ્ય, હૃદયશુદ્ધિ, નિર્મળા વર્તન, ભૂતદયા અને યોગ, જપ, તીર્થપ્રત એ કબીરપંથનું મુખ્ય લક્ષણ છે. રામ કબીરના ઇષ્ટ દેવ ખરા, પણ તેની ભક્તિ તે નિર્ગુણ ભક્તિ જ; અને એ કંઈક અગમ્યવાદભરી નિર્ગુણ, અટપટી ભક્તિ ખરી. કબીરનાં તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મવિદ્યા, યોગ અને વૈરાગ્યનાં પદો, ભજનો કીર્તનો, રામી-નીઓ, સાખીઓ વગેરે કઠોર, કર્કશ વાણીવાળાં ખરાં, પણ ઠોકભર્યા, આક્ષે-પાત્મક, ભાવોદ્દીપક અને હૃદયભેદક હોઈ આખાદ સોસરી અસર કરનારાં નીવડ્યાં છે. કબીરે વર્ણુભેદને તો ઝાટકી જ નાંખ્યો, એટલું જ નહીં પણ હિન્દુ-મુસ્લીમ જેવા ભેદને પણ સાવ છટકાર્યો જ હતો. તેણે ધર્મ અને આચારના દંભોને તિરસ્કાર્યો અને શુદ્ધ ભક્તિભાવને અપનાવ્યો હતો. હિન્દુ અને મુસલમાનો એકસરખા તેમના બોધને સ્વધર્મપોષક લેખતા થયા હતા, છતાં બન્ને તરફથી તેને ઓછી સત્તામણી વેઠવી પડી ન હતી; ઠેક શાહ સીકંદર લોદી(ઈ. સ. ૧૪૮૮-૧૫૧૭)ની સત્તા વપરાવી સીતમો અને અત્યાચારો ગુજરાવવાને મુસ્લીમ પીરો તો ચૂક્યા ન હતા.

કબીર પછી ભક્તિમાર્ગના પ્રવર્તક સંતગુરુ નાનકાદિ થયા છે, ગુજરાતમાં દાદુ દયાળ આદિ પ્રકટયા છે, અને તેમણે જનતાને ધર્મ, જીવન અને દેશોત્થાતની અનેક પ્રેરણાઓ અને ભાવનાઓથી સંસ્કારી

છે, ઉચ્ચગામી કરી છે; ગુરુ નાનકજીના પવિત્ર ગ્રંથસાહેબમાં મહેતા નરસિંહની વાણી અંકિત થયાનું કહેવાય છે; અને એ મહેતાજીની આચીનતા સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્ન છે. વારકરી નામા વિષ્ણુદાસે મહેતાના અભંગો રચ્યા છે. પણ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્ય ઉપર તેની અસરોની વિચારણા સાથે એ સંતોનાં કાર્યોને સંબંધ નથી. એટલે વૈષ્ણવ ભક્તિનું આ ઐતિહાસિક દિગ્દર્શન અહીં જ અટકાવવું યોગ્ય છે. ૭૬

૩૬ નરસિંહ મહેતાના સમયમાં કેટલા મત-પંથના સંન્યાસીઓ અને મહંતો હતા તે, છેલ્લા માંડલિક ૫ માની રાજસભામાં દામોદરજીની સન્નિધિમાં નરસિંહ મહેતા સાથે વાદમાં ઉતરવા આવેલા એવા મતધારી, પથમુખીઓનાં જે “હારસમેનાં” પદના [૮૪ ૫૬] ઉપસંહારમાં આપેલાં છે તેથી જણાય છે. તેમની સંખ્યા ૧૭ છે. આ નામો વાદનાં પદોમાં તે તે રથાને નિરનિરાળાં ઉદ્ઘોષિત પણ છે. પણ જે છેલ્લું પદ નીચે ઉતારેલું છે, તેમાં શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધ-માંના, કંસને માર્યા પછી શ્રી કૃષ્ણે વિવિધ ગુણભાવવાળી વ્યક્તિઓને જુદે જુદે સ્વરૂપે દેખાવ. દીધાના “મહાનામશાનિર્નૃણાં નરવરઃ સ્ત્રીણાં સ્મરો-મૂર્તિમાન્” એ સુવિખ્યાત શ્લોકનો આભાદ પડેલો પાડે છે. એ પદ અહીં ઉતાર્યું છે. અને તે સવત ૧૭૦૮ માં પાટણના નાગર વિશ્વનાથ જીનીએ ઉપોદ્ધાત સાથે સંકલિત હારમાળામાંનું છે; તેમ સં. ૧૭૨૦ માં લખાયેલી જૂની હારમાળાની પ્રતિમાં, અહીં ઉતારેલા પદમાં જે સાધુસંન્યાસીઓનાં નામ આપેલાં છે, તે નામો આપેલાં છે.

રામાનંદે રામરૂપ દીઠું, મુકુન્દાશ્રમે મુકુન્દ રે.

અવધૂતઃશ્રમે અવધૂત દીઠા, ગોવિંદાશ્રમે ગોવિંદ રે.

અદ્વૈતાશ્રમે અદ્વૈત દીઠા, કેશવાશ્રમે કેશવ રે.

નરસિંહાશ્રમે નરસિંહ દીઠા, માધવાશ્રમે માધવ રે.

બ્રહ્મભારતીએ બ્રહ્મરૂપ દીઠું, શ્રીધરાશ્રમે બ્રહ્મચારી રે.

વાસુદેવાશ્રમે વિષ્ણુરૂપ દીઠા, શિવેશ્વરાશ્રમે ત્રિપુરારી રે.

અચ્યુતાશ્રમે અચ્યુતરૂપ દીઠું, વિશ્વેશ્વરાશ્રમે વિશ્વેશ્વર રે.

પ્રસાદપુરીએ નિરંજન દીઠા, ભીમે દીઠા રામ રે.

રાજમાતાએ ચતુર્ભુજ દીઠા. ત્રણ સખીએ દીઠા શામ રે.

[નોંધ પાને ૫૭ મે ચાહું]

ઉપર જણાવેલી, વારકરી સંતો, રામાનંદ અને કબીર-એ સહુની ધાર્મિક લોકપ્રવૃત્તિની અસર બેશક તે કાળના સંતમહતાના ગુજરાત ઉપર અજળ પ્રભાશમાં થઈ છે. નામદેવ પ્રવૃત્તિપરિચય આદિ વારકરી સંતો તેમ જ રામાનંદ અને રામા- અને નંદીઓ દ્વારકાના નિયમિત યાત્રીઓ હતા, અને ગુજરાતી સાહિત્ય એ સંતો અને એ સાધુઓની ભજનમંડળીઓ અને ઉપદેશપ્રવૃત્તિઓએ એ વેળાએ ગુજરાતને માંકુધેલું કર્યું હતું, એ માનવાને અનેક સખળ કારણો-પ્રમાણો છે. ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં અત્યારે પણ રામાનંદી અને તેના શાખારૂપ પંથોની ગાદીઓ સંખ્યાબંધ છે, દૂર દૂરનાં ગામડાંઓ રામાનંદીઓની અસરથી તરબોળ હજીયે છે, તેમ વ્યવહારશીલ ગુજરાતી જનતાની અનેક જ્ઞાતિઓ તેની આરૂઢ અનુયાયી છે. ઉપરાંત કબીરપંથ તેમ જ રામસનેહી આદિ અન્ય રામાનંદી શાખાપંથના અનુયાયીઓની ગણતરી કરવામાં આવે તો તેમની સંખ્યા અન્ય વૈષ્ણવપંથીઓ કરતાંયે હાલ ચઢી જાય એમ છે.

કુવરપાદ્યએ પિતામહ દીઠા, વિશ્વપાલક દીનદયાળ રે.

પ્રધાને પ્રલય રૂપ દીઠું, રાજ્યે દીઠો કાળ રે.

વૈષ્ણવે વ્યાપક રૂપ દીઠું. સહુકોનો સંદેહ શીટયો રે.

છેલ, છખીલો ને છાગાળો, નરસિંહે રંગીલો દીઠો રે.

નરસિંહ મહેતાનાં “ હારસમેનાં પદ ” તેમ હારમાળાની વાચના વિદ્વાન વર્ગે પુનઃ કરવાની સવિશેષ જરૂર છે, એવો મારો દૃઢ મત અને સમજણ છે. તેમ થતાં મહેતાજીના જીવનનાં અને તેમના આરૂઢ વૈષ્ણવપણાના પ્રસંગો ઉપર જ નહીં, પણ તે કાળની ધર્મપરિસ્થિતિ, રામાનંદનું દ્વારિકામાં જ નહીં, પણ જર્ણકુર્ણ આદિ ભાગોમાં કેટલું ગમનાગમન હતું, તે ઉપર પણ વિશેષ શુદ્ધ પ્રકારા પડવા પાકો સંભવ છે. નરસિંહ મહેતાના સમયમાં વૈષ્ણવ ધર્મે તે કાળના રાજકુટુંબમાં જ નહીં, પણ સામાન્ય જનતામાં પણ પસારો કર્યો હતો, અને તેમની ઉપર કેવા કઠોર અત્યાચાર થયા હતા અને તેઓને નિંદનારા કાણ અને કેવા હતા, તે પણ સમજાય એમ છે.

જૂની ગુજરાતીના સાહિત્ય ઉપર વારકરી સંતો અને રામાનંદ તથા રામાનંદી સાધુઓ તેમ કબીર સાહેબની લોકપ્રવૃત્તિઓની અસર ક્રોધ રીતે ઓછી હોવી સંભવતી નથી. નરસિંહ મહેતા સામે ક્રોધા-વિષ્ઠ થયેલા, અને મારવાનેય તત્પર અનેકા, છેલ્લા મંડળિક રાજાને દારકાનાથની પ્રેરણાથી દારિકાથી આવેલા રામાનંદે વાર્યાનું “હારસમેનાં (૮૪ વાળી) પદ”થી, તેમ પ્રેમાનંદના સમય પૂર્વે વિશ્વનાથ જાની, અગર કદાચ ઉત્તરંગથી કહેવાયું છે તેમ એક અજ્ઞાત કવિએ સંયોજેલી હારમાળા-ના અંતભાગનાં પદોથી સ્પષ્ટ જણાય છે. ગુજરાતમાં રામભક્તિ તે કાળે એટલી તો પ્રચલિત તેમ બહુમૂલ્ય હતી કે કૃષ્ણ તથા રામ એમાં ખાસ ફેર-બેદભાવ લેખાતો નહતો, રે, એક જ નામવાચક પર્યાય હોય તેવો ઉપયોગ નિરંતર થતો હતો. નરસિંહ મહેતાએ રામાનંદ અને રામ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ દર્શાવ્યો છે, રામના નામે જીવલેણ ચીઠવણીનો પ્રસંગ આવ્યા છતાં તેની નિર્ભત્સના લેશ પણ કરી નથી. ૭૭ કેશવ હૃદયરામે પણ રામનામ પ્રત્યે આદર દાખવ્યો છે, વિષ્ણુદાસ ભીમની હરિલીલા-ભાગવતસારમાં અનેક સ્થળે જાણે કૃષ્ણ-વિષ્ણુને રામના પર્યાયવાચી હોય તેમ વર્ણવ્યા છે. બાલણુ તો રઘુનાથ-ભક્ત હતો, તેના દશમ સ્કંધમાં, શ્રીકૃષ્ણસ્તુતિના ગ્રંથમાંયે તેણે રામ અને કૃષ્ણનો બેદભાવ રાખ્યો નથી, પણ ઉલટું તાદાત્મ્ય પ્રતિપાદેલું સ્પષ્ટ છે. આવું તાદાત્મ્ય ઠેઠ પ્રેમાનંદના દશમ પર્યંત અખંડ રીતે ઉતરી આવેલું છે, એમ તેના સુરસ દશમથી જણાયા વિના નથી રહેતું. તેમ તે કાળના અન્ય સુજ્ઞાત કવિઓએ પણ આ ધારીએ વર્ણન-સ્તુતિ કરેલાં છે.

ઉપરાંત વારકરી સંત નામદેવ અને રામાનંદે પ્રવર્તાવેલા ભક્તિમાર્ગ અને નરસિંહમહેતા અને બાલણુનાં પદોમાંથી નીતરતા ભક્તિમાર્ગ વચ્ચે ઘણું સામ્ય જણાય છે. ઠેઠ અખા ભક્તે પણ વાર-

કરી સંતોને વિસાર્યા નથી. જૂતદયા, આવબીનાં જ્ઞાન; અને કર્મક્રિયા વિનાના શુષ્ક જ્ઞાન તેમ જ ક્રિયાકાંડની નિરર્થકતા; સહદયી, પ્રેમારુદ્ધ, અનન્યભાવી બ્રાહ્મણ તેમ અંત્યજ બન્નેનો પ્રભુ-સાક્ષાત્કારનો અધિકાર; સંસારની અસારતા અને ક્ષણભંગુરતા; સાધુસમાગમ, ભજનકીર્તન, નામસ્મરણ, નિર્ગુણ બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ-આ સહુ તત્ત્વોનું સામ્ય મહેતા-જી આદિ ભક્તોનાં અને વારકરી સંતોનાં ભજનોમાં વિશેષ અંશે છે. આ સહુનું પ્રતિપાદન જેમ વારકરી સંતો અને રામાનંદે કર્યું છે, તેમ નરસિંહ મહેતાએ અને બીજા ભક્તો તથા કવિઓએ પણ કર્યું છે.

વારકરી સંતો તેમ રામાનંદની પેઠે મહેતાની પણ ભજનમંડળી હતી, અને તેમાં ભક્ત સ્ત્રીઓ અને અંત્યજોને પણ સ્થાન હતું. મહેતાજીને સંગાત્રી અને કવિત્રી શિષ્યાઓ હતી. નાતજાતના બેદોને મહેતાજી મહત્ત્વ ન આપતા. પણ ઉલટા ઉવેખતા હતા. રામાનંદ અને કબીરનાં મંત્રો આવાં જ હતાં. મહેતાજી એકરંગથી નાચતા, માતા અને સંતમંડળી સાથે ધ્રુમતા અને તેથી તો મંડળિકે ભરદરબારમાં અન્ય સાધુ સંન્યાસીઓની ભંભેરણી તેમ ઉશ્કેરણીથી મહેતાને સંતાપ્યા હતા. મીરાંબાઈની ભજનમંડળી પણ પ્રસિદ્ધ હતી. શ્રીકૃષ્ણની ગોકુળકીડા, ઉત્સવોની ઉજવણી કંઈક તરવરાટભરી પ્રેમભક્તિ અને ઉત્કટ શૃંગારલાલા મહેતાનાં પદોમાં અંકિત છે, તેમ નામદેવાદિનાં ભજનોમાં છે. અસંખ્ય સંતોમાં શૃંગારલીલા આછી છે, એ ખરું. આ ઉપરાંત બીજાં પણ ઘણાં સામ્યે! ઝીણવટથી વિચારતાં તારવી શકાય તેમ છે.

ટુંકમાં આ સહુ વિચારણાને અંતે સમગ્રશે કે જૂની ગુજરાતીનું સાહિત્ય સર્જાયું તેની પૂર્વે, અને તે કાળમાં શ્રી શંકર આદિ આચાર્યોએ સ્થાપેલા સંપ્રદાયોના ઉપદેશ અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યોની અપરોક્ષ તેમ પરોક્ષ અસરો પ્રવર્તી છે, નરસિંહ આદિના ભક્તિ-સાહિત્યમાં, તેમ અન્ય કવિઓનાં કાવ્યો અને પદ્યબંધોમાં એ અસરો તરવરતી જણાઈ છે. ઉપરાંત સંત-મહંતોએ ઉપદેશેલા

ઉદાર લોકધર્મે-ભક્તિમાર્ગે અને એ સંતોની ઠોકભરી, સોંસરી મર્મભેદી વાણીએ જનતાના અંતર અને જીવન ઉપર સખળ અને જાડી અસર ખચિત કરેલી છે; કંઈ નહીં તો ગુજરાતમાં શુદ્ધ કે અને મંદોત્સાહવાળી ધર્મભાવનાને સંતમહંતોનાં સંસર્ગ, અને ભજન-કીર્તનોએ વેગવંતી કરેલી છે અને ઇસ્લામી આક્રમણ સામે સ્વાશ્રય અને સ્વરક્ષણના પદાર્થપાઠ આપી હરેક રીતે સુદૃઢ કરેલી છે.

હવે આટલા અછરતા છતાં કેંક વિસ્તૃત ઇતિહાસદર્શન પછી, જૂની ગુજરાતીના સમય પૂર્વે, તેમ તે સમય દરમ્યાન વિહંગાવલોકન પણ પ્રવર્તેલી ધાર્મિક અસરોનું, પ્રભાવશાલી સંપ્રદાયો તથા પંથોના પ્રવર્તકોની પ્રેરણા તેમ પ્રવૃત્તિઓનું અને સાથે સાથે ગિર્વાણુ ભાષાના શાસ્ત્રીય તેમ સાહિત્યવિષયક ગ્રંથોના પરિચયનું વિહંગાવલોકન કરતાં સમજાય છે તેમ ગુજરાતમાં સંસ્કારી આત્માઓ, આ સહુ પ્રેરણાઓ અને અસરો ઝીંઝી, પોતાના હૃદયસ્થ ઉદ્દુષ્ટ સંસ્કારોને સંસ્કારી, ગુજરાતની જનતાના આત્માને સંસ્કારવા અને એ સહુ પ્રેરણાઓ ઝીલાવવા અને જીરવાવવા પણ સમર્થ હતા. અને તેમણે એ જીવનકર્તવ્ય, પ્રભુસંદેશ યથાર્શકિત પાર ઉતારેલ પણુ છે, અને જનતાએ તેનો અંતરભર્યો સ્વીકાર કરેલો છે. તે સમયની ગુજરાતની જનતા અને સંસ્કારી આત્માઓ ગુજરાતની બહાર ધર્મપંથનાં અને સમાજસુધારણાનાં, મુસ્લીમો સામે સમાજસંરક્ષણનાં જે આદોલનો ધૂમી રહ્યાં હતાં તેથી અસ્પૃશ્ય રહે તેમ ન હતું અને અસ્પૃશ્ય રહ્યાં પણ નથી; ઉલટું ગુજરાતમાંનાં એ સહુ આદોલનો જે ક્યારનાયે આંતર પરિસ્થિતિથી સચેત થયાં હતાં તે બહારનાં, સમાન હેતુવાળાં, અને વધુ તીવ્રવેગી આદોલનોના સંવેગથી વિશેષ સચેત રહેલાં હતાં.

શ્રી શંકરાચાર્યના વેદાન્તસિદ્ધાન્તો ગુજરાતની જનતાના ધણા ભાગના હૃદયમાં ચમત્કારિક રીતે રમેરમમાં ઉતર્યા હતા અને નરસિંહ મહેતા આદિ સંસ્કારી ભક્તો અને કવિઓ તો ગળથુથીમાંથી પીને

જીરવતા થયા હતા. તેઓ ગીતા, યોગવાશિષ્ઠ આદિ અનેક વેદાન્ત, તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મવિદ્યા, તેમ યોગવિદ્યાના ગ્રંથોના રહસ્યથી કાં તો જાતે, યા ગુરુમુખથી યા બહુશ્રુતપણથી પરિચિત થયા હતા, એટલું જ નહીં પણ રસશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર આદિ શાસ્ત્રોથી તેમ સંગ્રીત વિદ્યાથી સુશાલ હતા. અને આ સંસ્કારી આત્માઓએ પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવોનો લાભ પોતાના સહુદયી જનજાંઘવોને મુક્તકંઠે આપ્યા હતા. શ્રૌત-વૈદિક ધર્મને જમાના અનુસાર વિશેષ ઉદાર અને લોકાદર પામતો થયેલો જેવાની મુમુક્ષુઓની તત્પરતા શંકરાચાર્ય સમજી શક્યા હતા. પોતાના મોટેરા શિષ્યોનાં મન શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ આદિ દેવોની ઉપાસનાથી વિરક્ત નહીં થયેલાં સમજીને તો તેમણે પંચાયતન દેવની અને તેમાંથી પોતાના એક ઇષ્ટદેવની ભક્તિ કરવાની અને તેવા પંથ સ્થાપવાની છૂટ આપી હતી.^{૩૮} ગુજરાતના વૈષ્ણવ ધામમાંના દ્વારકામઠના શંકરાચાર્યો વિષ્ણુભક્તિને પ્રબોધતા; અને હાલ કેટલાક મતાગ્રહીઓ કહે છે તેમ તેનો દ્વેષ કરતા નહીં, પણ શિવ-વિષ્ણુ-ભક્તિનો સુમેળ ઉપદેશતા હતા. નરસિંહ મહેતાને દ્વારકાના શંકરાચાર્યે વિષ્ણુભક્તિ પ્રબોધી હતી, એવો સીધો સાર નરસિંહ મહેતાને શંકરનાં થયેલાં દર્શન અને પ્રબોધની પ્રચલિત દંતકથા ઉપરથી નીકળી શકે છે; અને શાસ્ત્રી વ્રજલાલ તો નિશ્ચયપૂર્વક તેમ થયાનું કહે છે.^{૩૯} અને એ જ વિશેષ સુસંગત છે, તેમ ભીમ-ભાલણ વગેરે શિવને સન્માનારા છતાં આરૂઢ વૈષ્ણવ-વિષ્ણુભક્ત અને રામભક્ત હતા.

વળી નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે ગુજરાતમાં વિષ્ણુભક્તિ સારો પ્રચાર પામી હતી; પણ તે કાળે કુદરતી રીતે, એકલી વિષ્ણુભક્તિ જ નહીં, પણ શિવભક્તિ, અને શક્તિભક્તિયે હતી. જૂનાગઢના ચૂડાસમા રામજી વિષ્ણુભક્ત હતા, વિષ્ણુમંદિરો અને વિષ્ણુતીર્થોના સ્થાપક હતા;

૩૮ જુઓ આનન્દગિરિનો શંકરદિગ્વિજય: તેમ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈનો લેખ-“નરસિંહ અને મીરાં” “વસન્ત” સં. ૧૯૬૧, આવૃત્તિ, પા. ૨૪૨. ૩૯ “નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર” “ગુજરાતી”નો દીવાળીનો અંક, વર્ષ ૧૯૨૩, નવે. તા. ૪ થી પાનું ૫૧ મું.

તેરમા સૈકાના બૂના વિષ્ણુભક્તિથી અંકિત થયલા સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ હતા. અને એ સહુની અસરોથી પ્રચૂર પ્રાકૃત અને અપદ્મશ સાહિત્ય પણ સારા પ્રમાણમાં સાંપડ્યું છે. ગીતા (અનેક ગીતાઓ) નારાયણીય ઉપાખ્યાન, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત, કૃષ્ણજન્મખંડ, કૃષ્ણોપનિષદ, પદ્મપુરાણ, હરિવંશ, શાંડિલ્યસૂત્ર, નારદ પંચરાત્ર, ગર્ગસંહિતા આદિ વિષ્ણુભક્તિનાં પ્રપૂરક પુરાણો અને ગ્રંથો ગુજરાતમાં ક્યારનાયે લોકાદરને પાત્ર, અને કેટલાક તો જીવનધનરૂપ ઠરી ચૂક્યાં હતાં જ; ઉપરાંત વિષ્ણુભક્તિચંદ્રોદય, વિષ્ણુભક્તિકલ્પલતા જેવા ગુજરાતમાં રચાયેલા, વિષ્ણુભક્તિની નિધિઓના ગ્રંથો પણ ચૌદમા સૈકામા પ્રચલિત હતા. કૃષ્ણકર્ણમૃત જેવો સત્પ્રેરણાશાલી ગ્રંથ શ્રીચૈતન્યને દ્વારકાની યાત્રામાં મળ્યો હતો. જયદેવનું ગીતગોવિંદ અને મૈથિલ પંડિત કૃષ્ણ-મિશ્રનું વિષ્ણુભક્તિપ્રસાદને નિરૂપનારૂં તેમ જ ભાગવત અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરનારૂં ‘પ્રભોધચંદ્રોદય’ નાટક, એ સૌ ગ્રંથો ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યાં હતાં અને તેનાં પાન રસનિર્ઝરતા ગુર્જર અનુવાદો^{૪૦} તેમ અનુકરણો દ્વારાયે સંસ્કારી ગુર્જર જનતાએ કર્યાં હતાં. ઠેઠ દક્ષિણના દેવગિરિના યાદવરાજના મંત્રી પંડિત હેમાદ્રિના ‘ચતુર્વર્ગચિંતામણિ’ જેવા ગ્રંથો ગુજરાતમાં પ્રવેશ્યા હતા, નાગરોએ મુખ્યત્વે ‘હેમાડપંથ’ને અને ‘હેમાદ્રિપ્રયોગ’ને વધાવ્યા હતા; એટલું જ નહીં પણ મંત્રી હેમાદ્રિના આશ્રિત પંડિત બાપદેવનો, ભાગવતની ‘રમણીય અનુક્રમણી’ થી ગ્રથિત ‘હરિલીલાવિવેક’ સં. ૧૫૪૧ માં ભીમ જેવા વિદ્વાન ભક્ત કવિની રસભરિ બાનીમાં ગુર્જરી સંસ્કાર પામ્યો છે.^{૪૧} આ સિવાય બીજા પણ આવા અમરકારક,

^{૪૦} ભીમ કવિનો “પ્રભોધપ્રકાશ” સં. ૧૫૪૬ માં રચાયો છે, અને તે પંડિત શ્રી કૃષ્ણમિશ્રના ‘પ્રભોધચંદ્રોદય’ નાટકનો કવિતાબદ્ધ સારોહાર છે. વળી જન દલ જયશેખરસૂરી નો (સં. ૧૪૬૨ પછી) “ત્રિજીવનદીપક” ગ્રંથ સુપ્રસિદ્ધ છે. અન્ય જે અને બ્રાહ્મણી સાહિત્યરસિક કવિઓએ એવા પ્રયાસો કર્યા હોવા જોઈએ, પણ તે પ્રકાશમાં આવ્યા નથી.
^{૪૧} પ્રસ્તુત ગ્રંથ હરિલીલાના ઉપસંહારનો શ્લોક અને કહ્યો ૧૮ માં જુઓ: પાનું ૧૧૫ અં.

અને અનુવાદ થયેલા સંસ્કૃત, કદાચ બહુલ પ્રાકૃત ગ્રંથો પણ હશે, હોવા જોઈએ; અને તે સહુનું વિમર્શનપુરઃસર સંપૂર્ણ સંશોધન થાય તો એ સહુની અસર સ્પષ્ટ રીતે તારવી શકાય.

શ્રીશંકરાચાર્યના વેદાન્તસિદ્ધાન્તોની, તેમ પરા ભક્તિની સાધક અન્ય વિદ્યાઓ અને તેના સિદ્ધાન્તોની, તથા ભક્તિપ્રેરક વિધિ તેમ જ સાહિત્યના ગ્રંથોની અસર, તે કાળની ગુર્જર જનતા ઉપર થવા ઉપરાંત શકર પછીના વિષ્ણુભક્તિના સંપ્રદાયપ્રવર્તકો રામાનુજ, મધ્વ અને નિમ્બાર્કના પ્રચારકાર્યના સવા ગુજરાતમાં પરોક્ષ તેમ અપરોક્ષ રીતે સારા પ્રમાણમાં વાયા હતા. ગુજરાતમાં નિમ્બાર્કે પ્રચારી છે તેથી પ્રેમલક્ષણા, રાધાકૃષ્ણભક્તિ, કૃષ્ણ અને રાધાની શૃંગારલીલા ઈસ્વી. બારમા શતકના આરંભમાં પ્રસિદ્ધ હતી. એટલું જ નહીં પણ તે પૂર્વેય પ્રસિદ્ધ જ હતી. એટલે તેને ખાસ રસસિદ્ધ કવિ જયદેવની અસર ન કહીએ તોયે ચાલી શકે એમ છે. આમાં જયદેવની અસરને ઓછી દાખવવાનો નહીં પણ તેના ઉપરાંત બીજી અસરોનો સહભાવ દાખવવાનો હેતુ છે, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર લેખાવી જોઈએ છે.

આટલું જ નહીં પણ શ્રૌત ધર્મને શિથિલ કરતો સ્માર્ત ધર્મ પ્રસરી તેમ શ્રૌત ધર્મને વિશેષ ઉદાર અને લોકગ્રહ કરતા, એ સંપ્રદાયોની શાખા રૂપ સંતમહંતોએ સ્થાપેલા પંથો અને મતોની અસર કાંઈ ઓછી થઈ નહીં હોય. પરંતુ અનેક પૂટપાક પામેલી ભસ્મના પૃથક્ પૃથક્ પૂટ અને તેની અસર જેમ તારવવી દુર્ઘટ અને અશક્ય છે, તેમ આ સહુની નિરનિરાળી અસર તારવી શકાય તેમ નથી. પરંતુ એ સહુ સંતમહંતોના સંદેશ અને ઉપદેશ, બેશક સર્વથા તે કાળની જનતાની ભક્તિશુભૂક્ષા અને મુક્તિતૃપ્તિને યોગ્ય પોષક ખોરાક અને પાન આપનારા, તેમના કંટાળાભર્યા નિવડેલાં નિરાશાભર્યાં જીવનને પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને આશાના મંત્રથી રસોજીવલ કરનારા સિદ્ધ થયા છે.

તેમ ' રાસલીલા ગાવાભજવવાનો ખાસ રીવાજ ચૈતન્યે દાખલ

કર્થો અને એના અનુયાયીઓ કૃષ્ણલીલાનાં નાટકો ભજવતા હશે એમ લાગે છે, '૪૨ એમ જે આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈ કહે છે તે કાંઈ, સામા પુરાવાના સહભાવે, ગળે ઉતરતું નથી જ. વૃંદાવનમાં ભજનાનન્દી નિમ્બાકે રાધાકૃષ્ણલીલા, શ્રી ચૈતન્યની પૂર્વે, ગાયા-ગવરાવ્યાનું સુપ્રસિદ્ધ છે. રામલીલા, રાસલીલા, નટવાઈ, ભવાઈ એ લોકરસોત્તેજક સંસ્થાઓ જનતાની રસાનુભવવૃત્તિ કુદરતી રીતે માગી લે છે, અને રસસિદ્ધ કવિઓનાં તે વિષે પાકાં સૂચન પણ છે. વારકરી સંતો અને રામાનંદીઓની ભજનમંડળીઓ અને કીર્તનનૃત્યો પણ સુપ્રસિદ્ધ હતાં જ. તેથી ચૈતન્યને તેની ખાસ સ્થાપનાનું વિશિષ્ટત્વ આપતાં, તેના સમય પૂર્વે એ સૈનો નિતાન્ત અભાવ સિદ્ધ કરવાની અપેક્ષા કાંઈ ઓછી નથી. ભજનકીર્તનની મંડળીઓ એ તો સાધુસંતોનું જીવનસર્વસ્વ હતું, અને તેમને આ લીલાઓ આદરવાનું સુઝયું જ ન હતું, એ માનતાં ધરીભર થોભવું જોઈએ છે. નરસિંહ મહેતાએ દારિકા તેમ વૃંદાવનમાં તેનાં દૃશ્યો સ્વયં અનુભવ્યાં હતાં, એમ તેનાં પદોનો ઉદ્દેશ છે; તેમ ભીમ અને ભાલણ પણ એવા જ રાધાકૃષ્ણશૃંગારના સંગીતક હતા.

અહીં સ્વ. સા. ગોવર્ધનરામભાઈના એક એકદેશી સંવિધાનની ત્રુટિ નોંધવી જરૂરની છે. તેઓએ નરસિંહ-એ એક ત્રુટિઓ- મીરાંની હૃદયજ્વાળાઓનાં મૂળનું શોધન કરતાં કહ્યું નો રૂફાટ છે કે “ગુજરાતના આ આદિ કવિઓમાં આ જ્વાળાઓ ગુજરાત ખહારના કેઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તકોમાંથી નથી આવી; કારણ તે આ કવિયુગ્મના આયુષ્ય પછી જન્મ્યા અથવા ઉદય પામ્યા છે.” ૪૩ તેઓએ આ વિધાન કરતાં ગુરુ નાનક (ઈ. સ. ૧૪૬૯), શ્રીવલ્લભાચાર્ય (ઇ. સ. ૧૪૭૯), ગુરુ ચૈતન્ય (ઇ. સ. ૧૪૮૫) અને કબીરજી (ઇ. સ. ૧૪૯૦) ને લક્ષમાં રાખ્યા, પણ અદ્વૈતપર સિદ્ધાન્તને ઉપદેશનારા છતાં

૪૨ જુઓ “વસન્ત” સંવત ૧૯૬૧, ભાદરવો, પા. ૨૮૮ મું. ૪૩ જુઓ પહેલી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનો રીપોર્ટ, પ્રમુખપદનું ભાષણ-પા. ૧૧ મું.

રાધાકૃષ્ણવિષયક પ્રેમલક્ષણાભક્તિને અને તેમના લીલાગાનને સત્કર-
નારા નિમ્બાર્ક આચાર્ય તેમ જ ઉત્તર હિન્દમાં સંમાન્ય થયેલા વાર-
કરી સંત નામદેવ અને સમર્થ રામભક્ત રામાનન્દને પોતાના વિચાર-
પથમાંથી વિસાર્યા. એ આચાર્ય અને એ સંતોની ભક્તિપ્રણાલિ
મહેતાજીની ભક્તિપ્રણાલિ સાથે મહત્વનું સામ્ય દાખવે છે. ૪૪

અલખત “નરસિંહ મહેતાની કીર્તિ ગુજરાત બહાર કાશ્મીર અને
સમુદ્ર સુધી પ્રસરી હતી” ૪૫ એ સદ્ગત શ્રીયુત ગોવર્ધનરામભાઈ એ નોંધેલી
હકીગત સાધાર સ્વીકારવા ઉપરાંત, ગુરુ શ્રીનાનકજીના મહાન ગ્રંથ શ્રીગ્રંથ
સાહેબ ૪૬માં નરસિંહનાં પદ જળવાયાનું અને એ રીતે નામદેવ, રામાનન્દની
હારની સત્પ્રતિષ્ઠા પામ્યાનું જણ્યું છે, એ ખરું, પરંતુ નામદેવ અને
રામાનન્દની, અને કંઈક અંશે સ્વ. સા. ગોવર્ધનરામભાઈ પોતે “કખીર અને
નરસિંહની હૃદયજવાલાઓની સમાનતા સ્વીકારવામાં બાધ નથી,” ૪૭
એમ જે કહે છે તે જોતાં, તેમ આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈ પણ એ
વિચારણા માન્ય રાખે છે તે વિચારતાં ૪૮ કખીરની પણ અસર નરસિંહ-
મીરાં ઉપર થયાનું સંયુક્તિક સમજાય છે.

વારકરી સંત નામદેવના ભક્તિમાર્ગમાં સર્વ વર્ણો પ્રત્યેનો સમાન
ભાવ, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, આત્મસમર્પણ, ક્ષમાશીલતા, સદાચાર, કર્મઠ-
પણાનો ને જાતિભેદભાવનો તિરસ્કાર, સાધુસંતોનો સત્કાર અને આદર,
નિર્મળ કૃષ્ણભક્તિ, ભજનકીર્તન અને તીર્થ તેમ જ વ્રતોના ઉત્સવમાં
જીવનનું નિર્ગમન, અને સાથે સાથે અદ્વૈત-નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઝાંખીની
લાલસા નરસિંહનાં પદોમાં ઉત્કટપણે તરવરે છે. તેમ જ રામાનન્દ અને
તેમના સાધુઓના ઉપદેશોનો અને વર્તાવનો પ્રભાવ પણ નરસિંહનાં
જીવન અને કવનમાં મૂલ્યવાન નીવડ્યો સમજાય છે; હાર સમેનાં

૪૪ જીઓ. પરિશિષ્ટ-૧; ૩. ૪૫ ૪૩મી નોંધવાળો મજકુર જીઓ.

૪૬ ગુરૂ નાનકના ‘શ્રી ગ્રંથ સાહેબ’ ગુરૂ અજીને સને ૧૬૦૪ માં સંકલિત
કરેલા છે; અને તેમાં રામાનન્દનાં તેમની પૂર્વના કસાઈ સંત સદનાનાં તેમ
નામદેવનાં કવનો-કીર્તનો લખેલાં છે. ૪૭ ૧લી સાહિત્યપરિષદ-પ્રમુખનું
ભાષણ પાન ૧૨. ૪૮ જીઓ. પરિશિષ્ટ-૨.

પદોમાં રામાનંદ સમાધાનશીલ મધ્યસ્થ થયા હોવા સંબંધી જે અનેક ઉદ્દેશો થયા છે તે રામાનંદનો પરિચય મહેતાજીને થયાનું સિદ્ધ કરે છે; અને નરસિંહ મહેતાની સદુપદેશની તેમ વેદાન્તનિદર્શનની પ્રવૃત્તિ એ સરળીએ ચાલી છે, એ વિષે તો કશો શક નથી. તેમ જ કબીરજી અને નરસિંહની કેટલીક વાણીની સમાનતા પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

અંતમાં આ સધળી ચર્ચા અને જીહાપોહનો નિષ્કર્ષ એ છે કે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં તેમ દક્ષિણમાંયે નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે તેમ તેના કાળમાંયે પ્રવર્તેલું નવા યુગનું ધર્મ-ઉત્થાન ગુજરાત અને તેની જનતાએ પણ બહુલ પ્રમાણમાં અનુભવ્યું હતું, અને તેના સહૃદયી ભકતોએ તેને રસોત્કર્ષભર્યું ઝીલ્યું તેમ ઝીલાવ્યું યે હતું. અને એ ભકતહૃદયોમાંથી નીકળેલી એકધારી જવાલાઓને એથી સારી ઉત્તેજના મળી હતી. ૪૯ અને પૂજ્ય સા. આનન્દશંકર, તેમ શાસ્ત્રીજી દુર્ગાશંકર કેવળરામ પણ એમ કહે છે.

અહીં ગુજરાતના સંસર્ગમાં ઠેઠ આઠમા સૈકાથી આવેલા અને તે પછી ગુજરાતમાં વસી રહેલા મુસ્લીમો અને તેમના મુર્શિદો, ઓલીયા, પીરકઝીરોના લાંબા સહવાસ, ઉપદેશ અને અસરનો પણ અસ્લીમ ઓલીયા વિચાર કુદરતી રીતે ઉપસ્થિત થાય છે. કારણ નરસિંહ આદિની અસર મહેતાની પૂર્વે ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં તેમનાં મૂળ જામેલાં હતાં, ગુજરાતના રાજપૂત રાજાઓના સત્કાર અને ઉદારભાવથી તેમની ધર્મસંસ્થાઓ અને ઉપદેશપ્રવૃત્તિ તેમ ચમત્કારદર્શનની યે અસરકારક પ્રણાલિ ક્યારની યે પગભર થઈ ચૂકી હતી, કારણ વ્યાપારવણજ અને કીસમ ધંધાવ્યવહારને અંગે લોકોના નિત્યના સંસર્ગમાં મુસ્લીમો અને તેઓ આવતા રહેતા હતા. એટલે આરંભમાં તેમની રહેણીકરણી, તેમનાં ધર્માન અને ઈર્ષમની શાન્ત તેમ સુધી, જે સોંસરી અસર ગુર્જર જનતાના જીવન અને સાહિત્ય ઉપર થાય અને થઈ પણ હતી, એ કુદરતી છે. તેમ મુસ્લીમ સસ્તનત સ્થપાતાં રાજ્યબળ વડે એ અસરે ઉત્કટ તેમ ઉગ્ર રૂપ ઊડેઊડ લીધું હતું, એ ઇતિહાસસિદ્ધ છે.

એ તો જાણીતું છે જ કે, એકેશ્વરવાદી મુસ્લીમો બ્રાહ્મણધર્મના મૂળથી જ વિરોધી હતા. તેમની પરધર્મની પરમ અસહિષ્ણુતા અને આક્રમણક વટાવણપ્રવૃત્તિએ સુલતાની, શાહી ટેકાબળથી કાંઈ ગુજરાતમાં ઓછો કાળો ફેરેર મચાવ્યો નથી. ખરૂં કહીએ તો તેમણે સાંઈ, ઓલીયા, પીરો અને મુશ્શીદાની મદદથી હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સમાજબંધનને ‘સખળ ડખળ’ કરવાને માત્ર આભ અને ધરતી એક કરવાનું જ બાકી રાખ્યું હતું. આ જ અરસામાં પંજાબ અને ઉત્તર હિન્દમાં મુસ્લીમોના સહવાસની કેવી અસર થઈ હતી, તેનો જે ચિતાર મી. કર્નીંગહામે ચીતર્યો છે તે જોતાં તેમ વિચારતાં મુસ્લીમ સલ્તનતના અને તે પછીના શાહી અમલના કાળમાં ગુજરાતમાં શું થયું હશે તેનો વાસ્તવ ખ્યાલ આવી શકશે. ગુજરાતમાં સલ્તનત સ્થાપનાર અહમદશાહ (૧લો) ગુજરાતીથી માંડી મહમ્મદ બેગડા પર્યંત સુલ્તાનોએ હજારો હિન્દુઓને બલાતકારે તેમ પ્રલોભનોથી વટાળી, વર્ષો ને વર્ષો સુધી જે બારે હાહાકાર મચાવ્યાં રાખ્યો હતો, તે વિચારતાં મી. કર્નીંગહામના પંજાબ અને ઉત્તર હિન્દની અવસ્થાના ઉદ્દગાર ગુજરાતની તે કાળની પરિસ્થિતિને પણ લાગુ પડતા સમજાશે. તે કહે છે:—

“પરાક્રમમાં ક્ષત્રિયોની બરોબરી કરનારા કે તેમનાથીયે ચઢી જનારા, બ્રાહ્મણોના પ્રજ્વલતાવને તિરસ્કારનારા, સત્તાસૂચક રીતે ખુદાનું એકત્વ જાહેર કરનારા, અને મૂર્તિઓને ધિક્કારનારા, નવા લોક(મુસ્લીમો)—ની અસર હિન્દના જનસમૂહનાં મન ઉપર થવા માંડી...નવા વહેમ, અને નવા ચમત્કાર લોકોની એ બાબતની જૂની શ્રદ્ધાને સ્પર્ધામાં વટાવી ગયા; પીરો, શહીદો, સાધુ-ફકીરોએ પોતાના ચમત્કારોની સંખ્યામાં કૃષ્ણ અને ભૈરવને ક્યાંયે વેગળા મૂકી દીધા, અને મુસ્લીમો, તેમ જેમની મદદ તેમણે તેમની ધમાલમાં લીધી હતી એવા મધ્યસ્થ થઈ વચ્ચે પૂરાનારા સંખ્યાબંધ પંથપ્રવર્તકો, (પોતે માનેહું) પ્રભુનું એકત્વ ધણુંખરૂં વિસરી ગયા. ”

“(પરિણામે) અનેક પંથો ફૂટ્યા અને તેમણે ઇસ્લામ તથા હિન્દુ ધર્મ વચ્ચે કંઈકે એકરાગીપણું સ્થાપવાની કોશિષ કરી; અને ધર્મોના શ્રદ્ધાલુ જનો જેમાં લગી મળી શકે એવો વચ્ચો માર્ગ કાઢ્યો, કે જેથી બાહ્ય આચારો, ચિહ્નો, ક્રિયાકર્મોના બેદો ગાળી-ટાળી શકાયા હતા. ચૈતન્ય અને નાનક, કબીર અને દાદુ-નો આવો આશય હતો. તેમણે છૂટથી હિન્દુ તેમ મુસ્લમાનોમાંથી અનુયાયીઓ લીધા છે અને આત્મણુ તેમ મુસ્લમાના ચુસ્ત રુઢીરક્ષકપણાને ઉશેડી દીધું છે.”^{૫૦}

50 “ Muslim Rule In India, Its Influence on Trade, Social life and Literature. ”-By Sir Jadunath Sarkar: “ Modern Review. ”

“ The influence of a new people who equalled or surpassed Kshatriyas in valour, who despised the sanctity of Brahmins, and who authoritatively proclaimed the unity of God and His abhorrence of images began gradually to operate on the minds of the multitude of India. New superstition emulated old credulity. Pirs and shahids, saints and martyrs, equalled Krishna and Bhairav in the number of their miracles, and the Mahomedans almost forgot the unity of God in the multitude of intercessors whose aid they implored. ”

x

x

x

x

“ Many sects arose which tried to harmonise Islam and Hinduism and to afford a common meeting-ground to the devout men of both creeds, in which their differences of ritual, dogma and external marks of faith were ignored. This was the above aim of Kabir and Dadu, Nanak and Chaitanya. They made converts freely from Hindus and Muslims and rejected the rigid orthodoxy of the Brahman and the Mulla alike. ”

ગુજરાતમાં, પંચમ અને ઉત્તર હિન્દની પેઠે આ સહુ થયું હતું, એમ સમજાય છે. પોતાને ગુજરાતી લેખવતા સુસ્તાનોએ ચમત્કાર-પ્રવીણ, અને મુસ્લીમ બાહ્યાંજ હેઠળ હિન્દુ ધર્મનાં ચોક્કસ તત્ત્વોને અપનાવનારા, પોતાનાં કરી લેનારા, નવીન ઇસ્લામી પંથપ્રવર્તકો દ્વારા નવીન પંથ સ્થપાવી, સંખ્યાબંધ ધર્મભોળા હિન્દુઓને વટલાવરાવ્યા હતા. કંઈક વિશેષ વિગતવારીથી આ મુદ્દો તપાસવો પડશે.

હિન્દમાં ગુજરાતનું વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થાન લક્ષમાં લેતાં, સિંધને બાદ કરતાં, ગુજરાત મૂળથી મુસ્લીમોના સંસર્ગમાં કેંક વિશેષ આવતું રહ્યું હતું. અને તેને અંગે ઇસ્લામની મુસ્લીમ અમલ સીધી તેમ આડકતરી અસર ગુજરાતની જનતા અગાઉ ઇસ્લામનો અને ખાસ કરીને ધંધાદારી તેમ કીસબી જનતા

પગપેસારે ઉપર સોંસરી થઈ હતી. વિશાળ સમુદ્રવર્તી કાંઠાને અંગે હિન્દનો બહારના જગત સાથેનો વ્યાપાર ગુજરાતનાં કાંઠાનાં બંદરો દ્વારા એક કાળે પૂર જોરમાં ચાલતો. આથી ધીરે ધીરે ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાથી મુસલમાન, મુખ્યત્વે અરબસ્તાન અને ઇરાન, બગદાદ, બસરાના વ્યાપારી તથા સિપાઇઓ ગુજરાતમાં પ્રભાસ, દિવ, ઘોઘા, બંભાત, ભરૂચ, વગેરે બંદરોમાં પોતાનો પગદંડો જમાવી શક્યા હતા. તેમ જ ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં જીવારનાં સાધનો સમૃદ્ધ અને વિશેષ અવકાશવાળાં જળાતાં સિંધ અને મુલતાનને માર્ગે કચ્છમાં અને ત્યાંથી ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં, મુસ્લીમ વ્યાપારીઓ, લશ્કરીઓ, ઇસ્લામી ધર્મપ્રચારકો અને, હિન્દુ મટી મુસ્લીમ થયલા મેમણ, ખોળ, વેરા વગેરે લોકો ટોળાંબંધ ઉતરી પડ્યા. તે કાળના ગુજરાતના રાજપૂત રાજ્યો મુસ્લીમ વેપારીઓની તેમ જ સીરબંદી લડાયક મુસ્લીમોનાં ઉપયોગ અને કિંમત સમજતા, અને તેમને સ્થાયી નિવાસ કરવાને પોતાના ધર્મ પાળવા દેવાની ખાસ સવડ તેમ સગવડેય કરી આપતા. નવમી દશમી સદીમાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં તેઓ સારી સંખ્યામાં વસી ચૂક્યા હતા. ઠેઠ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને પછી વાઘેલા રાજકાળમાં વસ્તુપાલ તેજપાલ-એમણે મસ્જિદો બાંધી બંધાવા દેઈ ઇસ્લામનો પગદંડો જમાવવા દીધો હતો. એટલું જ નહીં

પણ કેટલીક વાર તો સ્થાનિક રહીશોથી કનડગત પામતા મુસ્લીમોનો પક્ષ લઈ તેમને દયાવ્યા પણ હતા. સિદ્ધરાજે ખંભાતમાં જૈનો અને પારસીઓને, ધરાની તેમ જ અરબ વેપારીઓ અને લશ્કરીઓની સમાધાની માટે સજ્જ કર્યાનું જાણીતું છે.^{૫૧} આથી જણાય છે તેમ મુસ્લીમ અમલ ગુજરાતમાં જામ્યો તે અગાઉથી ઇસ્લામ ગુજરાતમાં સારો પગપેસારો કરી ચક્રયો હતો, એટલું જ નહીં પણ ગુજરાતમાં પોતાનું ચિરંજીવ સ્થાન સંપાદન કરી લીધું હતું.

આ સમયથી જ ઉપર જણાવ્યું તેમ સમજાવટથી હિન્દુઓને પોતાના ઇસ્લામમાં વટાળવાનો ધંધો ઇસ્લામી ધર્મપ્રચારકોએ આદરી દીધો હતો જ. મૂળથી જ બગદાદના ખલીફાઓએ ઇસ્લામ-સમજાવટથી પ્રચાર અર્થે રીતસર ઉપદેશકોને હિન્દમાં મોકલવાની ઇસ્લામની પ્રથા પાડી હતી. ઈ. સ. ૭૧૦ માં મહમ્મદ કાસીમે જમાવટ તેમની દ્વારા સિંધના બ્રાહ્મણ રાજ્યના બ્રાહ્મણ, લુહાણા વગેરેને મુસ્લીમો કર્યા હતા. વળી કહેવાય છે તેમ ઠેક ઈ. સ. ૧૦૦૧ થી નુરુદ્દીન નામના ઉપદેશકને ઇસ્માઇલી પંથના રાજકર્તા હસન જકરીઆએ હિન્દુસ્તાનમાં ઇસ્લામના ધર્મોપદેશ માટે મોકલ્યો, અને એ પીર સતગુરૂ નૂર (વા નૂર સતાગરે) પાટણમાં બોળા ભીમદેવને, (ઇ. સ. ૧૦૨૨-૧૦૭૨) ખાનગી રાહે વટલાવ્યો.

૫૧. જુઓ ‘સોલંકી રાજ જયસિંહ’ (સિદ્ધરાજ) વિષે લેખ, રા. બ. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાનો. “નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા”માં (નવીન સંસ્કરણ, ભાગ ૩ માં) મૂળ હિંદી લેખ છે. તેનો અનુવાદ “પ્રસ્થાન”-અમદાવાદ-ના પુ. ૮. પૃ. ૧૧૪, ૨૨૫ અને પુ. ૯. અંક પૃ. ૧૬૯, ૧૭૮, ઉપરની બાબત વિષે જુઓ પુ. ૯. અંક, પૃ. ૧૭૦; જેનું મૂળ ‘જમે-ઉલ્-હિયાક્ત; ઇલિયટ’; (ઈ. સ. ૧૨૧૧, રચન વર્ષ.) ‘હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા’ ભાગ ૨. પૃ. ૧૬૩-૪ માં છે.

“(સિદ્ધરાજ:) સાચી જાતની મેળવવા હું જાતે ખંભાત ગયો હતો અને મને માલુમ પડ્યું છે કે ખરેખર મુસલમાનો તરફ જુલમ વર્તાવવામાં આવ્યો છે. રાજ્યમાં સર્વ પ્રજા સુખ અને શાન્તિનો સમાન ઉપભોગ કરી શકે એવી પ્રજાપાલનની સુવ્યવસ્થા કરવી, એ મારે કર્તવ્ય છે.”

પણ હતો; તથા નવસારીના રાજ સૂર્યદેવી કુંવરી વેરે લગ્ન કર્યા હતાં. હિન્દના ખોળાઓનો આ આદિગુરુ લેખાય છે. આ સતગુરુ નરે તેમ તેમના જેવા ખોળા મુસ્લીમ પાદરીઓ, મુશ્કીલો અને મુશ્કાઓ તે સમય પછીથી ગુજરાતમાં ધર્મપરિવર્તન કરવા મથ્યા હતા. તેઓએ હિન્દુ ધર્મનાં, શાસ્ત્રો અને ઉપદેશગ્રંથોનો તેમ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનાં રહસ્યોનો ખારીક અભ્યાસ કરી, હિન્દુઓનાં અને તેમાં જે મુખ્યત્વે ધંધાદારી, કસબી, કારીગર વર્ગોનાં માનસ અને અતૃપ્ત ધર્મ-તૃષ્ણા આબાદ પારખી લીધી અને સમજાવટથી, ચમત્કારોથી તેમ તેમનાં વહેમો મનોને સંતોષે-વશ કરી લે તેવા અજબ પડછા અને પરચાઓના પ્રભાવથી લુહાણા, ભાટીયા, કણબી, કાછીયા, ધાંચી, મોચી, જોલા, કેળી, ધારાળા, વગેરે, અને કદિમદિ બ્રાહ્મણ, રાજપુત અને વાણી-આઓને પણ ભોળવી ભભાવી ઇસ્લામમાં ગુપ્ત તેમ પ્રકટપણે અપનાવી લીધા હતા, તેમ સેંકડો ભાવિકોને મુસ્લીમ તહેવારો અને પીરો-ઓલીયાઓની માનતા-પૂજા કરતા કર્યા હતા. આમ કરવામાં તેમણે કેટલીક ધર્મસંકરતા પણ વહેરી લીધી, જરૂર જોગી, માત્ર દેખાવ પૂરતીયે પોતાના ધર્મની નિદાને કદિમદિ અવકાશ આપ્યો, અને ભેળશેળીયા ઈસમાઇલી, પીરાણા, મતીયા, ઈમામશાહી જેવા પંથો પ્રવર્તીયા; જેમાં કેટલાંક હિન્દુ આચારવિચારનાં અંતરનાં અંગો સાશ્રુત રાખ્યાં છે; તેમ કેટલાંક મુસ્લીમ ધર્મપ્રણાલિનાં બાહ્ય અંગોને બાહ્ય સ્વરૂપ ફેરવવા પૂરતું સ્થાન દીધું છે.

આ સહુ ઇસ્લામપ્રચારની પ્રવૃત્તિ, જે આરંભમાં શાન્ત અને સમજાવટભરી હતી તે મુસ્લીમ અમલ ગુજરાતમાં જામતાં, સસ્તનત સ્થપાતાં વિશેષ, કહો કે, અતિ ઉત્કટ, જોરાળા અને સહનતનના બળે તીવ્રસંવેગી બની. રાજપૂતી નજીબ યતાં દિલ્હીના ઇસ્લામનો શાહના સૂબાઓનો દોરતોરબરો જુલ્માટ બસેંક વર્ષ પસારે ચાલ્યો, અને એ એકાક્ષી જહાંગીરીના સમયમાં બાહોમ વટાળ ચાલ્યો ખરો, પણ તે મોખરાનાં સહેરો સિવાય ગામડાં અને ખેડાંપાડાંમાં જોઈએ તેમો અસરકારક નીચડો

નહીં. ખીલજી પછી તલલખ રાજ્યકાળમાં કેંક શાન્તિ અને સમન્નવટ પ્રસરી હતી. તેમ સૈયદ અને લોદી રાજ્યકાળ બહુ આક્રમણાત્મક ચર્ષ શંક્યા નહતાં. પણ તે દરમ્યાન ગુજરાતી સલ્તનત સ્થપાતાં ઇસ્લામ પ્રસાર યોજનાપુરઃસર રાજ્યખળથી સમન્નવટ persuasion તેમ જ જોરજીલમ—persecution—ની રીતિનીતિથી ઘોડાપૂરે આગળ વધ્યો. આ અરસામાં ઇસ્લામના ભાગ્યે, અગાઉ આવી ગયલા સતગુરુ નૂર વા નૂર સતાગરનાં શિષ્યો પીર સમશુદ્દીન અને પીર સદ્દશ્દીન, તેમ શેખ ઇમામ-શાહ, આદિ અન્ય પ્રભાવશાલી ઉપદેશકો, મુસ્લીમ સંતો અને પીરો બહાર આવ્યા અને તેમણે એકઠાં ધર્મપરિવર્તન રીતસર ચલાવ્યું.^{૫૨} એક પાસથી, અહમદશાહ અને મહમદ બેગડાએ ક્ષત્રિય કન્યાઓ સાથે સંબંધ બાંધ્યા, રાજાઓને વટલાવ્યા, મુસ્લીમ મંડલિક કર્યો, રાજપૂતો, બ્રાહ્મણો અને વાણીઆઓને વટલાવ્યા અને મોલેસલામ, કસબાતી, મલેક, મકવાણા, શેખ, વેરા જેવાં મુસ્લીમ ટોળાં ને ટોળાં ઉભાં કર્યાં, તેમ ખીજી પાસથી ઉપર જણાવેલા ધર્મોપદેશકો હુસેની, ખોજ, મતીયા, પીરાણા, મેમણ, મુમના, શેખડા, રાઠોડ વગેરેનાં ભરતીયાં ભર્યા જ ગયા.

આ સમયમાં, એટલે કે ગુજરાતી સલ્તનતના આરંભકાળમાં, મુસ્લીમ સંતોનો લાગવગ રાજદરબારમાં વિશેષ હતો. તેમની સિદ્ધ વાણીને અહમદશાહ ગુજરાતી અને મહમદ બેગડા સુદ્ધાંત શિરે ચઢાવતા. તેમના અમરકારોને વધાવતા, તેમની ઝંખના રાતદિન કર્યા કરતા. અમદાવાદ તે વેળા એ નામાંકિત મુસ્લીમ સંતોની મોરલીએ નાચતું હતું. અહમદશાહ અને મહમદ બેગડાએ ગુજરાતના પોતે જિતેલા ભાગોમાં

^{૫૨.} આ તેમ જ પાના ૭૧ માં નોંધેલી બાબતના ઉદ્દેશો બાગે જોડેદીયર, હિસ્ત્રી આદિ ગુજરાત ભાગ પહેલામાં તેમ 'મારાતે સાકંદરી'માં છે. તેના સારોદ્ધાર ૩૫, ૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈવાળા "ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ" માં પણ તેનાં ટાંચણ છે; જુઓ પા. ૨૨ લીટી ૨૦-૨૬; પા. ૨૩, લીટી ૭-૯ પા. ૩૬, લી. ૧૯-૨૪; અહમદશાહ ૧ લા પાસે આર પ્રભાવશાળી ઔદીયા હોવાની વાત બહુ છે. મહમદ બેગડા ઉપર પણ ઔદીયાઓનો પ્રભાવ સારો હતો.

મુસ્લીમ સંતોને ખાસ વસાવી, તેમ મસ્જિદો અને રાજાઓ બાંધી, લોકોને તેમ રાજા મરાઠીયાઓને વટલાવી, ઇસ્લામનાં મૂળ ઉડાં તેમ વિસ્તૃત કર્યા હતાં. અને એ મુસ્લીમ સંતોએ ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવામાં તેમ પાછળથી હિન્દુ મુસ્લીમ ઐક્ય જમાવવામાં અને ગુજરાતને આબાદ, વૈભવશાલી કરવા-કરાવવામાં ઓછો શ્રમ લીધો ન હતો.

તેમ રાજકાજમાં ફારસી અને ઉર્દુને પ્રતિષ્ઠાભર્યું માન મળતાં હિન્દુ મુસદ્દી તેમ વિદ્વાન વર્ગો તેના પાકા અભ્યાસી થવા લાગ્યા અને એ ભાષાઓનાં સાહિત્યો અને ઇલ્મોનો પરિચય કરી, તેના જ્ઞાનમાં પાવરધા થઇ, તેનો લાભ અનુવાદ તેમ સારોદ્ધાર દ્વારા પોતાના જ્ઞાનપીપાસુ બંધુઓને આપવા લાગ્યા. મુસ્લીમ વિદ્વાનોએ પણ તળ ગુજરાતના સાહિત્યના તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યના રસભર્યો પરિચયો પોતાના મુસ્લીમ બંધુઓને કરાવ્યા પણ હશે. પરંતુ તેનાં પ્રમાણ ઉપરિચિત નથી, અને હોય તો જાણ્યામાં નથી.

આ સહુની સીધી યા આડકતરી સમજળ અસર તે કાળની ગુજરાતી જનતાના માનસ ઉપર, તેમના ધર્મપંથો, અને સમાજબંધન અને સાહિત્યસર્જન ઉપર અવસ્ય થવી ઘટે છે. તે કાળનું આ નવા ઉગેલા મુસ્લીમ પંથોનું જે કાંઈ અલ્પ ધર્મસાહિત્ય સાંપડ્યું છે તેથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે તેમ હિન્દુઓની ધર્મભાવનાને અને ધર્મ-સાહિત્યને કંઈક અનેરા પલટા લેવા પડ્યા હશે જ. પણ વિગતવાર એ બાબતની તવારીખના અભાવે, તેમ નષ્ટબ્રષ્ટ થઇ ગયેલા મધ્યકાલીન સાહિત્યના અભાવે ચોક્કસ પ્રમાણો પડછે ધરવાં દુષ્કર તેમ દુર્ઘટેય છે. છતાં એટલું તો સમજાય છે કે તે પછીના કાળમાં અનેક નવા પંથો પ્રકટયા, અને કેટલાક જૂના પંથો, વિશેષનો અને વિરેચનોથી શુદ્ધ થયા, તે આ મુસ્લીમ ઉપદેશકોના સીધા ધર્મપરિવર્તનને અટકાવવાને માટે, તેમ જ હિન્દુધર્મને અને હિન્દુ સમાજને ચિરંતન ટકાવવાને માટે. એ કાળે હિન્દુ પંથપ્રવર્તકોએ આવા સદ્દેહતુથી પ્રેરાઇને પોતાનાં આજસ, પ્રમાદ અને ખોટી નિરાંત-

નિવૃત્તિને ઝાટકી નાંખી અને આતુર જનતાની વાસ્તવ સમસ્યાનુસારી ધર્મતૃષ્ણાને યથાશક્ય સંતોષી. શ્રી રામાનંદનો પંથ આવાં તત્ત્વોવાળો હોઇને ગુજરાતે તેને બહોળા પ્રમાણમાં સત્કાર્યો હતો એમ સમજી શકાય છે. ઉપરાંત 'અસ્ત્રોપનિષદ' જેવા ગ્રંથથી રામ અને રહીમની એકતા સિદ્ધ કરવાને જેવું મથન ઉત્તર હિન્દમાં થયું, તેવાં મથન પ્રકારાન્તરે તે અગા-ઉથી સંત કબીર સાહેબ અને અમદાવાદી દાદુ દયાળ જેવાએ પૂરપાટ જોરશોરથી કર્યા હતાં; અને પાછળના પ્રણામી, નિરાંત આદિ પંથોએ પણ એ જ આશયથી ઇસ્લામનાં કેટલાક ઉદાર તત્ત્વોનું હિન્દુ ધર્મ-ભાવના સાથે આકલન ગુજરાતમાં સુરસ રીતે કર્યું છે; અને ભક્તિ-નીતરતાં સાહિત્ય રેલાવ્યાં છે. ૫૩

જે કેટલાક નામનાવાળા ઇસ્લામપ્રચારકો ગુજરાતમાં થઈ ગયા છે.

તેમાં નૂરસત ગુર (નૂરુદ્દીન) અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે.

સત વા મતીયા તેઓ ઇ. સ. ૧૦૦૧ માં (કદાચ ઇ. સ. ૧૦૬૭ માં ?)

પંથ

ઈમામ હસન ઝકરીઆની પ્રેરણાથી ગુજરાત આવ્યા.

તેમની પોતાની પંથપરિવર્તનની કામગીરી વિષે ઝાંઝું.

જાણવામાં નથી આવ્યું. પણ તેમના ચેલાઓની સખળ પ્રવૃત્તિઓએ પોતાના એ 'સતગુર'ના નામને યશોજ્વલ કર્યું જણાય છે. ખોળ, મૂમણા આદિ બજન સાહિત્ય જેતાં જણાય છે તેમ સતગુર નૂરસતે હિન્દુઓના વિષ્ણુના અવતારોની ભાવના ઝડપી લીધી અને ઇસ્લામ તથા હિન્દુ ધર્મના અભિન્ન-પણાનું અવનવું રૂપ ઉભું કરી, અવતારવાદને ઓઠે નવ અવતાર કાયમ રાખી, પાક અલીને દશમા નકલંકી અવતારને સ્થાને સ્થાપ્યા. તેમણે બ્રહ્માને સ્થાને

૫૩. એકલબારાના પીર કાયમુદ્દીન સાહેબની, કહો કે ચીસ્તી પંથની અસર હેઠળ આવેલા ગુજરાતી કવિઓનાં બજનો(કલામે)ની વિશાળ વાનગી રા. બ. સાહિત્યમાર્તંડ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળાએ સને ૧૯૨૨ના "સાહિત્ય"ના અંકોમાં આપી છે. રતનબાઈ, અમર વાલજી, નખી મીયાં, પૂન બાવા, જીવણ મસ્તાન વગેરે કવિઓની વાણી તેમા સરસ નમુના છે.

હઝરત મહમ્મદ પેગંબર સાહેબને, મહેશ્વરે સ્થાને બાવા અહમદને અને વિખ્યાને સ્થાને અલીને ડેસબા: આમ હિન્દુ ત્રિમૂર્તિનું સ્થાન મુસ્લીમ ત્રિમૂર્તિને આપ્યું. તેણે તે ઉપરાંત હિન્દુઓના અખ્યાતત્વનું એકેશ્વરવાદ અને અંતે અદ્વૈતવાદનું ગાંઠણ પણ પોતાની ઉપદેશમાળામાં ગાંઠ્યું-ગુંથ્યું; અને તેમના માનસને સંતોષ્યું. ઉપરાંત હિન્દુ ધર્મના, સામાન્ય જનતાને પ્રિય એવા કેટલાક સિદ્ધાન્તોનાં સામ્યો પોતાની ઉપદેશપ્રણાલિમાં રચીકર રીતિએ સંલગ્ન કર્યાં. અને સાદી સચોટ ભાષાવાળાં સુલલિત ભજનોમાં એ સહુ ઉતારી, ઓરસ આદિ ઉજવી, ઇસ્લામના ગાઢ સંસર્ગમાં નિત્ય નિરંતર આણી, ગુજરાતની ભોળા, કામગરી, કારીગર, ધંધાદારી જનતાને ભોળવી, ગુપ્ત તેમ પ્રકટપણે પોતાના ઇસ્માઇલી પંથમાં ભેળવી. ૫૪

બલે આમ ઇસ્માઇલી પંથપ્રવર્તનનો યશ સતગુરૂ નૂરસતને અપાય, પણ ખરી રીતે તો તેનો યશ તેમના ચેલા પીર શમ્સુદ્દીન અને પીર સદ્દુદ્દીનને ઘટે છે. પીર સદ્દુદ્દીન (ઇ. સ. ૧૪૩૦) પોતાનું નામ સહદેવ વા હરખચંદ રાખી, આ સહુ ધર્મપ્રવૃત્તિ જમાવી, એમ માનવું સુસંગત લાગે છે. સતગુરૂ નૂરસતને રાજપૂતી અમલમાં એટલી

૫૪ મી. નાનજીઆણીએ પ્રકટ કરેલાં “ ઝોનઝોનાં ભજનો ” વાંચવાથી આ હકીકત વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે સમજાયે. અહીં માત્ર સ્વ. રણજિતરામ વાવા ભાઈના પહેલી સાહિત્યપરિષદમાંના નિબંધ લોકગીતમાંથી ઉતારા લીધા છે.

નવ અવતાર આગે અમો,

દશ મેઘવારે જો ધરે, મહેસરી, માતાંગ આયો દેવ.

X X X X

અમોએ એ ચાલી, અમો એ ઈશ્વર, અમો એ દેવ આગળ ધરતે
પઠદ્રિપ, જંબુખંડ, ડંબર માતાંગ નામ ઉચ્ચરતે.

X X X X

સતગુરૂ કહે રે દિલમાં દેવ પૂજિયે, અને દિલમાં દેવ દુવાર,
દિલમાં સાંધઆ આપ વસે તો, દિલમાં આપ દેહાર.

સતગુરૂ કહે રે આપે હરિ આવે રે, આવે વરસે નૂર,
આવે સખધટ હીસાતો સો અંશકે મંદ દૂર.

વિશાળ સરળતા મળે તે કરતાં સસ્તનતના કાળમાં પીર સદૃશીનને વધુ મળી, એમ સકારણ માની શકાય છે. તે ગમે તેમ હો, પણ તે કાળે “ માતા અથવા શક્તિસંપ્રદાયવાળા શક્ત સમૂહો ઉપર મોટે ભાગે એવા (પીર સદૃશીનના) ઉપદેશની અસર થઈ એમ કહેવાય છે. જોકે ખરી રીતે તો શક્ત, શૈવ વગેરે બધા જ એ ઉપદેશથી લલચાઈ ગયા છે, ” એમ જે દિ. બ. સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી કહે છે, તે સર્વથા ઉપયુક્ત છે. ૫૫

વળી મેમણો (મોમીઅન-ઈમાન લાવનારવાળા), જેઓ મૂળે લોહાણા, કાછીઆ હતા તેમના આદિપંથ-મોમીન આદિ પ્રવર્તક તાજઉદ્દીન અને તેમના પાંચમા વંશજ-યંથ (સં. ૧૪૫૪)ની કામગીરી પણ નોંધવાજોગ છે. લુહાણાઓની અને મેમણોની ધર્મમાન્યતામાં કેટલુંક સામ્ય હજીયે દેખાય છે. ૫૬

તે જ પ્રમાણે વોરાઓના પંથના આલ્પસ્થાપક તથા સંતો અને ઉપદેશકોની પ્રવૃત્તિ પણ આ સંબંધમાં માર્ગદર્શક થાય એમ છે. ઠેઠ સં. ૧૦૦૧, કે ૧૦૬૭ થી વોરા કોમ હયાતીમાં આવી છે અને ગુજરાતના કસ્ટાઓમાં સારા પ્રમાણમાં હોવા ઉપરાંત એક વેળા ગુજરાતના સુલ્તાનની સખ્તીનો ભોગ થવા જેવી સત્તાધારી પ્રબળ કોમ થઈ પડી હતી. ૫૭

સતગુરૂ નૂરસતની પેઠે બીજા પ્રભાવશાળી ઇસ્લામી સંત, પીરાણાપંથના આલ્પપ્રવર્તક ઇમામશાહ છે. તેઓ સૈયદ હતા; તે ઇ. સ. ૧૪૪૯ માં ઇરાનથી ગુજરાતમાં આવ્યા. અને અમદાવાદ પાસે

૫૫ દિ. બ. સાક્ષર શ્રીયુત કૃષ્ણલાલભાઈએ ચોથી સાહિત્ય પરિષદ-સુરતનો “ ગુજરાતમાં ઇસ્લામી ઉપદેશકો, ” (પ્રકટ સં. ૧૯૭૫, ૧૯૨૯) તેમ જ મુંબઈની ૮ મી સાહિત્યપરિષદનો “ મુસલમાન જેવા પરસંસ્કારો અને ગુજરાતી સાહિત્ય ” (પા. ૩૨૫-૩૪૩) એ નિબંધો “ મુસ્લીમ અસર ”ના મુદ્દા સંબંધમાં ખાસ વાંચવા અને વિચારવા જેવા છે. તેમ ખોળપંથી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં ‘ દશાવતાર ’, ‘ મોમણચેતાવણ ’, ‘ ઇમામવાળાના પ્રહા ’, વગેરે લાજનસાગરો પણ માર્ગદર્શક થાય એમ છે. ૫૬. વિશેષ રૂપે પ્રકાશ માટે બુલ્લો પરિશિષ્ટ-૪ થું.

નવ ગાઉ ઉપર ગિરમથા ગામમાં ઉતરી. તેઓ બેળાઓના પીર સદુ-
દ્દીનના પુત્ર કુતબુદ્દીનના પુત્ર થાય. તેમણે મહમ્મદશાહ બીજા (ઇ. સ.

૧૪૪૧-૧૪૫૧)ને વરસાદ વરસાવી, ચમત્કારથી

ધમામશાહી વશ કર્યો, તેની પુત્રીને પરણ્યા અને તેનાથી
એને ચાર પુત્રો થયા, જે હાલના પીરાણા

સૈયદોના પૂર્વજો ગણાય છે. બાવા ધમામશાહે એકેશ્વર નિરાકાર
પ્રભુની ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો. શિવોદ્દમ્, શિવોદ્દમ્, એ મંત્રનો જાપ
જપવાનું શિષ્યોને શીખવ્યું; હિન્દુ અને મુસ્લીમ ઉત્સવો ઉજવ-
વાની પ્રથા પાડી; બારે માસની બીજ અને રોજ મહીનો પાળ-
વાનું, પણ તાજત નહીં કરવાનું, ઠરાવ્યું; શિષ્યોના નિયમપાલન
અને મતસમજણ માટે શિક્ષાપત્રી લખી. ‘ ધમામ કેવળ એક જ
પ્રુદા છે ’, એ આ પંથના કાકાઓનું મંત્રાચારણ છે. આ પંથ
મતીઆ પંથ તેમ સતપંથ પણ કહેવાય છે.^{૫૭} કણબી, કાછીઆ,
ગોલા, ધાંચી, વાણીઆ વગેરે કામોમાંના કેટલાક આ મતને કાં તો
ગુપ્ત અગર ઉધડ રીતે માને છે.

આ પીરાણા મતીયા પંથનું પુરાણું સાહિત્ય વિચારણીય છે.
અને જો તે વિચારાય તો તેની અસર ગુજરાત અને ગુજરાતી
સાહિત્યને કેટલી થઈ હતી તે વિષે ઘણું જાણવાનું મળે એમ છે.

આ ઉપરાંત પારસી, ખ્રીસ્તી, આદિ ગુજરાતમાં લાંબા કાળથી
આવી વસેલા લોકોના સંસર્ગ, ધર્માચરણ અને સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ-
ઓની અસર પણ જો સપ્રમાણ તારવવામાં આવે તો આ વિષય ઉપર
કંઈક અનેરું અજવાળું પડવા સંભવ છે.

૫૭ તેઓની પહેલી બંદગી : “ બીરુમીલ્લા અલ્લા રહેમાન રહીમ,
સતગોરપાત્ર, બ્રહ્મા ઈન્દ્ર ઈમામશાહ, આદે વિષ્ણુ નિરંજના, નરઅલ્લી
મહમ્મદશાહ તમારી દુવા.” બીજી બંદગી : “ લોખાન જલે, કુલબલ્લા ટલે
દીન જગે, કર્દન માગે.” બીજો બોમ્બે ગેઝેટીઅર. ‘ હિન્દુ પોપ્યુલેશન ’
વો. ૯, પાના ૧૭૧ની પાંદ નોંધ. મતીયા વગેરેની વિસ્તૃત હકીકત માટે
બીજો આજ ટ્રાંચનાં પાનાં ૧૬૭-૧૭૨

પરિશિષ્ટ--૧

(પાના ૬૫ માની પાદનોંધ ૪૮ મીનું)

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર શું કહે છે ?

૪૪ રાધાકૃષ્ણવિષયક પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ મહેતાજી(નરસિંહ)નાં પદોમાં પ્રચુર હોવાથી, તેમ રાધાની સખીઓનાં નામ મહેતાજીનાં પદોમાં આવે છે અને તે ભાગવતાદિમાં નથી, ચૈતન્યના શિષ્ય રૂપ ગોસ્વામીની ઉજ્જ્વલનીલમણી નામના ગ્રંથમાં એ નામ મળે છે, તેથી મહેતાજીને ચૈતન્યની પછી ખસેડવા, એવો પૂજ્ય સા. શ્રી આનંદશંકર ક્રુવનો જાણે નિશ્ચિત, સુવિચારિત જ મત હોય તેમ રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ “ નરસિંહના કોયડા ”માં “ ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય ”ના એક પ્રકરણ તરીકે “ ગુજરાત ” સં. ૧૯૮૨ ના આવણના અંકમાં કહ્યું છે. પણ તેમનું એ વિધાન યથાઘટિત તેમ સાધારેય નથી, પણ ઉપલક્ષીયા વા પરપ્રેરિત માહિતીથી નીકળેલું છે. આ હકીકત પૂજ્ય સા. શ્રી આનંદશંકર ક્રુવના લેખનાં નીચેનાં અવતરણોથી સમજશે:—

“ આટલા ઉતારાઓથી રૂપજી જણાઈ આવશે કે સિદ્ધરાજ, કુમારપાળથી માંડી લવણપ્રસાદ, વીરધવળ અને વસ્તુપાળના સમય સુધીમાં, એટલે કે બોપદેવથી પહેલાં પણ શ્રીમદ્ભાગવત તેમ જ રામાયણ, મહાભારત અને હરિવંશ ગુજરાતમાં જાણીતાં હતાં, એટલું જ નહીં પણ કૃષ્ણ અને રાધાની **લીલા પણ પ્રસિદ્ધ હતી.** ” (પા. ૨૮૫)

“ પણ રાધાનું નામ પહેલું જયદેવે, (બારમા શતકના આરંભમાં) દાખલ કર્યું એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. જયદેવ પહેલાં એ નામ સારી રીતે પ્રસિદ્ધ હતું. પદ્યપુરાણ, બૃહદ્ગોતમીય નથા ઋક્ષપરિશિષ્ટ વગેરે ઘણા ગ્રંથોમાં પ્રમાણ મળે છે.... ” (પાના ૨૮૫ માની પાદનોંધ).

“ એ(સુરત સંગ્રામ)માં રાધાની સખીઓનાં નામ આવે છે તે ઉપરથી કેટલીક કદખના થઈ શકે છે. એમાં રાધાની સખીઓમાં ચન્દ્રાવળી, વિશાખા તથા લલિતાનાં નામ છે. એ નામ જયદેવના ગીતગોવિન્દમાં ઉપલબ્ધ થતાં નથી. ચૈતન્યના શિષ્ય રૂપગોસ્વામી (રૂપા ગોંડાધના) ઉજ્જ્વલનીલમણિ નામના ગ્રંથમાં એ નામ મળે છે. ” (પા. ૨૮૭)

“અને આ મૂળ ઉપરની ટીકામાં જીવમોક્ષવામી લખે છે કે “શાસ્ત્ર અવિષ્ણોત્તરં, સ્કાન્દગાત્રપ્રહ્લાદસંહિતાદિ ચ-અર્થાત્ રાધા, ચન્દ્રાવલી, વિશાખા, હરિતા વગેરે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને એ શાસ્ત્ર તે ભવિષ્યોત્તર, અને રકન્દપુરાણાન્તર્ગતપ્રહ્લાદસંહિતા વગેરે.” (પા. ૨૮૭)

“ભવિષ્યોત્તર આદિ પુરાણ પરથી નરસિંહ મહેતાને આ નામ મળ્યાં હોય એમ માનવું પડે છે. પણ આ રચણે.....નરસિંહ મહેતાની તારીખ(ને).....લોકોક્તિ સિવાય અધિક પ્રમાણ ન હોય તો નરસિંહ મહેતાની આજ સુધી મનાતી તારીખમાં થોડાંક વર્ષનો ફેરફાર કરવો ઉચિત છે.” (પા. ૨૮૭)

“કહેવાની જરૂર નથી કે આજ સુધી મનાતી આવેલી તારીખ અચળ માલુમ પડે તો ચૈતન્યને બદલે ભવિષ્યોત્તર પુરાણની કલ્પના કરીને પણ નિર્વાહ કરવામાં બાધ નથી.” (પા. ૨૮૮, છેલ્લું, લેખનું વાક્ય-ઉપસંહાર).

આ લેખના પાના ૩૧ માનો મજકુર આ નોંધ સાથે જોડવો; જેથી પૂ. આનંદશંકરભાઈનાં કેટલાંક વિધાનોના યથાશક્તિ વાળેલા ઉત્તર મળી રહેશે. (“વસન્ત” ભાદ્રપદ, સં. ૧૯૬૧, વર્ષ ૪, અંક ૮, ના “નરસિંહ અને મીરાં” પા. ૨૮૫ થી ૨૮૮)

પરિશિષ્ટ-૨

(પાના ૬૫ માની ૪૮ મી પાદનોંધનું)

જયદેવ અને કબીરની અસર વિષે આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર

૪૮ જુઓ “વસન્ત”, ત્રાવણ, સં. ૧૯૬૧, વર્ષ ૪, અંક ૭, પૂજ્ય સા. શ્રી આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનો લેખ “નરસિંહ અને મીરાં” (એ જ્ઞાણોએ ક્યાંથી પ્રકટી), પા. ૨૪૪ :

૧. “...અમે મીરાંનો ચૈતન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ સાથે સમાગમ સંભવિત ગણીએ છીએ; પરંતુ એમ જ્ઞાણા પ્રકટાવનાર વિશેષ શક્તિઓ રૂપે તો જયદેવ અને રામાનન્દને માનીએ છીએ.” (પા. ૨૪૪.)

૨ “નરસિંહ મહેતામાં જયદેવ, કબીર અને શંકરાચાર્યની અને કદાચ ચૈતન્યની (૧) અસર સ્પષ્ટ નજરે પડે છે.” પા. ૨૪૫:

“નરસિંહ મહેતાનાં ધણાં કાવ્યોનાં વસ્તુ જયદેવના ગીતગોવિંદથી સૂચિત હોય, એમ લાગે છે. એ માત્ર ભાગવતમાંથી આવ્યાં હોય એમ લાગતું નથી.”

“એટલે નરસિંહ મહેતામાં શુદ્ધ ભાગવતની અસર માનવી તે કરતાં જયદેવની માનવી, એ અમને વધારે યોગ્ય લાગે છે.”

પા. ૨૪૬-૪૭ “.....એક જ અનુમાન નીકળે છે કે સાધુઓ દ્વારા આ બીજી કોઈ રીતે કબીરનો ઉપદેશ નરસિંહ મહેતા સુધી પહોંચ્યો હતો...
...નરસિંહ મહેતાની ઉત્તરાવસ્થા-જ્ઞાનવૈરાગ્યનાં પદોનો સમય-કબીરની યુવાવસ્થા સાથે સમકાલીન હોઈ શકે, અને એ રીતે પણ નરસિંહ મહેતાનાં પૂર્વોક્ત પદોની મૂળ ભાષા કબીરમાંથી આવી એમ અનુમાન બાંધી શકાય. ગમે તેમ હો, પણ આ વખતે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનના યાત્રાળુ સાધુઓ દ્વારા જ નરસિંહે નવા યુગનું ધર્મ-ઉત્થાન અનુભવ્યું હતું, એમ માનવું જ અમને સચુક્તિત જ જણાય છે. કબીર અને નરસિંહ મહેતાનો આ સંબંધ તે કંપોઝીકરણ નથી. કબીરની એ હકીકતમાં નીચે પ્રમાણે વાંચવામાં આવે છે,

... .. સોરઠ દેશમેં પહોંચે જઈ
જીત દેખા તીત કોધ હંકારા પૂજહિં મૂરત બહોત વિસ્તારા. ”
ગડ ગીરનાર એક એક હે નાહુ, ચંદ બીજે વાં નરપત રાહ
નૃપ બંધુ એક રહે રયાના, પૂજે સાધુ માતમ જના. ”

“તાત્પર્ય કે કબીર સાહેબ જ્યારે સોરઠ ગયા ત્યારે ત્યાં “નરપત રાહ” નરસિંહ મહેતાવાળા પાંચમા મંડળિકનું રાજ્ય હતું. એ સાધુનું માહાત્મ્ય સમજતો. આ હકીકત જોતાં નરસિંહ મહેતાનાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં પદોનું બીજ કબીરમાંથી પ્રાપ્ત થયું હશે, એમ કલ્પના કરવામાં બાધ નથી.....કબીરને પંદરમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં વા ઉત્તરાર્ધમાં મૂકો. બન્ને રીતે એ મત સાથે નરસિંહ મહેતાનો સંબંધ ઘટી શકે છે.”

પા. ૨૫૦-પાદનોંધ : “જયદેવદિ રાસલીલાના ખાસ કવિઓમાંથી મહેતાજીને રાસલીલાનું સૂચન મળ્યું હોય એમ માનવું વધારે ઠીક લાગે છે.”

પરિશિષ્ટ-૩

(પાના ૬૬ માની ૪૯ મી પાદનોંધનું)

ભાગવત અને સાધુસંતોની મહેતાને અસર વિષે સા. શ્રી
દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીજીનું મંતવ્ય

૪૯ રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીજીએ “ પ્રસ્થાન ” (વૈશાખ
અને આષાઢ, સં. ૧૯૮૩, પુ. ૪, અંક ૧-૩)માં રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી-
ના “ નરસિંહના કોયડાનો વિચાર ” એ લેખમાં તેમના વાદનો ઐતિહા-
સિક દૃષ્ટિએ સપ્રમાણ સમૂળ નિરાસ કરતાં, ભાગવતની, અને નહીં કે ચૈતન્યની,
નરસિંહ મહેતાને અસર હતી, એ મુદ્દો સમર્થતા તેમ સમર્પકતાથી ચર્ચ્યો
છે. પ્રસ્તુત લેખનાં પા. ૩૦-૩૧ માં તેમનાં આ સંબંધી મંતવ્યોનો ઉતારો
થવો જોઈતો હતો; કારણ આ માટે તે જ સમુચિત સ્થળ હતું. પણ તે કાળે ઉક્ત
અંકો હાથ લાગી નહીં શકતાં, કંઈ નહીં તો આખરે, અહીં ઉપસંહારમાં
પરિશિષ્ટ રૂપે, તે ટાંકવાં એ ઉપયુક્ત લાગ્યું છે. તેમણે વૈશાખના અંકમાં
આમ જણાવ્યું છે:

“ રા. રા. મુનશીએ (નરસિંહના કોયડામાં) ‘ નરસિંહ મહેતા ખરે-
ખર ચૈતન્ય (ઈ. સ. ૧૪૮૫ થી ૧૫૩૩) પહેલાં થયા કે પછી ? ’ એમ
પ્રશ્ન પૂછી, ‘ ચૈતન્ય પહેલાં થાય નહીં ’ એમ કહી, તેમને ચૈતન્ય પછી મૂકવા
માટે કુલ ૧૬ દલીલો આપી છે. પણ અહીં કહેવું જોઈએ કે આ બધી
દલીલો સરખી જોરદાર નથી. કેટલીક દલીલો દલીલોની સંખ્યાનો ભાર વધારવા
માટે મૂકાઈ હોય એવી છે, અને તે બાબત ૧૩ દલીલોનું પ્રમાણપુરઃસર
વિવેચન રા. રા. અંબાલાલ બુ. જીનીએ કૌમુદીના કાર્તિક ૧૯૮૩ ના
અંકમાં કર્યું છે. પણ રા. મુનશીના આખા કોયડાનું મધ્યખિન્દુ ૧૪ મી ૧
દલીલ જ છે. આ દલીલમાં જે કાંઈ તત્ત્વ છે, તે તો આચાર્યશ્રી ક્રુવે બાવીસ
વર્ષ પહેલાં, ૧૯૬૧ ના શ્રાવણ-ભાદરવાના, “ વસંતના ” ના અંકોમાં સ્પષ્ટ
રજૂ કર્યું છે; જેમાં મુખ્ય વાત એટલી જ છે કે,

“ મહેતાજીને ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે સંબંધ થયો હોય એમ ચૈતન્યના

૧ “ ૧૬ નરસિંહકૃતિમાં ભાગવતની કે હરિલીલામૃત(૧ હરિલીલાધોડપકવા)-
ની પૌરાણિક છાપ નથી તેમ બ્રહ્મવૈવર્ત કે પદ્મપુરાણ એના પહેલાં થયાં
હોય તો તેની છાપ નથી. ” (“ ગુજરાત, ” ૧૯૮૨, શ્રાવણ, પા. ૫૪૬)

શિષ્યો રૂપ ગોસ્વામી અને જીવ ગોસ્વામીના વિદ્યમાધવ, ઉત્સવનીલમણિ, દીકા વગેરે ગ્રંથો ભેતાં ” શંકા નય છે. ’ પૂજ્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈના આટલા શબ્દોમાં જ મુનશીની આખી વાતનું તત્ત્વ આવી નય છે. ખાકી તો બધી એ કળાકારની વાકજીભા છે. ” (વૈશાખ પા. ૬ મું).

“ ભાગવતની અસર નરસિંહ મહેતા ઉપર હોવાનું શા. મુનશી પોતે જ ‘ ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય ’ના ૧૧ મા ખંડમાં કબુલ રાખે છે; અને અહીં ‘ ભાગવતની છાપ નથી ’ એમ કહે છે, એનો અર્થ શો ? વળી પદ્મપુરાણની છાપ નથી એવું સાહસથી કહ્યું છે. તો પંચાવન હનરના શ્લોકના એ પુરાણની નરસિંહનાં કાવ્યો સાથે ક્યારે અને કેણે સરખામણી કરી ? ... આવી અત્યુક્તિઓની ઉપેક્ષા કરોએ, પણ ‘ ભાગવતની છાપ નથી ’ એ શબ્દ વાંચીને તો આશ્ચર્ય જ થાય છે. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો ભાગવતમય છે એમ મને લાગે છે. ...

“ નરસિંહ ઉપર સૌથી વિશેષે અસર ભાગવતની છે. ” (વૈ. પા. ૧૦ મું).

આ પછી શા. સાસ્ત્રીજીએ “ ભાગવત અને નરસિંહ મહેતા ” એ મુદ્દો પ્રમાણના ખડકલા સાથે ચર્ચી (પા. ૧૦ થી ૧૮) ઉપસંહારમાં જણાવ્યું છે:

“ ભાગવતને આદર્શ તરીકે રાખી ખીન્ન કવિઓની પેઠે નરસિંહે પોતાના દેશકાળને અનુરૂપ વધારાઘટાડા પોતાની કલ્પનાથી કરી, આ રચના કરી છે. છતાં અહીં અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. એ રીતે ભાગવત સાથે નરસિંહનાં પદોને સરખાવવામાં આવે તો ઘણાં વચનોનું મૂળ ભાગવતમાં ક્યાંક ને ક્યાંક મળી આવે એમ મને તો ખેચ સાથે વાંચતાં લાગ્યું છે. ” (વૈ. પાન ૧૮ મું).

પછી “ આષાઠ ” ના અંકમાં (૨) “ જ્યદેવ અને નરસિંહ મહેતા ” એ મુદ્દો વિચારી અંતે તેઓ લખે છે:—

“ વળી “ ગીતગોવિંદના સર્ગ ત્રણ, ચાર, પાંચ, તથા દશ, અગીઆર, બારના પ્રસંગો આતુરી ષોડશીમાં નરસિંહ મહેતાએ પોતાની રીતે ગુંથ્યા છે. દ્વિતીય નામ જ્યદેવે આપ્યું નથી, પણ નરસિંહ મહેતાએ આપ્યું છે. આ પદોમાં પણ ઘણે ઠેકાણે ગીતગોવિંદના શબ્દો ચોખ્ખા જણાય છે. આ ઉપરાંત શૃંગારમાળાનાં પદોમાં ઘણે ઠેકાણે ગીતગોવિંદના ભાવો અને કેટલેક ઠેકાણે શબ્દો મળે છે. શૃંગારમાળાનાં જુઓ પદ ૩૭૧-૨ માં રાધા અને કૃષ્ણનો સંવાદ છે. ” (આષાઠ પાન ૧૬૨ મું).

પછી રા. શાસ્ત્રીજી ‘ ભક્તસંયોગોનું ઋણ ’ એ મુદ્દો વિચારતાં લખે છે:

“ નરસિંહ મહેતા મુખ્યત્વે ભાગવતના અને જયદેવના ઋણી છે, અને તે ઋણ પોતે મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે. પણ આ ઉપરાંત અનેક ભક્ત-સંતોનું ઋણ એના ઉપર છે. ભક્તિમાર્ગ આ દેશમાં બહુ નૂના કાળથી- છેક રામાનુજ પહેલાંના કાળથી બે પ્રવાહમાં વહી છે : એક ભક્તસંતોનો પ્રવાહ અને બીજો આચાર્યોનો પ્રવાહ. શ્રી રામાનુજ, શ્રીમદ્વ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય વગેરે આચાર્યો ઉપર આ ભક્તસંતોનું પુષ્કળ ઋણ છે. આચાર્યો ભક્તિનાં તત્ત્વો સંતો પાસેથી ગ્રહણ કરે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રણાલિ પોતે તૈયાર કરે છે. રામાનુજ પહેલાંના આ ભક્તસંતોના પ્રબંધો પ્રસિદ્ધ છે. ” (આષાઠ પાન ૧૬૩ મું).

“ હવે ભાગવતોક્ત કૃષ્ણલીલા કરતાં નરસિંહે ગાયેલી કૃષ્ણલીલામાં જે વધારો લેવામાં આવે છે તે આ ભક્તસંતો પાસેથી મળેલો વારસો છે. ” (આષાઠ પાન ૧૬૩).

“ નિંબાર્ક (ઇ. સ. ૧૨ મું શતક) હજારો સખીઓથી વીંટાયેલી રાધા જેના ડાબા અગમાં બિરાજમાન છે એવા કૃષ્ણને બળે છે. પણ નિંબાર્ક અને જયદેવનો જે પહેલાં રાધાની પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ હતી. (ઇ. સ. ૯૮૦ માં) ” (પાન ૧૬૪ આષાઠ).

“ દશમા શતકમાં જ રાધાકૃષ્ણના વિહારની અને વિરહની વાતો સંતમંડળીઓમાં પ્રચલિત થઈ જણાય છે. રાધાનો સખીઓનાં નામો અને એની ૧૬ હજારની સંખ્યા—‘ સોળ સહસ્ર ગોપી ને માધવ ’ (ન. કા. સં. પા. ૧૮૪) વગેરે ઉમેરાઓ નરસિંહે આ સંતભક્તોની ભગવદ્વાતોમાંથી જ લીધા જણાય છે. પુરાણોમાં પણ ક્યાંક ષોડશૈવસહસ્રાણિ ગોપ્યસ્તત્ર સમાગતાઃ (સ્કં, પ્ર. સ્કંદ-ગોપ્યાદિમાહાત્મ્ય) એ રીતે સોળ હજારનો ઉલ્લેખ છે ... નરસિંહ મહેતા આ નૂની પરંપરાને અનુસરે છે. બ્રહ્મવૈવર્તમાં આથી આગળ ચાલી, રાધા સાથે સોળ હજાર ગોપીઓ, માધવી સાથે અગીયાર હજાર, કુન્તી સાથે દશ હજાર, નર્મદી સાથે નવ હજાર, દુર્ગા સાથે સોળ હજાર, એ રીતે વર્ણન છે, (ભુઓ કૃષ્ણજન્મખંડ પા. ૨૮) જ્યારે ચૈતન્યના સમકાલીન અને મુખ્ય શિષ્ય રૂપગોસ્વામી ગોપીઓનાં સેંકડો યુથ હોવાની અને દરેક યુથમાં દાખલાખ ગોપીઓ હોવાની વાત કરે છે. (ભુઓ

ઉજ્જવલનીલમણિ પાન ૫૮). વળી આ ગોપીઓનાં નામ બ્રહ્મવૈવર્ત, ભવિષ્યોત્તર, રુદ્રપુરાણ-પ્રભાસખંડ, પદ્મપુરાણ વગેરેમાં મળે છે.....પણ આ બાબતમાંયે નરસિંહ મહેતા કોઈ પુરાણને કે રૂપગોસ્વામી વગેરેને અનુસરતા નથી. માત્ર ભક્તમંડળીઓમાં પ્રચલિત નામોમાંથી થોડાં ઉપાડી લે છે” (આષાઢ, પાન ૧૬૪).

“આ રીતે જ રાસલીલા, વસ્ત્રહરણલીલા વગેરે ભાગવતોક્ત લીલાના અનુકરણમાં ભક્ત સંતોએ ચૈાર્યલીલા, દાણલીલા, વર્ત્મરોધનલીલા, ઘૂતકીડા, ચમુનાજલકેલી, વગેરે લીલાઓની કલ્પના કરી હશે.....નરસિંહ મહેતા રૂપગોસ્વામીને અનુસરીને નહીં, તેમ તેણે ગણ્યવેલી બધી નહીં, પણ દાણ-લીલા, રસ્તે, રોકવાની એમ એક બે પોતાની રીતે ગાય છે અને રાધાની નયડી ખાવાવા વગેરેની લીલા પોતાની કલ્પનાથી ઉમેરે છે.” (આષાઢ, પાન ૧૬૪-૫).

“આ સિવાય સુરતસંગ્રામ, શૃંગારમાળાનાં કેટલાંક પદો ગીત-ગોવિંદ ધોરણે નરસિંહની કલ્પના છે.” (આષાઢ પાન ૧૬૫).

“મધુસૂદન સરસ્વતી જેવા પ્રખર શાંકર વેદાન્તી પ્રેમલક્ષણા ભકિતનું સ્વરૂપ ભાગવતમાંથી જ ઉકેલે છે. (જુઓ એનું ભકિતરસાયન) એ પ્રેમલક્ષણા ભકિત કાંઈ ચૈતન્ય ચલાવી નથી.... આ પ્રકારની ભકિતનું મૂળ ભાગવત જ છે.” (આષાઢ, પાન ૧૬૫)

“ટુંકામાં નરસિંહ મહેતા ઉપર મને તો ત્રણ અસર દેખાય છે: (૧) મુખ્ય અસર ભાગવતની જ, (૨) જયદેવની, અને (૩) અજ્ઞાત સંતભક્તોત્તી. મી. મુનશી...મહાયાન ઐર્ષના સહજ્યા પંથની અસર વૈષ્ણવ ભકિતમાર્ગ ઉપર થઈ હોવાનું સેનનાં પુસ્તકે ઉપરથી દર્શાવે છે. બંગાળાની વૈષ્ણવ ભકિત ઉપર સહજ્યા પંથની તથા શાકત ભકિતની અસર હોવાનો સંભવ છે. પણ એની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસર કયે ઠેકાણે છે, એ મને દેખાતું નથી.” (આષાઢ, પાન ૧૬૭)

“નરસિંહે ચૈતન્યનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી કર્યો. ચૈતન્યના શિષ્યો... પોતાના ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે; અને નરસિંહ જેવાં જ પદો ગાનારા સુર-દાસ વગેરે શ્રી વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો શ્રી. વલ્લભનો ઉલ્લેખ કરે છે; એ જોતાં નરસિંહે ભાગવત વક્તા શુકનો, અને જયદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ચૈતન્યનો કે રૂપ કે જીવ ગોસ્વામીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, એ એક જ હકીકત ચૈતન્યની અસર નથી એમ સિદ્ધ કરવા પૂરતી છે. (આષાઢ, પાન ૧૬૮)

“ચૈતન્ય અને નરસિંહ મહેતાનું ભક્ત તરીકે જીવન પણ એકસરખું” હેખાતું નથી.....કૃષ્ણના વિરહદુઃખને લીધે રાધાજી મૂર્છા ખાઈ જાય છે ને ત્યાં ચૈતન્ય વારંવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે....પણ નરસિંહ મહેતાના જીવન-પ્રસંગોમાં ... મૂર્છાની વાત નથી, પણ વારંવાર પરચાની વાત આવે છે, ... પરચાની વાતો તો...મહાભારત અને વિષ્ણુ પુરાણ જેટલી કે કદાચ જુદે રૂપે વેદ જેટલી જૂની છે.

“વળી નરસિંહ મહેતાની કેટલીક માન્યતાઓ ચૈતન્યમય માન્યતાઓથી તદ્દન જુદી પડે છે. ... ” (આષાઢ, પાન ૧૬૮)

“સખીઓના નામો ભાગવતમાં નથી અને જ્યદેવે પણ નથી આપ્યાં. એ વાત ઉપર આચાર્ય શ્રી આનન્દશંકરભાઈએ પણ ભાર મૂક્યો છે. એ નામો સંતોનાં કલ્પેલાં છે, એ ઉપર દર્શાવ્યું છે ... જે ભક્તોએ રાધાનું નામ કલ્પ્યું તે જ ભક્તોએ (કદાચ નિગ્માર્કમતના ભક્તોએ) સખીઓનાં નામ પાડ્યાં. એ નામો ચૈતન્યનાં પાડેલાં નથી. કારણ કે તે પહેલાં વિદ્યાપતિની કૃતિઓમાં મળે છે, બ્રહ્મવૈવર્ત, સ્કંદ, ભવિષ્યોત્તર વગેરે અનેક પુરાણોમાં મળે છે. અને ચૈતન્યના શિષ્યો તથા શ્રી. વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો એકસરખી રીતે એક કાળે વાપરે છે. મતલબ કે નરસિંહે વિદ્યાપતિ પાસેથી કે ‘પુરાણના એક ખૂણામાંથી’ ન મેળવ્યાં હોય તો સંતભક્તો પાસેથી મેળવ્યાં હોય અને આ ભક્તો ૧૩ મા, ૧૪ મા, ૧૫ મા શતકોમાં આખા દેશનું ધન હુતા.” (આષાઢ, પાન ૧૬૮-૯)

“આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર ભાઈ મહાદેવજીએ નરસિંહને રાસલીલા હેખાડી અને રૂપગોસ્વામીના વિદગ્ધ માધવમાં પણ શંકરે નાટક ભજવવાની આજ્ઞા કરી અને એ મહાદેવનું નામ ટીકાકાર ગોપીચંદ્ર આપે છે, એ સરખાપણા ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. જો નરસિંહ ઉપર ચૈતન્યની અસર ખીજી રીતે હેખાતી હોય તો આ સરખાપણું સૂચક છે ખરું, પણ એકલી એ જ વાત કાંઈ સાબીત કરી ન શકે. છેક ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને કૂર્મ, લિંગ, શિવ, વગેરેના સમયથી વૈષ્ણવો શિવને પરમ વિષ્ણુ-ભક્ત અને શૈવો કૃષ્ણને-વિષ્ણુને પરમ શૈવભક્ત ગણે છે. (દાખલાઓ આ પુરાણમાં પુષ્કળ મળે છે) આ સંપ્રદાયની અસર નીચે રૂપ ગોસ્વામીએ તથા નરસિંહે એકબીજાની અસર વગર શિવને વચ્ચે આપ્યા હોય, એ સંભવિત છે. (આષાઢ, પાન ૧૭૦).

પરિશિષ્ટ ૪ થું

(પાના ૭૬ માની પાદનોંધ પૃ ૧૧૧)

ખલાત્કારવર્જિત ઉપાયો વડે ઇસ્લામનો પ્રચાર

[આ વિષયનાં પરિશિષ્ટો છપાતાં હતાં ત્યારે “ હિન્દુજ્યોતિ ” નામના મુંબઈના સાપ્તાહિકમાં (તા. ૨૨-૩-૩૦ અંક, પા. ૩૫૯-૬૦) સા. શ્રી નારાયણ વસનજી ઠક્કુરનો ‘ હિન્દુસંગઠન ’ નો વિષય વાંચવામાં આવ્યો. તેજ વખતે સદ્ગત સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ આ વિષયના લખેલા ગ્રંથોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તે અગાઉ વાંચેલા તેના સંસ્કાર જન્ય પણ થયા. પરંતુ સ્નેહી ભાઈ ઠક્કુરે ઘણી સારી રીતે આ બાબત પોતાના લેખમાં ઉતારી હોવાથી મૂળ ગ્રંથોના તારણનો કડાકૂટમાં ન પડતાં રા. રા. ઠક્કુરે કરેલા અનુવાદનો સારાંશ આ વિષયની વિચારણામાં ઉપયુક્ત થશે, એમ લાગતાં અત્રે તે ઉતાર્યો છે. સદ્ગત સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજીના Hindu Sangathan, Savior of the Dying Race એ જાણીતા ગ્રંથના પાંચમા પ્રકરણ ‘ ખલાત્કાર-વર્જિત વા અન્ય ઉપાયો વડે ઇસ્લામનો પ્રચાર ’ ના અનુવાદનો અહીં સારાંશ આપ્યો છે. મૂળ ગ્રંથ વાંચ્યાથી આ બાબત વધુ સ્ફુટતાથી તેમ સચોટતાથી સમજાય એમ છે. ઉપરાંત સ્વ. સ્વામીશ્રીનો ગ્રંથ The History of the Assassins (નવીન આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૨૬ કુલ પાનાં ૩૮), અને પીરાણા-“સતપંથ” ની પોલ અને સત્યનો પ્રકાર ” (ભાગ ૧ લો, પટેલ નારાયણજી રામજીભાઈ કોન્ટ્રાક્ટર) વાંચતાં આ બાબત ઉપર વધુ પ્રકાર પાડે છે.]

“મુસ્લીમ સૌદાગરોનાં અનેક સમુદાયો હિન્દના નગરોમાં વ્યાપારનિમિત્તે જતા અને પોતાના મજહુબ ઇસ્લામને પણ સાથે લેઈ જતા, અને ત્યાં સૌદાગાર મટી ઇસ્લામનો પ્રચાર કર્યો કરતા હતા. (The Preaching of Islam P. 273)

“ઇસ્લામનો પ્રચારક અબ્દુલ કાદિર જીવાની ઈ. સ. ૧૪૨૨માં સિંધમાં આવ્યો અને દશ વર્ષના સતત નિવાસ અને અખંડ પરિશ્રમથી ૭૦૦ ‘લોહાણા’ કુટુંબોને મુસ્લમાન બનાવ્યાં. એ મુસ્લીમ મહાત્માના યોગેલા અમત્કારો જોઈને જ તેઓએ ઇસ્લામ સ્વીકાર્યો હતો. તેઓ સિંધુ દેશમાંથી કચ્છમાં આવ્યા, ધણી કચ્છી લોહાણાઓને મુસલમાન બનાવ્યા અને નૌ મુસ્લીમોની સંખ્યા સારી રીતે વધતી ગઈ.

“ ઇસ્માઈલી, આગાખાની સંપ્રદાયના, ધર્મોપદેશક પીર સદરફીનના પરિશ્રમે પહેલાં સિંધમાં સફળ થયા. તેણે હિન્દુ નામ ધારણ કર્યું હતું. તેણે હિન્દુઓની અમુક ધાર્મિક માન્યતાઓ સ્વીકારી ‘દશાવતાર’ ગ્રંથ લખ્યા; અને તેનો પ્રચાર હિન્દુ સમાજમાં કર્યો. પીર સદરફીને એ ‘દશાવતાર’માં હજરત અલીને શ્રી વિષ્ણુના દશમ અવતાર તરીકે ઓળખાવ્યા. પ્રથમથી જ ખોળાઓ આ ગ્રંથને સર્વમાન્ય ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે માનતા આવ્યા છે. તેમના ઉત્સવોના પ્રસંગે તેમ કોઈ ઇસ્માઈલી મૃત્યુશય્યામાં પડ્યો હોય ત્યારે આ ગ્રંથ વંચાય છે, અને આત્મકલ્યાણ સધાય છે. આ ગ્રંથમાં ‘શ્રી વિષ્ણુના નવ અવતારો’ હિન્દુ પુરાણો વા હિન્દુ માન્યતા અનુસાર સ્વીકારેલા છે. પરંતુ દશમ અવતારનો પરિચય કરાવતાં હજરત અલીને દશમ અવતાર તરીકે અથથી તે ઇતિ ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. હિન્દુ પુરાણોથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, તથા મહેશ, એ ત્રિમૂર્તિનો ‘દશાવતાર’ ગ્રંથમાંથી બહિષ્કાર કરી તેને સ્થાને મુહમ્મદ, અલી, તથા આદમ એ મુસ્લીમ ત્રિમૂર્તિને મુસ્લીમ સ્વરૂપ આપ્યું છે; હિન્દુ દેવોને મુસ્લીમ બનાવ્યા છે.

“ આ, ખોળાઓના ઇસ્માઈલી વા આગાખાની સંપ્રદાયનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે.

“ પીર સદરફીન સાહેબ હિન્દમાં આવેલા પહેલા, ઇસ્માઈલી પંથના પ્રચારક ન હતા. તેમની અગાઉ સવા ચારસો વર્ષ પૂર્વે, ઇ. સ. ૧૦૬૭માં ચમનથી પ્રચારક અબ્દુલ્લાને ઇસ્માઈલી પંથના પ્રચાર માટે મોકલેલા હતા. એમની પછી હિન્દમાં ઇસ્માઈલી પંથના ખીલ પ્રચારકને હસનખિન સખ્વાના નિવાસસ્થાન અલ્મોતના કિલ્લામાંથી મોકલેલા હતા. તેને મોટામાં મોટા મુશિદ, (ગુરૂવર્ધ) ઇસ્માઈલીઓ માને છે. તેમનું નામ નૂરફીન-ધર્મપ્રકાશ હતું. તે વેળા ગુજરાતની રાજધાની પાટણમાં મહારાજ, સોલંકીવંશબૂધ્ધ સિદ્ધરાજ રાજ્ય કરતો હતો. જળપ્રપંચો વડે હિન્દુઓને વટલાવી એ નૂર સતગુરૂએ મુસલમાન બનાવ્યા. તે ખાનગીમાં પોતાનું નામ “સૈયદ સાદત” જાણાવતા. તેણે ગુજરાતના ખાત્રવા, કોળી, પાટીદાર, આદિ શૂદ્ર જાતિના લોકોને ઇસ્માઈલી પંથના અનુયાયી બનાવ્યા. ખોળ તથા મૂમલ્લા વગેરે હજી પણ નૂર સતગુરૂને અતિશય પૂજ્ય માને છે.

“ આવી જ રીતે અબ્દુલ્લાને વોરા વા વોરાઓના શિયા સંપ્રદાયના

સંસ્થાપક માનવામાં આવે છે. આ કામ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે; અને તે મૂળે હિન્દુ નતિ છે. એક પક્ષ અબદુલ્લાને, તો બીજો પક્ષ મુલ્લાઅલીને આદિપ્રચારકને છે. મુલ્લા અલીની પ્રચારપદ્ધતિનો વૃતાન્ત ‘શિયા મોરિ-ખો’માં આમ આપ્યો છે:

“મુલ્લા અલીની માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતના તે સમયના લોકો કાફિર હતા. તેઓ એક વૃક્ષ પુરૂષને ધર્મગુરૂ માની, ઈશ્વર પ્રમાણે પૂજતા અને તેની આજ્ઞા ઉઠાવતા. તેમની આ અંધ શ્રદ્ધાનું રહસ્ય સમજી લઈ, પોતે હિન્દુઓના એ વૃક્ષ ધર્મગુરૂને મળ્યા, તેના શિષ્ય થયા, હિન્દુ ધર્મ-અંધોનો અભ્યાસ કર્યો અને એ વૃક્ષ ગુરૂ આગળ પોતાનો નવો મંથ પ્રકાશિત કર્યો; અને તેણે આશ્ચર્યચકિત થઈને તે સ્વીકારી પણ લીધો. પછી તેની દ્વારા હિન્દુ રાજાના દિવાનને ગુપ્ત રીતે મુસલમાન બનાવ્યો. રાજાને બહેમ પડ્યો તે તેની પરીક્ષા કરવા ગયો. પણ રાજાએ તેના ધરમાં ખુણામાં અલ્લાના ચમત્કારથી નાગદેવતાને ફેણ ડોલાવતા જોયા. આ દ્રશ્ય જોઈ તેય ગુપ્ત રીતે મુસલમાન થયો. રાજકરાણના યોગે તેણે આ પરિવર્તનની પછી ગુપ્ત રાખી.” (The Preaching of Islam, p. p. 274-276)

વિષ્ણુદાસ લીમ અને તેની કવિતા

યથાશક્તિ હરિપ્રભ કરૂં, રસના(ધ) રામનામ ઉચ્ચરૂં:
સતસંગતિ સેવૂં કારિકા, જેહ ભણીજઈ ભવતારિકા:
આઊં ગોવ્યંદનાં નિજગીત, ચતુર્ભુજચરણ વિલગૂં ચિત્ત.
હરિલીલા, કલા ૧લી, કડી ૭૩-૭૪.

જૂની ગુજરાતીનો ઉગમકાળ મુસ્લીમ રાજઅમલ સાથે અંકાયો તેમ સંકળાયો છે. પરંતુ મુસ્લીમ અમલનો આરંભકાળ બારે અંધાધુંધી અને ઉથલપાથલથી આકુલવ્યાકુલ હતો; અશા-
રાજકીય અને દૈશિક ન્તિ, અંડખખેડા, બુદ્ધમાટ, વટાળ અને ધર્માતરતા પરિસ્થિતિ પૂરપાટ પ્રવર્ત્યો હતાં. ગુર્જર રાજ્યનો દીવો ગુલ થતાં અંધેર પ્રવર્તતાં, સવાસો વર્ષ પર્યંત ગુર્જર પ્રજાનો થતાં, જીવ સાવ પડીકે જ અંધાયો હતો. અને મદાંધ, બલાંધ, તેમ ધર્માંધ મુસ્લીમ સૂખા, હાકેમો અને તેમનાં લશ્કરોના ખેસુતમ કૂંદેર તેમ જખરદસ્તીભર્યા ત્રાસ અને વટાળના યાહોમ જૂદમથી ગુર્જરી પ્રજા હાવરીખ્લાવરી, ખેઆકળી અને હતાશ થઈ પોતાનાં જીવનસર્વસ્વને લેવાય તેટલાં સાથે લઈ આપીકી ભોંય તળવા તત્પર થઈ હતી. અને કેટલાક ભાગે ગુજરાતના અંદરના તેમ સીમાડા ઉપરના અને બહારના પ્રદેશોમાં શાન્ત વાતાવરણ શોધી વસવાટ કર્યો પણ હતો. પરંતુ ત્યાંયે તેમની પૂઠે લાગેલી કાળોતરી ખાનાખરાબીએ તેમનો પીછો છોડયો નહોતો. પાટણ, ચાંપાનેર, વડનગર, મોડાસા, આદિ જહો-જલાલી ભોગવનાં નગરો ખસ્યાં, અમદાવાદ, અહમદનગર, સુલતાનપૂર અને સુરત વસ્યાં, ખંભાત, ઘોઘા, રાણપુર, પ્રભાસપાટણ, જૂનાગઢ, આદિ ખળભળ્યાં અને શાન્તિને માટે વલખાં મારતા કેટલાક લોકો ગુજરાત બહાર દૂરદૂર કાશી, મથુરાં, નાશિક, ખાનદેશ, અને વર્ધાપર્યંત દોડી ગયાં.

આમ રખડપટ્ટીના વમળમાં, કહો કે, બ્રમણ્યુમના ચકાવામાં,

ગોટાતી, અથડાતી, વાવાઝોડામાં ઝોલાઝપાટા ખાતી, જીવનના કેટ-કેટલાયે વરઝોળા અનુભવતી, ગુર્જર પ્રગ્ન ગુજરાતમાં સંસ્તનત સ્થપાતાં, મુસ્લીમ ઉત્કર્ષ કાળના નવા વાતાવરણમાં શાન્તિના વા અનુભવતાં કાંઈક થાળે પડી. વાસ્તવિક રીતે સને ૧૪૦૩ પછીથી જ સીધો મુસ્લીમ અમલ જામવા માંડ્યો; અને શાન્તિ તો ઇ. સ. ૧૪૧૨-૨૨ થી અનુભવવા માંડી. ઇ. સ. ૧૪૧૪ માં ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ થયું; ગુજરાતીના આદિકવિ નરસિંહ મહેતા આ જ સમયે જન્મ્યા; અમદાવાદનો સ્થાપનાકાલ અને મહેતાનો જન્મકાળ એકીસમયે, એ અવનવો વ્યક્તિકર જ લેખાય. અમદાવાદના સુસ્તાનો પોતાને ગુજરાતી લેખવતા, ગુજરાતી સાથે લગ્નસંબંધ બાંધતા, અને ત્યારથી જ ગુજરાત અભિમાન લેવા યોગ્ય યુગ અનુભવતું થયું, એમ કહી શકાય.

શરૂમાં ગુજરાતી સુસ્તાનોએ પોતાની સર્વોપરી સત્તા અને રાજ્યપ્રદેશ અત્યિત, વિસ્તૃત તેમ વ્યવસ્થિત અને સમૃદ્ધ કરવાના હોષને, તેમને સરહદ ઉપરના માળવા, ચિત્તોડ, આગલાણ, માહિમ-એ પ્રદેશોના મુસ્લીમ રાજાઓ સાથે વારંવાર લઢાઈમાં ઉતરવું પડતું. તેમ ગુજરાત તળનાં ઇંડર, નાંદોદ, માતર, ચાંપાનેર, જૂનાગઢ એ રાજ્યોના રાજપૂતોના બંડબખેડાને પણ શમાવવા પડતાં. છતાં અહમદશાહ ગુજરાતીએ (૧ લો. ઇ. સ. ૧૪૧૧-૪૧) તેમાંથી પાકી શાન્તિનો માર્ગ કાઢ્યો, અને સુસ્તાનશાહીને જોરાણી, તેમ જહોજલાલીવાળી કરી. અને તેના પછીના છઠ્ઠા સુસ્તાન મહમ્મદ બેગડાએ (ઇ. સ. ૧૪૫૯-૧૫૧૩) ખરો મુસ્લીમ શિક્કો વગાડ્યો અને પૂરો શાન્તિ-સમૃદ્ધિનો યુગ સ્થાપ્યો.

ગુજરાતને માટે આમ સને ૧૪૨૦ થી ૧૫૬૫ નો સમય, બીજા મુસ્લીમ રાજકાળના પ્રમાણમાં શાન્તિ, સમૃદ્ધિ અને સિદ્ધિ-વૈભવનો સમય હતો. આ સમયમાં ઉલોગધંધા, અને વ્યાપાર-ખાસ કરીને બંદરી-શક્તરી વ્યાપાર ધંધાકાર ધીકતા ચાલ્યા, કળાકૌશલ્યની

કદર થઈ, અને પૂરેપૂરી જગઆશકારા ખીલવણી જમી. તે પછી પાછી અંધાધુંધી અને હુલ્લડખોરી ફાટી નીકળ્યાં. અને સને ૧૫૭૩ માં શાહ અકબરે ગુજરાતમાં મોગલાઈ સ્થાપી ત્યાં સુધી એ અવ્યવસ્થા અને અંધેર ચાલુ રહ્યાં.

આ અરસામાં ગુજરાતનો દ્વિપકલ્પ કાઠીયાવાડ ગુજરાતનું અંગ ગણાતો, મહોરા ૩૫ નાકને સ્થાને શોભતો હતો; અને તે બહુધા

સોરઠને નામે ઓળખાતો હતો. પ્રમાણમાં એક

સોરઠની સમૃદ્ધિ છેડે હોવાથી, ખરા સોરઠ ભાગને મુસ્લીમ અમલ-

અને કાળમાં મધ્ય ગુજરાતના કરતાં વચ્ચે વચ્ચે

કવિરત્નોનો ઉદ્ભવ લાંબા ગાળા સુધી શાન્તિ અને સમૃદ્ધિ ભોગ-

વવાના વારા મળ્યા હતા. ગુજરાતના રાજપૂત

અમલમાં તેનો બંદરી વ્યાપાર, ગુજરાતનાં બંદરોની અનુકૂળ ભૌગોલિક

સ્થિતિને લીધે, સોળે કળા ખીલ્યો હતો અને રાજ્યની આવકના મુખ્ય

સાધન ૩૫ નીવડ્યો હતો. અને તેથી ઠેઠ માહિમથી માંડી દૂર દારિકા

પર્યંતનાં નાનાં મોટાં બંદરી શહેરોને જનતું ત્યાંસુધી પોતાના સીધા

અમલ હેઠળ રાખ્યો પાકી ચોંપ અને બંદોબસ્તથી રાખતા. તે પછી

મુસ્લીમો-દિલ્હીના શાહો અને ગુજરાતના સુલ્તાનો પણ એ જ નીતિને

ચિવવટાઈથી અનુસરતા. ગુજરાતમાં તે કાળનાં મોટાં નામાંકિત ખાર

શકરી બંદરોમાંનાં, જેને પ્રવાસી ખારખોસા “ ધંધા રોજગારના શહેરો,

ધણ્યાં ધનસંપત્તિ અને મહાન વ્યાપારવણજનાં શહેરો ” કહે છે તેમાંનાં

પાંચ અંભાત, ઘોઘા, દિવ, માંગરોળ અને પ્રજાસપાટણ, કાઠીયાવાડનાં

તો શું, સારાયે ગુજરાતનાં તો શું, પણ પશ્ચિમ હિન્દનાંયે નાક હતા.

એ બંદરોથી ગુજરાતમાં અને તે દ્વારા ઉત્તર-મધ્ય હિન્દમાં ધનની

નીકા નહીં, પણ નદીઓ વહેતી હતી, એમ કહેવામાં કાંઈ અત્યુક્તિ

નથી જ પણ માત્ર મિત-ઉક્તિ છે. મી. બર્ડ કહે છે: “ ગુજરાતના

રાજાઓ(સુલ્તાનો)નો વૈભવ અને દમામ પરવાળાં અને મોતીઓ છે.”

આ ઉપરાંત અનેક કિમ્મતી, મહામૂલ્લી ચીજો અને વસાણાંઓ એ

બંદરોએથી વહેતાં આવતાં હતાં. ઉપરાંત ઉત્તર હિન્દમાંથી બહાર જવા અને બહારથી અંદર આવવા માટે જ બંદરો પણ ગુજરાતનાં નામાંકિત હતાં.

આ સોરઠી-કાઠી બંદરો અને જૂનાગઢ આદિ રાજનગરોને, ઉપર જણાવ્યું તેમ, વચ્ચે વચ્ચે લાંબા ગાળા સુધી શાન્તિ, બંદોબસ્ત અને સમૃદ્ધિ અનુભવવાના વારા મળ્યાં કરતા હતા, અને જો કે તેના રાજપૂત રાજ્યો અને ઠાકોરો મુસ્લીમ શાહો અને સુલ્તાનોનું સર્વોપરીપણું સ્વીકારી ખંડણી વા પેશકશી ચાલુ ભર્યાં કરતા હતા, છતાં સ્થાનિક વહીવટમાં સાવ સ્વતંત્ર જેવા હતા; અને જ્યારે જ્યારે શાહી સલ્તનતના અંકુશથી સ્વતંત્ર થવાને મથતા ત્યારે ત્યારે તેઓને લશ્કરી ચઢાઈઓથી ખુવાર અને હેરાનપરેશાન કરી ઠોકાણે આણવામાં આવતા. આમ ખેંચાખેંચ અને રસાકસી ઠેઠ મહમ્મદ બેગડાના અમલપાર ચાલ્યાં કરી હતી. છતાં એકંદરે સન ૧૪૨૦થી ૧૫૬૦ સુધીમાં ગુજરાતના મધ્યભાગના કરતાં પ્રમાણમાં સોરઠ દ્વીપકલ્પે વધુ શાન્તિ અનુભવી. અને ઘોઘા, દિવ, ઉના, પ્રભાસપાટણ, માંગરોળ અને દ્વારકાના પ્રદેશમાં આ કાળમાં જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યનું અંગ બ્રાહ્મણી સાહિત્ય ખીલ્યું. આ કાળમાં જૈન કવિઓ પણ ગુજરાતમાં જોરમેદ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ધમધમાવી રહ્યા હતા, એની પ્રતીતિ “જૈન ગુર્જર કવિઓ”^૧ કરાવે છે. પરંતુ એમની આ કાળની એ પ્રવૃત્તિ દુષ્પ્રાપ્તતાને અંગે અવલોકી શકાઈ તેમ અવલોકાઈ નથી, તેથી સોરઠની સાહિત્યસમૃદ્ધિમાં તેમણે જે કાંઈ ફાળો યથાશક્તિ આપ્યો હશે, આપ્યો હોવો જોઈએ જ, તેનો ક્યાસ બાંધી શકાયો નથી. પણ એટલું તો ચોક્કસ સમજાય છે કે જે જૈન સાધુઓએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના પોતાના ઉંડા જ્ઞાનનો અને કાવ્યશક્તિનો

૧ સાક્ષર શ્રી મોહનલાલ દલીચંદનો આ ગ્રંથ જુઓ અને પંદરમા, સોળમા તથા સત્તરમા સૈકાના કવિઓની કૃતિઓ અવલોકો.

બીજા જૈનઅંધુઓને સીધી રીતે અપાસરાઓમાં અને આડકતરી રીતે તેમની દ્વારા બ્રાહ્મણી સાહિત્યરસિક જનતાને આપ્યો છે, અને બ્રાહ્મણ સાહિત્યસર્જકોનાં જ્ઞાન અને શક્તિનો લાભ લીધો છે, પુરાણો, દંતકથાઓ અને ઇતર સંસ્કૃત સાહિત્યને કથાવાર્તાઓમાં ગુથ્યાં છે તેમ લૌકિક સાહિત્ય ખેડ્યું છે, તેઓએ આ કાઠી શહેરોમાં પોતાના અડ્ડા ન જમાવ્યા હોય એમ માની શકાતું નથી.

સોરઠના મુખ્ય નાકરૂપ અને કૈંક જીવતી જંગલી રાજપૂતસત્તા રૂપ જીર્ણદુર્ગ(જૂનાગઢ)માં આ કાળે ચૂડાસમા યાદવવંશી રાજાઓ રા' મેલિગદેવ (ઇ. સ. ૧૪૦૦-૧૫), રા' જયસિંહ દેવ ૩ જી (ઇ. સ. ૧૪૧૫-૪૦), રા' મહીપાલ (ઇ. સ. ૧૪૪૦-૫૧) અને છેલ્લા રા' માંડલિક ૩ જી (ઇ. સ. ૧૪૫૧-૭૨)નો અમલ હતો.

૨ જીઓ બોમ્બે ગેઝેટીયર-કાઠીયાવાડ, વો. ૮, પા. ૪૬૭-૬; તેમ જ જીઓ 'સ્ટેટીસ્ટિકલ એકાઉન્ટ ઓફ જૂનાગઢ સ્ટેટ'-૧૯૮૧, પા.

રા. રા. કનૈયાલાલ મુનશી, 'નરસિંહ મહેતાના કાચડા'માં [નાગર નરસિંહ ઉપર ફેરવેલા કોરડામાં !] રા' માંડલિક નામની એક વ્યક્તિ થઈ હોવાની રાંકા ઉઠાવી છે અને માંડલિક એટલે ખંડિયા રાજાની ઉપાધિ, કોઈ વ્યક્તિનિર્દેશ નહીં, એમ સમજાવવા વકાલતી મથન કર્યું છે. એમના જેવા વાદપદ એડવોકેટ તેમ કરવામાં ઐતિહાસિક વ્યક્તિની, એ એક જ નહિ પણ એ નામની અન્ય બે એટલે કે કુલ ત્રણ વ્યક્તિઓની, માંડલિક ૩ જીને ઉદ્દેશીને રચાયેલા ખંડિત ગંગા-ધરના સંસ્કૃત માંડલિક કાવ્યની અને તેના કાકા પરવત મહેતાના વૈષ્ણવ વંશજોની હયાત નામાવલિની, પરવત મહેતે સ્થાપેલા (સંવત ૧૫૦૩) માંગરોલના રણછોડ-જીની, વિશ્વનાથ જીનીના (સં. ૧૭૦૮) નરસિંહચરિતની, સં. ૧૬૦૦માં થયેલા હરિરસના કર્તા ઈશર બારોટના નરસિંહસ્મરણની તેમ અન્ય લૌકિક સાહિત્ય-કશ્ચિદાઓને દંતકથાઓની સાવ ઉપેક્ષા કરનારો નર્યાનીતર્યા વાક્યેષ્વર બેલ્યા છે, એમ સરોક કહેવું પડે છે. આમ નરસિંહ મહેતાના કાળની પતંગ ઉડાવતાં, સિદ્ધ ઇતિહાસ અને સિદ્ધ ઇતિહાસની ભૂમિકા સાથે સંબંધ ધરાવતી દોરી ગેપ થાય છે, અને એની પતંગ અટવાઈ સાવ ધરાશાયી થાય છે.

અને (સોમનાથ) પાટણ-લીલી નાથેર વીંજલ વાગ્ગની ઠકરાતમાં હતું.^૩ આ રાજાએ વૈષ્ણવ હતા,^૪ તેમના અમલમાં વૈષ્ણવ ધર્મ-ભક્તિમાં ઉજ્જવલરીતે વિકસ્યે. અને તેના અંગનું સંસ્કૃત અને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય જ નહીં, પણ વૈષ્ણવ ધામોયે સારી પ્રતિષ્ઠા પામ્યાં, ઠેઠ અંગાળા અને સેતુઅંધ રામેશ્વરથી તે સંતો અને યાત્રીઓને નિરંતર આકર્ષતાં; તેમ જૈનોનું પવિત્ર તીર્થ ગિરનાર જૈન દેવળોથી ઉજ્જવલ થયેલ છે, એમ તેના શિલાલેખો ઉચ્ચારે છે.

આ શાન્તિના કાળમાં ઉપર જણાવેલાં ધોધા, દિવ, પ્રભાસ, જૂનાગઢ, દ્વારિકા, કદાચ અમરેલી(અમરાવતી)માં પણ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યનો ફાલ સારો તેમ ગૌરવવંતો ઊતર્યો છે. બ્રાહ્મણી સાહિત્યના સર્જકો આ સમયમાં ઓછા ઉત્સાહી અને ઓછા કર્તવ્યશીલ નહોતા, એમ અદ્યપ્રાપ્તસાહિત્ય જણાવે છે. તેમ ગુજરાતે સ્વ. સા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જણાવે છે એટલા ચાર જ નહીં, પણ, ચૌદ,^૧ રે તેથીયે વધુ,

૩ It is said Vingal Vajo, chief of Patan Somnath was a great friend of Mandlik. ઓ. ગે. કા. વો. ૮, પા. ૪૯૯.

૪ Ra Mahipal was most devoted to religion and entertained all the Dwarka & Somnath pilgrims at his own charges. He was a worshipper of Damodar Rai, devoted and practised much asceticism to procure a son. A son was born to him eventually and named Mandik.—B. G. K. vol. 8, P. 498.

૧ જુઓ તેમનું “કલાસિકલ પોસેટ્સ ઓફ ગુજરાત.” સ્વ. ગોવર્ધન-રામભાઈના કહેવા પ્રમાણે થયલા નરસિંહ મહેતા, લીમ, ભાલણ અને મીરાંબાઈ એ ચારને બદલે (ચૌદથીયે વધુ, કહો કે લગભગ ૪૦ જણીતા કવિઓ જૂની ગુજરાતીના યુગમાં યથા છે: ૧ શ્રીધર (દશમ, સપ્તશતી અને રણુમલ છંદ સં. ૧૪૫૪); ૨ અજ્ઞાત કવિ (વસંત વિલાસ-વાળો સં. ૧૪૫૦-૬૦); ૩ નરસિંહ મહેતા (સં. ૧૪૭૦-૧૫૧૨); ૪ પદ્યનાથ [સં. ૧૫૧૨] ૫ કર્મણ મંત્રી [રામકથા, ભાગવત દશમ, સં. ૧૫૨૬]; ૬ કેશવ દ્વિદશમ [દશમ, ઉપોદ્ધરણ સં. ૧૫૨૬]; ૭ લીમ [હરિલીલ]

જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યે અભિમાન લેવા યોગ્ય બ્રાહ્મણી સાહિત્યના નામાકિત સર્જકો પ્રકટાવ્યા છે. તેમ જ “આખા ગુજરાતમાં આ (આદિ કવિઓની શક્તિથી) ખીજ રોપાયાં નહીં” એવું તેમનું ખીજું કથન સાંપ્રત સંશોધને અનાધાર ઠરાવ્યું છે. ફાલનાં અપૂરતી પ્રાપ્તિ અને માહિતીવાળાં સાધનોને લીધે તેમ પરિશોધ અને પરિ-શીલનની જિજ્ઞાસથી ઉક્તકથનનો સમ્પર્ક અને સંગીન પ્રમાણોથી પતીજ-ભર્યો નિરાસ સહેલાઈથી થઈ શક્યો નથી, એ ખરું, પણ જિના, દીવ, પ્રભાસ, જાફરાબાદ, જૂનાગઢ, અમરેલી, શિહોર, તેમ કચ્છનાંયે મુંદ્રા આદિ શહેરો, જે તે વેળા સાહિત્યરસિક વ્યાપારી કુટુંબો, વૈષ્ણવ-જનો જ નહીં પણ શૈવ આદિ જનોથી ઉભરાતાં કુટુંબો વસતાં હતાં અને કવિઓને પોષવા માટે સુપ્રસિદ્ધ હતાં તે શહેરોમાં પાકો ખંતભર્યો પરિશોધ કરવા-કરાવવામાં આવે તો આથીયે તે કાળે એ શહેરોમાં વધુ કવિઓ બ્રાહ્મણી તેમ જૈન થયા હોવાનું, વધુ ગ્રંથો રચાયા હોવાનું અને ગુજરાતનાં ખીજાં સ્થળોમાં પણ એ શક્તિ સારા પ્રમા-ણમાં ફાલી-ફૂલી હોવાનું જણાવાનો વિશેષ પાકો સંભવ છે. અસ્તુ.

પ્રબોધપ્રકાશ, સં. ૧૫૪૦-૭૭; ૮ જનાર્દન [ઉષાહરણ, સં. ૧૫૫૪]; ૯ નરપતિ [પચ્છદ, સં. ૧૫૪૫]; ૧૦ શ્રીધર [ગૌરીચરિત્ર, રાવણમહોદરી-સંવાદ સં. ૧૫૬૪]; ૧૧ કાયસ્થ નરસાસુત ગણપતિ (સં ૧૫૭૪); ૧૨ ભાદણ [સં. ૧૫૦૦ થી ૧૫૭૪]; ૧૩ ભાદણસુત ઉદ્ધવ; ૧૪ માંડણ [રામાયણ, પ્રબોધ ખત્રીશી, જળધર આખ્યાન, વગેરે સં. ૧૫૭૫] ૧૬ ઈશર ખારોટ [હરિસ સં. ૧૬૦૦]; ૧૫ ભીમ [સુદયવત્સચરિત્ર] ૧૬ મીરાંબાઈ, ૧૭ ગણદેવીનો અનાવિષ્ઠ ક્રીકો [બાદચરિત્ર, સં. ૧૫૫૦] વગેરે. વળી નરસિંહ મહેતાના કાકા પરવત મહેતા, નરસિંહના પદ સવાદાખની પ્રસિદ્ધિ પૂરી કરનારી શિષ્યાઓ સૂરસેના, માનબાઈ એ સહુનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે. અહીં માત્ર સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈના કથનનો ઉત્તર આપવાનો હોવાથી તે કાળના જાણીતા જૈન કવિઓ આ સંખ્યામાં ઉમેર્યા નથી; તે જો ઉમેરીએ તો આ સંખ્યા વધવા સાથે તેની નામાકિતતા પણ વધે એમ છે. અને ૧૪ તો શું ૪૦ ની સંખ્યા સારા કવિઓની થાય એમ છે.

પ્રાપ્ત સાધનોથી જણાયું છે તેમ આ કાળમાં સોરઠ (હાલ
 ઝોળખાય છે એ મર્યાદાવાળું સોરઠ) ગુજરાતી સાહિત્યસર્જનનું
 ઉદ્દોપક, પોષક તેમ પ્રેરક સ્થળ થઈ પડ્યું હતું. મુસ્લીમ શાહી
 આક્રમણ સાથે ઉત્તર હિન્દ અને ઠેઠ યંગાળાથી કાયસ્થ આદિ
 કેટલીક વિચક્ષણુ, વ્યવહાર તેમ રાજકાજકુશળ હિન્દુ જાતિઓ ગુજ-
 રાતના આ ભાગમાં આવી વસી હતી; પ્રભાસ આ સમયે પૂર્ણ ધીકતું
 બંદર હતું; શૈવો, વૈષ્ણવો અને અન્ય હિન્દુ ધર્મીઓ ત્યાં જામ્યા હતા
 અને આરામવિરામના તેમ દુઃખવિપત્તિના સમયમાં ચિત્તને ઠારનાર,
 આનંદપ્રમોદ આપનાર તેમ જીવન-દાહ-ઉકળાટને શમાવનાર સાહિત્ય
 તેમને અર્પનારા દિવ્ય-આત્મારૂપ કવિઓ પણ હતા, એમ જણાય છે.
 તળ સોરઠ અને ગુજરાતના સાધુસંતો અને શ્રદ્ધાળુ જાત્રાળુઓના સંઘો
 ને સંઘો, તથા વ્યાપારીઓ આ ભાગનાં તીર્થોમાં વહ્યા આવતા હતા અને
 તેમનાં સાહિત્યો પણ અવશ્ય કેટલીક પ્રેરણાઓ આદિ સાહિત્ય કંડિકાઓ
 ઉપજાવવામાં નિમિત્ત થયાં હશે. રામાનંદ, નામદેવ આદિની અસર
 મહેતાજીને થયાનું સપ્રમાણ પુરવાર થયું છે, નાગર નરસિંહે તળાખ-
 માંગરોળથી આવી જૂનાગઢમાં દામોદરજીની છાયામાં રહી, પ્રસાદ
 અને સહજ રસપ્રવાહથી ઉર્જિત ધમકતી પદાવલિઓની સૂરાવટ
 જમાવી, અને સંતસાધુ તેમ ભગવદ્દ્રિય જનતા-સ્ત્રીવર્ગ પર્યન્તને
 ઘેલી ગાંડી કરી મૂકી, પાનખાઈ, સૂરસેના જેવાં ભક્તાણી, કદાચ
 કચિત્રિઓની ટોળી જમાવી અને રાસલીલામાં વૈષ્ણવસૃષ્ટિને તક્ષીન
 કરી. મહેતાજીના વૃદ્ધ કાકા નાગર પર્યંત મહેતાજી માંગરોળમાં (સં.
 ૧૫૦૨) રણછોડજીની સ્થાપી, વિષ્ણુભક્તિ લલકારી. નરસિંહના કુંછક
 ઉત્તર કાળમાં કાયસ્થ કવિ કેશવ હૃદયરામે પ્રભાસમાં રસભક્તિ-આખ્યાન
 ભક્તિ સુણાવી, ઉષાહરણ, દશમરંધ્ર આદિથી વૈષ્ણવોને રીઝવ્યા.
 વિદ્વાન, તત્ત્વજ્ઞ વિષ્ણુદાસ બીમે સિદ્ધિક્ષેત્ર પ્રભાસમાં હરિલીલા ગાઈ,
 સુલલિત અને હરિભક્તિ પ્રમોદનારો તાત્વિક પ્રમોદપ્રકાશ પ્રમોદ્યો, તેમ
 પદાવલિ લલકારી. જૂનાગઢનિવાસી મોઢ અડાલજી શ્રીધરે પ્રભાસમાં

ગૌરીચરિત્ર નિરૂપ્યું, અને રાવણમંદોદરી સંવાદ લહેકાયો.^૧ ખડાયતા બ્રાહ્મણ નિખાસુત જનાર્દન ત્રવાડીએ અમરાવતી(કદાચ અમરેલી)માં ઉષાહરણનો પલ્લઅંધ બાંધ્યો. બિના-શિહોર-ના માંડણ કવિએ રામાયણ, હનુમંતાખ્યાન, આદિ આખ્યાનોથી વૈષ્ણવ સૃષ્ટિને રીઝવી. તેમ દિવના વલ્લિક કવિ પરમાણુદ^૨ અને એક બીજા નામાંકિત વૈષ્ણવ બક્ત માંડણો અને ઈશર ખારોટ^૩ (જામનગર અને દારિકાની આસપાસ સં. ૧૫૯૬ પછી) હરિરસની છોજો ઉરાડી. ઉપરાંત

૬ જુઓ બૃ. કા. ભાગ ૬, ગૌરીચરિત્ર, પા. ૪૮૬ :

x x x

સરસ્વતી સાયર નીર નિર્મળ, સોમશિર ધારા ઢળે,
સીધર સ્વામી અરિત્ર શિવનાં ભાવે ગાતાં સાંભળે.

કડવું ૧૬, ક. ૩-૪.

તેમ તેનો રાવણમંદોદરીસંવાદ :

સંવત પનર પાંસઠઈ, જીરણ કુર્ગ નિવાસ,
પૂરણ ચ્યારિ ચોપઈ બિસ્ઈ, બાંધી બુધિપ્રકાસિ. ૨
ષરકાશિ પાતિગ ટલિ મંદોદરિસંવાદ

...

સોમ મંત્રી સહસાસુતન કવિતા ‘સીધર’ નામ
ઉત્પતિ મોઢ અડાલજ, તસ વૃક્ષ શ્રીરામ.

[ક્લષ્ત્રુતિ; શ્રી. ફા. ગુ. સભાની ગ્રંથમાળા: પા. ૧૧૨)

૭. આ પરમાણુદ કવિનો હરિરસ, જે શ્રીમદ્ભાગવતનો રસવાહી સાર છે, જેના બાર વર્ગ તેણે પાડ્યા છે, તે સં. ૧૫૦૯ માં રચાયે છે. રા. નટવરલાલ ઈ. દેશાઈ પાસે તેની પ્રતિ છે. રા. હીરાલાલ પારેખની પ્રતિમાં તેનો રચન સં. ૧૬૦૯ હોવાનું સાંભળ્યું છે.

૮. ઈશર ખારોટનો હરિરસ, ભાવનગરના રાજકવિ પિંગળશીલાઈએ તેમ લીંબડીના કવિ શંકરદાન જેઠીલાઈએ પ્રકટ કર્યો છે. તેના રચેલાં તિથિ કાવ્યમાં નરસિંહ મહેતા સંખંધી કવિ ઈશરનો ઉલ્લેખ છે. આ ગ્રંથ સં. ૧૫૯૬ની આસપાસ રચાયે છે.

અન્ય કવિઓ પણ આ સરસ્વતીસત્રના ઉદ્ભાતા, પ્રસ્તોતા, હોતા થયા; એમની પ્રતીતિ સમયનિર્દેશ નહીં કરતી બહુલ પ્રાચીન ભજન-કીર્તનાવલિ કરાવે છે.

આમ મહાકવિ પ્રેમાનંદની જન્મભૂમિ વટપદ્ર(વડોદરા)ની પેઠે, ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના માધુર્યનિર્જરતા, પ્રસાદપ્રસન્ન અંખારને ખડકા-વવામાં નિમિત્તપ્રેરક થયલા, વૈષ્ણવ અને શૈવ ધામ પ્રભાસપાટણમાં વિષ્ણુ-દાસ ભીમ કવિ થયો. વૈષ્ણવોનું તેને જખરૂં પાગરું

ભીમ ક્યાંનો ? હતું.^૯ તેઓ એના રસિકભાવુક શ્રેતાઓ સિદ્ધિદેવ પ્રભાસનો. હતા. આ ભીમ કવિને સ્વ. શાસ્ત્રી પ્રજલાલ,^{૧૦} સ્વ. ઇચ્છારામ દેશાઈ,^{૧૦} અને તેમના કથનથી

૯ સાનિધ્ય સકળ વૈષ્ણવ તણી, કથા અનુપમ સોભા ધણી;
હરિલીલા સોલ કલા નામ, વિષ્ણુભક્ત કેરુ વિશ્રામ

કલા ૧૬ મી, કડી ૧૧.

૧૦ જુઓ: સને ૧૯૦૦ની ત્રીજી આવૃત્તિ : ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’ પા. ૭૭ મું :

“ સિદ્ધપુરમાં ઔદિચ્ય જ્ઞાતિમાં ભીમ કવિ થયો. ”

તેમ “આર્ય જ્ઞાનવર્ધક” સને ૧૮૮૭, જુલાઈ પા. ૨૦૬ મે તથા બૃ. કા. દો. ભાગ ૪ થામાં પા. ૩૨ મે સ્વ. ઇચ્છારામભાઈ જણાવે છે :

“ એ કવિ સિદ્ધપુરનો જણાય છે. ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ હતો..... એના ગ્રંથો હરિલીલા પોડશ કલા: હરિવંશ; શંકર ઉપાસનાં પદ વગેરે છે.”

શાસ્ત્રીજનો આ મૂળ લેખ સને ૧૮૬૬માં પ્રકટ થયો છે. સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને ભીમની માહિતી તેમની કનેથી મળી સમન્વય છે. અને તેને આધારે સ્વ. ધ્રુવે ૧૮૮૭ ના જુલાઈના તા. ૨૦ મીના “ એડવોકેટ ઓફ ઈડિયા ”માંના લેખમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ લેખ ‘ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય રત્નમાળા ’ના પહેલા રત્ન “ મુખ્યાવબોધ ઐકિતક ” સ્થલે જોડેલો હોઈ પાને ૯-૧૩ મે પ્રકટ થયો છે.

સને ૧૮૮૬ માં સ્વીટનમાં ભરાયલી ૮ મી ‘ ઇન્ટરનેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ઓરીયન્ટલીસ્ટ્સ ’માં વડોદરા રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે રા. રા. હરિલાલ

પ્રેરાધને સ્વ. સા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ સિદ્ધપુર પાટણનો વતની કહ્યો છે. સિદ્ધપુર(ભાગવતનું સિદ્ધક્ષેત્ર)અને સિદ્ધિક્ષેત્રના, તેમ જ કોટેશ્વરની સરસ્વતી અને પ્રાચી સરસ્વતીના નામના અને માહાત્મ્યના મળતાપણાને અંગે, તેમ જ સંભવિત છે તેમ મૂળરાજ સોલંકીએ સોમનાથનાધામ પ્રભાસપાટણની ઘાટીએ કરેલી સમાનતીર્થકુંડોની સ્થાપના દ્વારા(પાટણ)સિદ્ધપુરને એક મોટું તીર્થ-ધામ બનાવ્યાથી આ ભ્રમ પ્રકટવ્યો છે. અને ભીમની હરિલીલાની કૃણશ્રુતિમાંની નીચેની કડીએ આ ભ્રમને પ્રકટાવ્યો અને ટેકવ્યો છે:-
(સ્વ. શાસ્ત્રીજી પ્રજ્ઞલાલ અને સ્વ. ઈચ્છારામભાઈને આ કડી સિવાય બીજાં કીયાં સાધનો ભીમને સિદ્ધપુરનો વતની દરાવવામાં મળ્યાં હતાં, તેના કોઈ સ્થળે તેમણે નિર્દેશ કર્યો જાણ્યામાં નથી, એટલે તેની સારસારતા વિષે અહીં કોઈ વિશિષ્ટ વિચારણા થઈ શકે તેમ નથી.)

હર્ષદરાય ધ્રુવ ગયા હતા. તેમાં તેમણે 'The Neo-Vernaculars of Western India' વિષે ઈંગ્લેન્ડમાં લખેલું આપેલું છે. એ લખણ સુરતથી સને ૧૮૯૩ માં પ્રકટ થયેલું છે. (પા. ૪૫-૬૭). તેમાં કવિ ભીમ વિષે સ્વ. સાક્ષરે ત્રણેક ઉલ્લેખો કર્યા છે, તેમ ભીમની કાવ્યશક્તિની પ્રશંસા પણ કરી છે. તેમણે સ્વ. ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈને " હરિલીલા "ની પ્રતિ બૃ. કા. હો. ના ચોથા ભાગ માટે આપી હતી; તેમ ભીમ સબંધી માહિતી પણ પૂરી પાડનાર તેઓ જ હોવાનું મારી જણાવ્યું છે.

વળી અહીં ' સિદ્ધિક્ષેત્ર, ' ' સાધી પેત્ર ' (સં. ૧૯૪૪ ની પ્રતિ ધ નો પાઠ), સિદ્ધિક્ષેત્ર (ગુ. નો, સં. ૧૯૮૫ ની શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલની પ્રતિનો પાઠ, જે બૃ. કા. ચોથાની પણ મૂળ પ્રતિ છે.), 'શુદ્ધ ક્ષેત્ર' (સં. ૧૯૮૯ની ફા. પ્રતિનો પાઠ), અને ' સિધ ક્ષેત્ર ' (સં. ૧૯૯૭ ની અ પ્રતિનો પાઠ) એ પાઠાંતરો નોંધવા જોગ છે. ' સિદ્ધિક્ષેત્ર ' એ પાઠ સં. ૧૯૪૫ની અ, અને સં. ૧૫૭૪ ની હિ. પ્રતિમાં છે, અને સં. ૧૯૪૪ ની ધ નો ' સાધી પેત્ર ' પણ તેને ટેકા આપે છે. આ પાઠાંતર પણ નોંધવા જોગ છે. સિદ્ધિક્ષેત્ર તરીકે સિદ્ધપુર ક્યાંયે પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ નથી. શ્રી ભાગવતમાં સિદ્ધિક્ષેત્ર તરીકે નહીં કે ' સિદ્ધિક્ષેત્ર ' તરીકે તેની ગણના છે; જ્યારે સ્કંદ-પુરાણમાં પ્રભાસ સિદ્ધિક્ષેત્ર લેખાયું છે.

સિદ્ધિક્ષેત્ર, માધવ સરસ્વતી, રુદ્રદેવ, શ્રી કર્દમ યતિ,
અલર્ક ગણેશ, ઈશ કેદાર, ગોવ્યંદ સ્વામી ભક્ત સાધાર. ૧૦
સાનિધ્ય સમસ્ત વૈષ્ણવ તણી, કથા અનુપમ શોભા ધણી. ૧૧

(કલ્પ ૧૬ મી. ૩. ૧૦-૧૧, ૨૧૩-૪)

આમાં સિદ્ધપુર અને સિદ્ધિક્ષેત્ર એ નામનું મળતાપણું સિદ્ધપુરને કવિની ભૂમિ ઠરાવવાને ખેચાણુ કરે છે, તેમ ઉત્કટપક્ષે, રુદ્રદેવ, માધવ સરસ્વતી, ઈશ કેદાર, અને ગોવ્યંદસ્વામી, તથા કૈંક અલર્ક ગણેશ તથા પુરાણાં પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રોની ગણનામાં પ્રભાસક્ષેત્ર અને તેમ વૈષ્ણવ ધામ તરીકે, કારણ જ્યોતિર્લિંગ સોમનાથનો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ નથી, પણ રુદ્રપુરાણમાં વિસ્તૃત છે, પુરાણું પવિત્ર લેખાતું ક્ષેત્ર, સિદ્ધિક્ષેત્રને પ્રભાસ ઠરાવી કવિની પ્રવૃત્તિભૂમિ હોવાના સખળ દાવાને ટેકવે છે. ઉપરાંત પ્રભાસ અને તેની આસપાસના પ્રદેશનું કવિપોષક ચાતાવરણુ પણ આ દાવાને સાધાર કરે છે. વળી કવિ ભીમ પોતે જ આ ભ્રમને નિવારનારૂં, પોતાના નિવાસના પવિત્ર સ્થળને નિર્દેશનારૂં નીચેનું કથન, પોતાના અન્ય કાવ્યગ્રંથ “ પ્રબોધપ્રકાશ ” (સં. ૧૫૪૬) માં કરે છે:—

ભવસયબાંજન શ્રી ભારતી, પંચ પ્રવાહિ વહિ સરસ્વતી. ૭૨
શ્રી સોમેશ્વર નિજ આવાસ, ભૂમિ માંહિ ખીન્નુ કૈલાસ
તીરથતિલક ક્ષેત્ર પ્રભાસ તિહાં વસઈ દ્વિજ નરસિંહ વ્યાસ. ૭૩
તિ ધરિ સેવક વૈષ્ણવદાસ કીધુ એહ પ્રબોધપ્રકાશ. ૭૪

(પ્રકાશ ૬ ક્રો. સં ૧૫૫૩ ની, તેમ સં. ૧૫૭૫ ની અને સં. ૧૬૧૯ ની પ્રતિઓમાંનો ઉતારો)

કવિના આવા જ રમટ નિર્દેશથી સિદ્ધિક્ષેત્ર તે સિદ્ધપુર નહીં, પણ પ્રભાસક્ષેત્ર, એમ સિદ્ધ થાય છે. કવિએ જેમ ‘ તીરથતિલક ’, ‘ ખીન્નુ કૈલાસ ’ આદિ વચનથી માતૃભૂમિ પ્રત્યે સ્વાભાવિક અભિમાન દેખાડ્યું છે તેમ જો સિદ્ધપુર તેની જન્મભૂમિ હોત તો હરિલીલામાં બે એક સ્થળે સિદ્ધપુરનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યાં તેણે એવો અભિમાનદર્શી ઉલ્લેખ કર્યો હોત જ.

અલગત શ્રીમદ્ભાગવતમાં કપિલ મુનિનો આશ્રમ સિદ્ધક્ષેત્ર-
 (હાલના સિદ્ધપુર)માં (ભા. ૩ રકં.) હોવાનું
 નિવાસસ્થળ કહ્યું છે. પણ પુરાણકાળમાં અને તે પછી,
 પ્રભાસ, તેમ ઐતિહાસિક કાળમાં મૂળરાજ સોલંકી અને
 સિદ્ધપુર નહીં સિદ્ધરાજ પર્યંત તે શ્રીસ્થળને નામે ઓળખાતું
 આવ્યું છે; અને સિદ્ધરાજનાં વિશિષ્ટ ધર્મ-
 કાર્યોને અંગે, તેમ તેના નામસ્મરણ અર્થે તે સિદ્ધપુર નામે આજ
 પર્યંત ઓળખાય છે, નહીં કે સિદ્ધક્ષેત્ર વા સિદ્ધિક્ષેત્ર તરીકે. ' શ્રીસ્થળ
 પ્રકાશ ' નામે એક આધુનિક માહાત્મ્યગ્રંથ પુરાણકાળમાં અને તે
 પછીયે સિદ્ધપુર શ્રીસ્થળ તરીકે સુવિખ્યાત હોવાનું સૂચવે છે. રકંદ-
 પુરાણના પ્રભાસખંડમાંના (અ. ૧૮), સરસ્વતીનાં પ્રકટ થવાનાં
 પાંચ સ્થાનો વા પ્રવાહોના ઉલ્લેખમાં પણ તેની ' શ્રીસ્થળ ' સંગા છે.
 વળી સિદ્ધપુરની ગણના પુરમાં છે, અને તે માત્ર શૈવધામ તરીકે જ
 પંકાયેલું છે. પરંતુ પ્રભાસ મુખ્યત્વે ક્ષેત્ર તરીકે જ, અને ઐતિહા-
 સિક કાળમાં સોમનાથ પાટણ, દેવપાટણ, પ્રભાસ પાટણ, અને વેરાવળ
 પાટણ તરીકે પંકાયેલું છે. વળી પુરાણોમાં અને રકંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાં
 પ્રભાસ, પ્રાચી સરસ્વતી નામના મહાભારત કાળના, કૃષ્ણ અને અર્જુના-
 દિના રનાનાદિથી, તેમ શ્રાદ્ધાદિ કાર્યોથી તથા સિદ્ધવટ નામના બ્રહ્માતીર્થને
 લીધે સિદ્ધિક્ષેત્ર તરીકે ઉલ્લેખાયેલું છે.^{૧૧} ઉપરાંત ભારકરક્ષેત્ર આદિ
 પણ તેનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે. વળી પ્રભાસ જેમ શૈવધામ તેમ વૈષ્ણવ
 ધામ તરીકે મૂળ પુરાણ કાળથી પ્રસિદ્ધ છે.^{૧૨} ઉપરાંત હરિલીલાના ઉપલા
 અવતરણમાં માધવ, સરસ્વતી, રૂદ્રદેવ, અલર્ક ગણેશ, ઇશ કેદાર, જોબ્યંદ
 સ્વામી અને ' સમસ્ત વૈષ્ણવ તણી સન્નિધિ '—એ સહુ ભીમનું ઉદ્દિષ્ટ
 નિવાસસ્થળ સિદ્ધિક્ષેત્ર પ્રભાસક્ષેત્ર, નહીં કે સિદ્ધપુર, હોવાનું સૂચવે છે.
 પ્રભાસ મૂળે વૈષ્ણવ ધામ તરીકે શ્રીકૃષ્ણના વારંવારના યાત્રા-

૧૧ જુઓ: રકંદ. પ્રભાસખંડ અ. ૪; અ. ૨૮ વગેરે. ૧૨ જુઓ:
 રકંદ. પ્રભાસ. અ. ૪, અને અન્ય વૈષ્ણવ તીર્થોનાં મહાત્મ્યના અધ્યાયો.

પ્રસંગોથી, તેમ અંતકાળના સ્વધામગમનના સ્થળથી વિખ્યાત^{૧૩} છે. તેની પૌરાણિક કાળની ક્ષેત્રમર્યાદા પણ તેને વૈષ્ણવ ધામ જણાવે છે:^{૧૪}

पूर्वे तप्तोदकः स्वामी पश्चिमे माधवः स्मृतः ।

दक्षिणे सागरस्तद्वद् भद्रा तद्युत्तरे मता ॥ (પ્રભાસ. અ. ૪)

તેમ બીજી આ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ પણ સાથે સાથે વિચારવાની છે :

प्रभासे पंचरत्नानि नदीनारीतुरंगमाः ।

चतुर्थे सोमनाथश्च पञ्चमं हरिदर्शनम् ॥

આમાં તપ્તોદક સ્વામી કહ્યા છે તે તુલશીસ્થામ. અહીં જાળંધરની સ્ત્રી વૃંદા, બીજા અવતારની તુળશી સાથેના કૃષ્ણના પ્રસંગનું સૂચન કરતી તુળશીસ્થામ-તલસ્વામી-ની મૂર્તિ છે; અહીં ઉના પાણીના સાત કુંડ પ્રાચીન કાળથી છે. માધવ, એટલે પોરબંદર પાસેના માધવપુરની માધવરાયની મૂર્તિ, જે રુકિમણી અને કૃષ્ણના લગ્નના સ્થળનું ચિહ્ન છે. ભંદ્રા એટલે બાદર નદી, સૂર્યની પુત્રી; અને સાગર તે અરબી સમુદ્ર. સમસ્ત 'વૈષ્ણવની સન્નિધિ' એ પણ વૈષ્ણવસમૃદ્ધ ધામનું સૂચક છે. પ્રભાસ એ મોક્ષાપીપળો-કૃષ્ણના દેહોત્સર્ગનું સ્થાન છે. અલર્ક ગણેશ, કેદારેશ્વર, ગોવિંદસ્વામી વગેરે સ્થળો પ્રભાસમાં પ્રાચીન તીર્થો હોવાનું પ્રભાસ ખંડમાં વર્ણવેલું છે. તેમ પ્રાચી, સરસ્વતી, તુલસીસ્થામ-તલસ્વામી, માધવરાય આદિ કૃષ્ણમૂર્તિઓને અંગે તે વૈષ્ણવ ધામ તરીકે મશહૂર હતું. 'હરિદર્શન'થી માધવરાય સૂચિત છે.

ભીમ કવિના સમયમાં પ્રભાસમાં અનેક વૈષ્ણવ અને શૈવ કવિઓ થઈ ગયા છે. તે કાળે આ બંદર એક ધીકતું વ્યાપારી બંદર હતું, અને વૈષ્ણવ વ્યાપારીઓના મથક તરીકે જાણીતું પણ

૧૩ પ્રભાસ ને બદલે કેટલાક સોરઠે, સૌરાષ્ટ્રે પાઠ બોલે છે. પણ આ ઉક્તિ મૂળ પ્રભાસને અંગે પૌરાણિક કાળથી પ્રચલિત છે.

૧૪ જુઓ પ્રભાસખંડ, અ. ૮૪, તપ્તોદક કુડોત્પત્તિ-મૂળચંડીશમહાત્મ્ય-છાંદમે. ગે. કાઠીયાવાડ, પા. ૬૦૯-૧૦. જુનાગઢ સ્ટેટીકલ એકાઉન્ટ્સ. સને ૧૮૮૯, પા. ૧૪૧-૪; ૧૪૭

હતું. ઠેક બંગાળાથી ખીલજી રાજકાળથી વૈષ્ણવ કાયસ્થોએ અહીં આવી
ધામા નાંખ્યા હતા. સ્વ. સા. ગોવર્ધનરામભાઈ આ કાળ શાન્તિનો લેખી
સિદ્ધપુરમાં શાન્તિ હોવાનું સૂચવી તેને ભીમનું નિવાસસ્થાન માને
છે. ૧૫ પણ તે સચુક્તિ નથી. એ કાળ તે મહમ્મદ બેગડાનો સમય;
મૂર્તિભંજક અને ઈસ્લામપ્રસારક સુલ્તાનનો કાળ; સિદ્ધપુરને તેણે તેમ
તેના પુરોગામી પહેલા અહમદશાહે, પાટનગર પાસેના આ નામાંકિત તીર્થ-
સ્થળને ખરાબ કરવામાં, મુસ્લીમોના વટાળથી વટળાવવામાં કમી રાખી
ન હતી. આવા અશાન્તિના કાળમાં (સિદ્ધપુર) પાટણના ભાલણ કવિને
પણ વૈષ્ણવ વ્યાપારીઓના ધામ ઔરંગાબાદ^{૧૬}નો માર્ગ લેવો પડ્યો
હતો. આથી એ શાન્તિનો કાળ ન હોઈને મુકાબલે કંઈક શાન્તિ
અનુભવતું, અન્ય કવિઓની કાવ્યપ્રવૃત્તિનું સ્થળ થયલું, અનુકૂળ
વૈષ્ણવસૃષ્ટિથી શોભતું-પ્રભાસ-સિદ્ધિક્ષેત્ર ભીમનું, કદાચ જન્મ-

૧૫ “ તીર્થસ્થાન સિદ્ધપુરમાં આ (પંદરમા) શતકના પાછલા ભાગમાં
રાજકીય શાન્તિ રહેલી જણાય છે....અન્ય વર્ણોનો ભ્રમણયુગ સમાપ્ત થતાં
ભીમ અને ભાલણને આ સ્થાનોમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસનો યોગ થયો હતો. ”
(પહેલી સાહિત્ય પરિષદ-પ્રમુખનું પાનું ૧૩ મું)

૧૬ સાહિત્યમાર્તંડ, રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ શ્રીનારાયણ ભારતીના
પુરાવાને આધારે ભાલણ દક્ષિણ ઔરંગાબાદ તરફ રહેતો એમ (પ્રા. કા.
ત્રિ. અં. ૩, વર્ષ ૩, પા. ૬) જણાવે છે. રા. રામલાલ યુનીલાલ મોદી, માત્ર
ઔરંગાબાદ અને હૈદરાબાદ ભાલણના સમય પછીથી સ્થપાયેલાં કહી તેનો નિરાસ
કરે છે. (જુઓ ભાલણ-વડોદરા સયાજીભાળા, અ. ૩૩, પા. ૪૯-૫૦) પણ
કદાચ ભારતીના સ્થળનામમાં ચૂક હોવા સંભવ છે. અગર હાલના ઔરંગા-
બાદના સ્થળે બીજું જૂનું શહેર હશે તેનું નામ આપવાને બદલે ઔરંગા-
બાદ કહી સંતોષ માન્યો હશે. તેને ખાસ કરીને ખોદું કહેવાનું કાંઈ કારણ
જણાવું નથી. ભાલણના કાળમાં ગુજરાતના વૈષ્ણવો તેમ અન્ય ધર્મપ્રેમી
વ્યવહારીઓ વ્યાપાર અથે દક્ષિણમાં ગયા હતાં, ઠેક શિવદાસ જેવા નાગર
કવિને પણ જવું પડ્યું હતું; એ ભૂલવું નથી જોઈતું. તેમ સિદ્ધપુરમાં જ
ભાલણની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ચાલી હતી, દક્ષિણમાં જવા સંભવ જ નહોતો, એમ
રા. રામલાલે પુરવાર કર્યું નથી કે કરી શક્યા નથી. તેમણે એમ પુરવાર કર્યું
હોત તો એમનો પક્ષ સાધાર લેખાત.

સ્થળ નહીં, તો પ્રવૃત્તિ-નિવાસસ્થળ તો અવશ્યે હોવું ધટે છે. પ્રભાસે ‘યુગપ્રયાગ’ના જેટલી કીર્તિ અને તીર્થપ્રતિષ્ઠા મેળવવા ઉપરાંત પ્રાચી સરસ્વતીને અંગે, સિદ્ધપુરથી પણ વિશેષે ‘માતૃમયા’ની પદવી પુરાણ કાળથી મેળવી છે, અને આજ પર્યંત જાળવી શક્યું પણ છે. તે ભીમ કહે છે તેમ બીજા કૈલાસનાથ જેવા સોમેશ્વર, ભરત-ખંડના દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંના એક પ્રસિદ્ધ લિંગથી પવિત્ર થયેલું અને શૈવ ધામ સિદ્ધપુર કરતાંયે વધુ કીર્તિમંત હવું.

તેમ સિદ્ધિક્ષેત્ર એટલે પ્રભાસ ક્ષેત્ર માનવાનું બીજું વધુ કારણ ભીમ પોતે આપે છે. તે કાળે સોરઠમાંથી લગભગ પ્રત્યેક પૂર્ણિમાએ અને તેમ નહીં તે હરેક વૈષ્ણવ પર્વે તો અવશ્ય યાત્રીઓ અને વૈષ્ણવોના સંઘ દારકા જતો. ઉત્તર હિન્દના યાત્રીઓ પણ ધર્મખંડે જીર્ણદુર્ગ-ગિરનાર થઈને પછી દારકા જતા. કવિ વિશ્વનાથ કહે છે (સં. ૧૭૦૮) તેમ નરસિંહ મહેતો અને તેમના કાકા પરવતદાસ એ સંઘમાં નિયમિત જતા. ભીમ કવિ પણ એમાં જતો. તે પોતે જ તે વિષે આમ હરિ-લીલામાં કહે છે:

સતસંગતિ સેવૂં દ્વારિકા, જેહ ભણીજઈ ભવતારિકા,

ગાજી ગોવ્યંદનાં નિજગીત, ચતુર્ભુજ ચરણિ વિલગૂં ચિત્ત.

(કલા ૧ લી કડી)

આમાં ઉલ્લેખેલી ચતુર્ભુજ મૂર્તિ તે દારકાનાથની. વળી તે પોતાને દારકાનાથ પ્રસન્ન થયા અને પોતે વૈષ્ણવ ખરૂંદ પામ્યો એમ કહે છે,

એક વાર મિ કમલાપતિ, કીધી શ્લોક સાતઈ વીનતી. (વગેરે)

તેમ નારદ અને કૃષ્ણનો ભક્તિમહિમાનો સંવાદ દારકામાં ઉપરિચિત થયાનું કવિ નોંધે છે; જ્યારે ભાગવતમહાત્મ્ય અને ભાગવતમાં એ પ્રસંગ દારકામાં બન્યાના ઉલ્લેખો નથી. ઉપરાંત ભીમ “પ્રબોધપ્રકાશ”માં ભક્તિના ઉદય અને સિદ્ધિનો પ્રસંગ દારકામાં દારકાનાથ સમક્ષ નાટ્યરૂપે ભજવાયાનું આલેખે છે; જ્યારે પ્રબોધચંદ્રોદય જે નાટક ઉપરથી આ ગ્રંથ અનુવાદિત થયો છે તેમાં મિથિલાના રાજા કૃષ્ણમિશ્રના દરબારમાં તે ભજવાયાનું નોંધાયું છે. આમ ભીમ દારકાના દારકાનાથ પ્રત્યેના પોતાના પૂજ્યભાવને સર્વાંગ કરે છે. આ હકીકત વિચારતાં

કવિ ભીમ પણ દ્વારકાનાથનો દૃઢ ભક્ત અને નિયમિત યાત્રી હશે, અને તે દૂર દૂરથી સિદ્ધપુરથી આડકતરા માર્ગે આવતો હોય તેને ખદ્દમે પ્રભાસ, માંગરોળ, જૂનાગઢના સંઘે ભેગો જતો હોય એ વિશેષ ઉપયુક્ત લાગે છે. આથી તેનું નિવાસ-પ્રવૃત્તિસ્થાન વૈષ્ણવોથી ગાજતું સિદ્ધિક્ષેત્ર-પ્રભાસ હોવું ઘટે છે, નહીં કે સિદ્ધપુર.

આ સહુ કેવળ અનુમાન નથી, પણ ખુદ ભીમના જ ‘પ્રભોધપ્રકાશ’ ગ્રંથની ઇતિશ્રીથી પ્રમાણિત છે. તેમાં તે ચોખ્ખું પ્રભાસ પોતાનું પ્રવૃત્તિસ્થાન હોવાનું નોંધે છે કે જે કડીઓ ઉપર ટાંકેલી છે. ‘પંચ પ્રવાહિ વહિ સરસ્વતી’^{૧૭} કહીને તે ભરતખંડનાં સરસ્વતીનાં પાંચ. ઉદ્ભવસ્થાનોનું તેમ પ્રભાસ આગળ (હાલ પણ) વહેતી પાંચ નદીઓનું સૂચન કરે છે. તેમ ‘તીર્થોમાં તિલક’, એવું સાભિમાન વચન ઉચ્ચારી માતૃભૂમિને તેણે નિર્દેશી છે. આથી તેની નિવાસભૂમિ તેમ કાવ્યપ્રવૃત્તિ-ભૂમિનો યથા પ્રભાસને સર્વથા ઘટે છે.

આમ જેમ ભીમનું નિવાસનું વા કાવ્યપ્રવૃત્તિનું સ્થળ પ્રભાસ ઠરી શકે છે, તેમ તેની રાત્રિ નક્ષી યર્ષશકતી નથી. સ્વ. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ^{૧૮}

અને સ્વ. ઇચ્છારામભાઈ તેને ‘ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ’ ભીમનાં જ્ઞાતિ, કુળ, કહે છે, ત્યારે સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈ^{૧૯} અને કવિ અવદંક વગેરે નર્મદ મોઢ બ્રાહ્મણ કહે છે. રા. ભાનુસુખરામ. તેને પ્રભાસ-ખંભાત-નદીઆદ એ ત્રણેનો વડનગરો

૧૭ જુઓ સરસ્વતીની ઉત્પત્તિનું માહાત્મ્ય (રકંદ: પ્રભાસખંડ ૪; અ. ૨૬). પ્રભાસની પાંચ મહાપાતકોને ટાળનારી પાંચ નદીઓ : હિરણ્ય, વન્નિણી, ન્યુંકુ, કપિલા અને સરસ્વતી : પંચમહાલોતા સરસ્વતી અ. ૨૭. સરસ્વતીનાં પાંચ સ્થળો : કુરક્ષેત્ર, ભદ્રાવર્ત, પુષ્કરાવર્ત, શ્રીસ્થળ અને પ્રભાસ: અ. ૨૮. પ્રાચી, સરસ્વતી સર્વત્ર દુર્લભ છે : અ. ૨૮

૧૮ જુઓ: ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ પા. ૭૭ મું; બૃ. કા. દો. ભાગ ૪. પાનું ૩૫ મું; ‘આર્યજ્ઞાનવર્ધક’ ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ : વર્ષ ૧૮૮૭, જુલાઈ. પાનું ૨૦૬.

૧૯ સાહિત્યપરિષદ પહેલી, પ્રમુખપદનું ભાષણ, પા. ૧૧ મું.

નાગર ઠરાવવા મથે છે ! ૨૦ આ સહુએ અનુમાનો છે. લાલણ સિદ્ધપુરનો અને મોઢ ત્રિવેદી હતો, એટલે ભીમને એક પક્ષે મોઢ લેખ્યો છે, ત્યારે સિદ્ધપુરમાં ઔદિચ્યોની વસતી વધુ હોવાથી બીજા પક્ષે તેને ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ ગણ્યો છે. એ સિવાય કેઈ વિશેષ આધાર તેની ગાતિનો નિર્દેશક હોવા સંભવિત નથી. પછી વધુ સંશોધન અને પ્રકાશનને પરિણામે જે સાબીત થાય તે ખરૂં.

કવિ પોતે પોતાનું દ્વિજપણું, અવટંક, પિતા, પિતાનો અને પોતાનો ધર્મસંપ્રદાય, વૈષ્ણવ બિરુદની પ્રાપ્તિ, ગુરૂ, આદિ વિષે નીચેનો ઉલ્લેખ પોતાના “ પ્રબોધપ્રકાશ ”ની છતિશ્રીમાં કરે છે:

તીરથતિલક ક્ષેત્ર પ્રભાસ, તિહાં વસઈ દ્વિજ નરસિહ વ્યાસ. ૭૩

તિ ધરિ સેવક વૈષ્ણવદાસ કીધુ એહ પ્રબોધપ્રકાશ. ૭૪
(૫૪પ્રકાશ: ૬૬શ્લોક)

તેની અવટંક વ્યાસ હતી, અને તે વૈષ્ણવ માતપિતાને પેટે અવતર્યો હતો. એ સિવાય તે કાંઈ જ વધુ ઓળખ પોતાના સંબંધમાં આપતો નથી. સામાન્ય રીતે તે કાળના કવિઓની આથી વિશેષ ઓળખ પોતાના વિષે આપવાની પ્રથા ન હતી, તેમ એ ભક્તહૃદયોને કાંઈ કવિ તરીકે ઓળખાવાનો અભખરોયે નહોતો. એટલે ભીમે પણ પોતાના સંબંધી આટલા ટુંકા ઉલ્લેખથી પતવવું યોગ્ય ધાર્યું હશે.

આટલાં જ અદ્યપસૂચન પોતાના જીવન અને કવનની પ્રવૃત્તિઓ

તેમ જ ગ્રંથસમૃદ્ધિ વિષે કવિ પોતે જ કરે છે.

વિપજ્જુભક્તિ અને આવી છૂટીછવાઈ વિગત સિવાય વધુ હકીગત

કાવ્યપ્રવૃત્તિની બીજાં સાધનોથી મળે તેમ નથી. ભીમ ગુજ-

પ્રેરણા રાતના દૂરના તીરપ્રદેશ પ્રભાસમાં રહેલો હોયને

તેના જીવનકાળ સંબંધી દંતકથાઓ પણ મળતી

નથી, તેમ બીજા કવિઓના તેના સંબંધી ઉલ્લેખો હોય તોયે સાંપડતા

નથી. એટલે તે શા આધારે જીવન ગાળતો, ધરનો સુખી હતો કે દુઃખી,

તેનો સંસાર કેવોક હતો, તેનું ધરસૂત્ર અને પુત્રાદિ કેમ હતાં, તે

સ્વદેશમાં જ રહો હોતો કે તેને ઉદરપૂરણ અર્થે બાલણ, શિવદાસ, પ્રેમાનંદ આદિની પેઠે ત્રિદેશ સેવવો પડ્યો હોતો, તેને શિષ્યમંડળી તેમ પ્રશંસક મંડળી હતી કે કેમ, તેની ગ્રંથસમૃદ્ધિ કેટલી વિશાળ હતી, એ સહુ અંધારામાં જ રહ્યું છે. પોતાને કાવ્યપ્રવૃત્તિની પ્રેરણા, ભક્તિબળ અને શાસ્ત્રવિદ્યાદિનો અભ્યાસ કેવી રીતે સિદ્ધ થયાં તે સંબંધમાં તે પોતે હરિલીલામાં કહે છે.

પહિલૂં વિપ્રચરણ વંદીધ, ચારિ પદારથ તુ સંધીધ
વાડવ તણૂં વચન માગ્યોસ, તુ હૂં કૃષ્ણહ કથા રચ્યોસ. ૫૮ (કલા ૧લી)
અહિનિસિ કરૂં વિપ્રનિસેવ, ભૂમિ તણાજે જંગમ દેવ.

× × ×
પ્રણમ્યા આપદ ઉત્તમ ઠામ, ધર્મ, અર્થ નથી પૂરદ કામ,
જેહનદ વિપ્ર હૂંધ સાનુકૂલ તે પામદ મુગતિનૂં મૂલ. ૬૫
કારણ એહ વિમાસી કરી, ભાવ-ભગતિ મન માંહી ધરી,
આવી દ્વિજનદ લાગુ પાઈ, મઝનદ કીધુ બહુત પસાદ. ૬૬
કર જોડી બ્રાહ્મણ વીનવ્યા: 'સ્વામી મઝ ઉપરિ કરુ દયા,
મન માંહિ ઉતકંઠા ધણી, કથા કરેવા કેશવ તણી. ૬૭
તદ્મારી અનુકંપા થિકી ગાયોસ ગુણ હૂં સુત દેવકી,
કથા રખે રહિ અધ વિચિ માંહી, પછઈ લોક હજારત થાઈ.' ૬૮
વલતૂં વચન મહાકવિ કહધ: એકથા અધવિચિ નવિ રહધ. ૬૯

‘વિષ્ણુ અને વિપ્રમાં અંતર’ નહીં કરતાં, ‘સકલ શાસ્ત્રના મંદિર રૂપ વેદ,’ અને તે જોને અધીન છે એવા દેવતા વિપ્ર(વેદ-પાઠે મવેદ્વિપ્ર:)ની પહેલાં સેવા આચરી, તો તેના પ્રસાદ અને અનુગ્રહથી હરિલીલા પૂર્ણ કરવાની શક્તિની પ્રાપ્તિ ભોમને થઈ અને તેને ગુરુએ વચન કીધું કે,

સોળ કળા સંજીવની, બીજૂં બિંબ મયંક,
પૂરી પાતકનાશિની હુસદ કલા નિકલંક.

‘પૂર્ણિમાના સોળકળાખીટ્યા ચન્દ્રથી પણ અધિક શ્રીકૃષ્ણ-ચન્દ્રની, ભૂત માત્રને સંજીવનીની દિવ્ય ઔષધિરૂપ સોળ કલાને, ભાગવતમાં દાદશસ્કંધ દ્વારા નિરૂપેલી દશ વિધિ લીલાઓને ગાશે તો તારી

‘ હરિલીલા પોડશકલા ’ નિષ્કલંક, દોષરહિત વિશુદ્ધ અને-ઉર્જાવલ થશે, એટલું જ નહીં પણ (શ્રીતા વક્તાનાં) પૂરેપૂરાં પાતકનો નાશ કરનારી થશે.’ વળી તે ઉપરાંત ગુરુજીએ વધુ પ્રસન્ન થઈ વરદાન દીધું કે “ પામીશ ધરણીધરનું ધ્યાન ” (ક. ૭૧) તેમ આશિષ પણ આપી કે “ તુજ નર્મ પ્રસન્ન હુસધ જગદીશ.” (ક. ૭૧) અને એ આશિષના પ્રતાપે પોતાને નિર્મેળ કાવ્યશક્તિ સિદ્ધ થઈ એમ જીમ પોતે જ કહે છે :

“ તુ મધ જાણી અક્ષરયુગતિ, પામ્યુ કેશવ તણી હૂં જગતિ.

અને તેના બજો પોતે ભાગવતોક્ત ભગવદ્ભાવ સિદ્ધ કર્યો અને તેને જીવનમાં ઉતારી કૃતકૃત્ય થતાં સાચું ‘ ભાગવતપ્રધાન ’^{૨૧} પદ પામતાં કવિ સ્વચિત્તનો પ્રસાદ આમ વર્ણવે છે :

યથાશક્તિ હરિપૂજા કરું, રસનાથ રામનામ જાયરું. ૭૩

સતસંગતિ સેવું દ્વારિકા, જેહ ભણીજીધ ભવતારિકા,

ગાજી ગોવ્યંદનાં નિજગીત ચતુર્ભુજ ચરણિ વિદ્યગૂં ચિત્ત. ૭૪

(કલા ૧લી)

અને આ વિધિપાલનથી ચતુર્ભુજ-દ્વારકાનાથમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક ચિત્ત એકાગ્ર થતાં વિષ્ણુવ જીવનની એક ધન્ય ક્ષણ જીમને સાંપડી, અને તેણે ‘સાત’^{૨૨} (? પાંચ) શ્લોકથી કમલાપતિને હૃદયના ઉડા

૨૧ જુઓ : વિસૃજતિ હૃદયં ન યસ્ય સાક્ષા-

દ્વરિરવશાભિહિતોપ્યઘૌઘનાશઃ ।

પ્રણયરશનયા ધૃતાહિપ્રવચ્ચઃ

સ ભવતિ ભાગવતપ્રધાન ઉક્તઃ ॥

ભા. ૧૧ રક. ૨. અ. શ્લો. ૫૫

૨૨ “ એક વાર મિ કમલાપતિ કીધી શ્લોક સાતઈ વીનતી ”

જુઓ કલા ૧લી પા. ૧૫-૧૬, શ્લોક ૧૫-૨૧. ખરી રીતે આમાં વિનતિના તે પાંચ શ્લોક છે, બીજા બેમાં વિષ્ણુવરદાન અને કવિની વિષ્ણુ-ભક્તિની નિશ્ચયતાનો ઉલ્લેખ છે.

આગારમાંથી આત્મનિવેદક વિનતિ કરી, અને કરુણાપારાવાર મહાવિષ્ણુએ^{૨૪} શ્રીમુખે સામું અનુગ્રહવચન કહ્યું:

મયિ ભક્તિર્ઘ્ના નૂનં મત્પ્રસાદાદ્ભવિષ્યતિ

અને તેનાં સહભાગ્ય ઉદ્ધતાં તે સન્નિષ્ઠ, નિશ્ચલ ભગવદ્ ભક્ત થયો અને કવિ કહે છે:

તદા પ્રમૃતિ ગોવિન્દે કૃષ્ણે દેવકીનન્દને ।

ભક્તિર્મે નિશ્ચલા જાતા મહાભયવિનાશિની ॥

કલા ૧લી, પા.

આમ સંસારના મહાભયનો વિનાશ કરનારી, ભક્તિ પોતાનામાં નિશ્ચલ થતાં અને આત્મરતિપ્રત્યૂર કૃષ્ણકીર્તન કરતાં કરતાં ભીમને ‘વિષ્ણુદાસ’-વૈષ્ણવદાસનું^{૨૪} ખિરુદ ‘સમસ્ત વૈષ્ણવ ગણ’ તરફથી

૨૩ એવ સુત્યો મહાવિષ્ણુ પ્રત્યુવાચ સમાં પ્રતિ । (પા.૧૬) ‘મહાવિષ્ણુઃ પ્રિયતાં ન મમ વચન દાનસંકલ્પને અંતે મુખ્યત્વે શારદાપીઠના સ્માર્ત વિપ્રો બોલે છે. શારદાપીઠના શંકરાચાર્યોના એ આદેશ છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. શંકરાચાર્યો અને સ્માર્તજનોને વિષ્ણુવિરોધી ગણનારાઓ આ સત્ય વિચારશે ? અને તેમને વગોવવાનું છાડશે ?

૨૪ ‘વિષ્ણુદાસ’-‘વૈષ્ણવદાસ’ એ ભીમનું ખિરુદ છે. પ્રબોધપ્રકાશની ફલશ્રુતિમાં કવિએ તેનો વિશેષ સ્પષ્ટ સંકેત પણ કર્યો છે. (પા. ૧૧૦ માં એ કહીએ આપેલી છે.) તેમ પ્રબોધપ્રકાશના પ્રત્યેક પ્રકાશના ઉપસંહારમાં “ ભીમ ભણ્ઠ શ્રી નારાયણદાસ ” એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. હરિલીલાની સોળ કળાની પ્રત્યેક કલાને અંતે તેમ “ પ્રબોધપ્રકાશ ’નાં પ્રત્યેક પ્રકાશને અંત (જુઓ. સં. ૧૫૫૩ ની અને સં. ૧૬૭૪ ની પ્રતિઓ) ‘વિષ્ણુદાસ ભીમવિરચિત’ એ પદ્યથી ઉદ્દેશિત છે. ભીમ કવિએ પોતાની સંતતિ વિષે કયાંયે કાંઈ પણ કલાનો પુરાવો નથી, તેમ દંતકથા પણ તે વિષે સાંભળવામાં નથી. છતાં શ. બાનુસુખરામ નિ. મહેતા વિષ્ણુદાસના (શ્રી સયાજી સાહિત્યમાલા પુષ્પ ૪૫ પા. ૧૪-૧૬) ચરિતમાં ભીમ ખંભાતના નાગર વિષ્ણુદાસને પિતા અને તાણીતુસીને સમયસંગતિ ઠોકવા તેનો દાદોયે હોવાનું, અને નડીઆદવાળા નાગર પંડ્યા વિષ્ણુજીનો પુત્ર અક્ષયજીદાસ તેનો પૌત્ર હોવાનું સંસદાને શીંગડુ ઉગાડવા જેવું ચપ્પલ્ય બોલે છે. તેમની આ ચપલતા મર્કટની ‘ શાખઉડ ’ને અને

કુદરતી રીતે તે માટે પોતાને ધન્ય સુધન્ય લેખવા લાગ્યો અને તેથી તેણે પ્રસન્નહૃદયે ઉદ્દગાર કાઢ્યો:-

તિર૪ ધરિ સેવક વૈષ્ણવદાસ કીધુ એહ પ્રબોધપ્રકાશ ૭૪

કીયા જનમ તણું શુભ કામ જિ મિ પામ્યું વૈષ્ણવ નામ.

વૈષ્ણવ નામ નર જિ વહિ તે મહિમા રિષિ નારદ કહિ. ૭૫

(પ્રબોધપ્રકાશ ૫૪ પ્રકાશ? સં. ૧૫૪૩ અને સં. ૧૫૭૫ ની પ્રતિ.)

‘હૂપાહૂપ’ને પણ ક્યાંયે વટાવી જાય છે. ખંભાત, નડિઆદ અને પ્રભાસપાટણ વચ્ચેના તે કાળના સ્થિત્યવંતરને પણ ક્યાંયે ફારે હડારી દે છે. તેમ વ્યાસ અને પંડ્યા અવટકનો ભેદ યોગાળી દે છે. આ ઉડાઉડ અને હૂપાહૂપમાં ‘વિષ્ણુદાસ’નાં પાંચ પાનાં (પા. ૧૪-૧૯ અને ૨૫ પાની પાદનોંધ) એમણે ચોતર્યાં છે. તેનો સાર જ અહીં ટાંકીશું:

ખંભાતના વિષ્ણુદાસનો કવનકાળ તેમના મતે સં. ૧૬૧૩-૮૪ નો છે. તે પછી નડિઆદવાળો વડનગરો નાગર અવિચળદાસ, જેને એ આ વિષ્ણુદાસનો પુત્ર અને પ્રભાસવાળા ભીમનો પૌત્ર વા પ્રપૌત્ર લેખાવા માગે છે તેણે પિતાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું (પા. ૧૪). એ અવિચળે સં. ૧૬૮૪ માં પોતે રચેલા છંદા (રા. ભાનુસુખરામ પોતાની લેહમાં આઠમો કહે છે તે ખોટું છે.) સ્કંધમાં ‘ (શ્રી) ભાગવત યશ કવિતા ગાતાં ’ એમ જ કહ્યું છે (જુઓ સં. ૧૬૯૫ ની રા. પારેખની પ્રત) તેને તેઓ ‘ ભીમ કવિ તન યશ કદી ગાતાં ’ એમ પોતાની વિલક્ષણ રીતિએ વાંચી અનુમાને છે કે “ એ ભીમ કવિ અવિચળના કહેવા પ્રમાણે કવિ વિષ્ણુદાસનો પિતા હોવો જોઈએ. કવિ નર્મદે અને સિદ્ધપુરનો ઔદીચ બ્રાહ્મણ કહ્યો છે...એ ઔદીચ હતો ખરો ?...નહિજ. ” પછી તેઓ અવિચળનાં “ કથનો પ્રમાણે ભીમ નાગર હતો તથા તે વિષ્ણુદાસનો પિતા હતો એમ આપણે માનીશું ” એવો સિદ્ધાન્ત ઠકાડે છે. પણ નડિઆદના અવિચળનો પિતા પંડ્યા વિષ્ણુજી એ જ ખંભાતનો વિષ્ણુદાસ એમ કહેવાનો સખળ આધાર તઓ આપી શકતા નથી. ન હોય એટલે આપે પણ ક્યાંથી ? વળી પ્રભાસપાટણના ભીમ વ્યાસને ખંભાતી વિષ્ણુદાસનો પિતા ઠોકવાના આવેશમાં રા. ભાનુસુખરામ બેઘડક ભરડી મારે છે કે “ પ્રભાસપાટણ અને ખંભાત સામસામે કાંઠે આવેલાં છે (?), જ્ઞાતિનો વ્યવહાર પણ પરસ્પર ધણો હશે. (?) કેટલાંક પાટણનાં કુટુંબો આવીને ખંભાત વસ્યાં હશે. (?) ” વગેરે. તેમણે આવું ઘણુંએક ખારી નાખ્યું છે. અને તેથી તે સાવ ઉપેક્ષાને યોગ્ય છે.

—અ. ખુ. જાની

૨૪ તિ-એટલે શ્રી નૃસિંહ વ્યાસને ઘેર-ઘેર જુઓ કદી ૭૩; ઉપસંહાર, પ્રબોધપ્રકાશ.

આમ પોતાને કૃતકૃત્ય લેખતા, તેમ જ તેની વિષ્ણુમકિતને નિરૂપતી કૃતિઓથી આત્મસંતુષ્ટ સોરઠની વૈષ્ણવ સૃષ્ટિથી સન્માનાતા ભીમનું મન “શ્રી ગોવિંદ તણા ગુણ ગ્રામ ભણતાં” મન પરમ વિશ્રામ પામ્યું. અને ‘ભવદોષ’ વિરામતાં, તેના આર્દ્ર અને આર્ત અંતરમાં ‘ક્ષમા, દયા, પ્રાપતિ, સંતોષ’ જામ્યાં, અને તેને ‘સકલ શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તના અધ્યયનનો અંતે ‘વેદાન્ત ઉપરિ અધિક પ્રેમ પ્રકટયો’ અને આત્મસાક્ષાત્કાર પણ કર્યો ૨૫

ભીમે ઉપરનાં વચનોમાં જે વિપ્રની દયા, અનુગ્રહ અને આશિષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે વિપ્ર પુરુષોત્તમ છે; તેના પિતા નરસિંહ વ્યાસ વિદ્વાન દશે, પણ તેને વિદ્યાપ્રાપ્તિ પુરુષોત્તમથી થયાનું સમગ્ગય છે. પછી કદાચ તેનું અપર નામ પુરુષોત્તમ હોય વા પ્રકારાન્તરે ભીમે પુરુષોત્તમથી ઉદ્દેશ્યું પણ હોય. હરિલીલામાં તેા આયુઃકામી ભીમે ‘વિપ્ર’ બ્રાહ્મણ’ એમ માત્ર મૂલમ જણાવી કદાચ ‘ગુરુનું નામ ન લેવાનો’ શાસ્ત્રવિહિત નિયમ પાળ્યો, પણ વેદાન્ત તત્ત્વનો જ્ઞાતા થતાં એવા પ્રાકૃત વિધિ-નિયમથી પર થતાં “પ્રબોધપ્રકાશ”ના મંગલમાં નામ સાથે તે ગુરુને નમન કરે છે : “પુરુષોત્તમમાનમ્ય વિપ્રં વેદાન્તપારગમ્” તેમ તેના અંતમાં પણ સાબાર કહે છે : “શ્રી પુરુષોત્તમ તણા પ્રસાદ કીધુ એહ કથા ધનુવાદ૨૬” આથી ૨૫૪ થાય છે કે નરસિંહ વ્યાસના પુત્ર

૨૫ જુઓ ‘પ્રબોધપ્રકાશ’નો ઉપસંહાર :

એ માંહિ નિજ આતમ બોધ, જીપીજઈ મદમતસર કોધ.

લોભ વિરામિ, કામમતિ જઈ, વિષ્ણુભગતિબોધ મહિમાઈ,

ષટ્દર્શન જણિજિ ભેદ મહામોહનું ઉચ્છેદ.

૭૬

શ્રી ગોવિંદ તણા ગુણગ્રામ ભણતાં પામિ મનિ વિશ્રામ,

સાંભળતાં જઈ ભવદોષ, ક્ષમા, દયા, પ્રાપતિ, સંતોષ.

૭૭

વિચાર કરતાં શ્રી ભગવાન આવિ હૈંધ નિશ્ચલ ધ્યાન.

૭૮

૨૬ જુઓ: ૫૪ પ્રકાશ, કડી ૭૬ મી.

બીમે વેદાન્તપારંગ પુરુષોત્તમ પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો, ભક્તિયોગ સાધ્યો અને તેના બળે વિષ્ણુભક્તિનો ઉદય હૃદયમાં કરી લીધો અને પોતે તરી કુળની ધકેતેર પેઢી તારી. ૨૭

વળી “પ્રબોધપ્રકાશ”ના મંગલમાં ‘શ્રી નૃસિંહપ્રસાદેન’ ૨૮ એમ બીમ કહે છે. આથી ‘નૃસિંહલક્ષ્મી’ની ઉપાસના બીમના સમયમાં પ્રચલિત હતી, અને બીમ તેમ તેના ગુરુ પુરુષોત્તમ નૃસિંહલક્ષ્મીના ઉપાસક હતા, એ લક્ષિત હોય; તેમ એ પદ્યથી કદાચ “વિષ્ણુભક્તિ-ચંદ્રોદય” નામના, સોળ કળાવાળા, વિષ્ણુપૂજાભક્તિના વિધિઓ આદિ નિરૂપણ કરનારા, પ્રાચીન ગ્રંથના કર્તા નૃસિંહારણ્ય મુનિ પણ સૂચિત હોય કે જેઓ વેદ-વેદાન્તપારંગત અને પરમતત્ત્વવિદ્ હતા, અને સોરઠમાં સમ્ર સન્માન પામેલા હતા ૨૯ એમ કહેવાય છે.

૨૭ આ પુરુષોત્તમ વિષ્ણુ કોણ તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી, એટલે તે સંબંધમાં અહીં જ અટકવું જોઈ શે.

૨૮ નારાયણ દેવને પહેલા રમરી, ગુરુ પુરુષોત્તમને વંદન કરીને પછી ‘નૃસિંહપ્રસાદ વડે’ એવો બીજા શ્લોકમાં ઉલ્લેખ કવિએ કર્યો છે, એ મુદો પણ ખાસ વિચારણીય છે.

૨૯ ‘વિષ્ણુભક્તિ ચંદ્રોદય’નો હસ્તલિખિત ગ્રંથ ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યુટ (પુના)માંથી ખાસ મંગાવી મેં જોયો છે. તેની નોંધો અહીં આપી વિસ્તાર વધારવો યોગ્ય નથી. તેનાં સોળ પ્રકરણ છે, જેને તેના રચયિતા કદા નામ આપે છે. આરંભમાં નૃસિંહારણ્ય મુનિ વિષ્ણુ એક કલાત્મા હોઈ સોળ કળાઓમાં વિકસ્યા હોવાનું વર્ણવે છે. અને સંસારાનલનિર્વિણ્ણે મનીષી સ્વાર્થસિદ્ધયે દુર્જનમાંધકારવિધ્વસિનં શ્રી વિષ્ણુમક્તિચન્દ્રોદયં રચ્યો છે એમ કહે છે.

તેની ઈતિશ્રી : ઇતિશ્રી નૃસિંહારણ્યમુનિવિરચિતે શ્રી વિષ્ણુમક્તિ-ચન્દ્રોદયે ષોડશ કલા પ્રકરણં સમાપ્તં । સમાપ્તશ્રાવ્યં વિષ્ણુમક્તિચન્દ્રોદયઃ પ્રન્યસંખ્યા ૪૫૦૦ ॥ સંવત ૧૪૬૯ વર્ષે ફાલગુન શુદ્ધિ ૧૨ રવાવચેદ્ઘ ઘોઘા વેલાકુલે મહામલિક શ્રી ઉસમાનં તથા રાઝલ શ્રી સારંગ દેવપંચ-કુલ પ્રતિપત્તૌ ॥

ભીમ કવિની ઓળખ, ખ્યાતિ અને ગુણુલક્ષણ વિષે આટલાં આંતર પ્રમાણો મળે છે. તે સન્નિષ્ઠ વિષ્ણુભક્ત, પિતૃભક્ત, અને ગુરુભક્ત હતો. સંસ્કૃત સાહિત્ય, તત્ત્વવિદ્યા અને ધર્મજ્ઞાનથી સંપન્ન હતો. તેનું વાંચન વિશાળ તેમ વિવિધ હતું. માતૃભાષા ગુજરાતીમાં કાવ્ય-ગ્રંથો રચવાની તેની ઉર્મિ ઉઠી અને અભિમાનવંતી, તેમ પોતાના ભાવુક વાચકઅંધુઓની ઐહિક અને પારલૌકિક ગતિને સુધારવાના પરમ આશયવાળી હતી. તે સંપ્રદાયજડ વૈષ્ણવ ન હતો. શિવ અને વિષ્ણુ પ્રત્યે ઉંડો પૂજ્યભાવ તેને હતો. તેના વેદાન્તસિદ્ધાન્તનો ઝોક કેવલાદ્વૈત તરફ ઢળેલો હતો. તેનો ‘પ્રમોદપ્રકાશ’ આની સાક્ષી પૂરે છે. તે હંસવૃત્તિવાળો વિદ્વાન હતો, એ પણ તેના ગ્રંથોથી સમગ્રાય છે. આવા સમર્થ વિદ્વાને અનેક ગ્રંથો લખ્યા હોવા સંભવે છે.

છતાં તેની માત્ર એ જ સળંગ કૃતિઓ મળી છે:

**ભીમની
કાવ્યકૃતિઓ**

એક તો પ્રસ્તુત હરિલીલા ષોડશકત્તા, અને બીજો પ્રમોદપ્રકાશ. બન્ને વિષ્ણુભક્તિનું પ્રતિ-પાદન કરનારા સદ્ગ્રંથ છે. પ્રાચીન ગુજરાતી

સાહિત્ય અને ભાષાના વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ તે ઉચી કોટિના છે. ૩૦

૩૦. ભીમ કવિની કવિતા છપાયા અગાઉ તેની ‘હરિલીલા ષોડશકત્તા’નો હસ્તલિખિત પ્રતિ ઉપરથી સ્વ. સાક્ષરશ્રી હરિદાસ હર્ષદરાય ધ્રુવ (સને ૧૮૮૬, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાલાનું રત્ન પહેલું, ઈંગ્રેજ લેખોનું પરિશિષ્ટ, પાનું ૧૦ મું) ઉડતી નજરે આ ગ્રંથના ગુણુલક્ષણ વિષે જણાવે છે :

“Of all these four writers of the fifteenth century, *Padmanabh* and *Bhima* are the most interesting to the students of the History and philology of the Gujarati Language. It was the latter poet and his poem (*હરિલીલા*) which is not remarkable (?) for its beauty, but which is rich in the new strata of Gujarati and its evolution that first opened to me a vista of new research.”

આ ઉપરાંત ભીમે હરિવંશનો અનુવાદ કર્યોનું તેમ શંકરની ઉપાસનાનાં પદો લખ્યાનું સ્વ. ઇચ્છારામભાઈ પોતાને મળેલી માહિતીને આધારે સને ૧૮૮૭ ના 'આર્યજ્ઞાનવર્ધક'માં કહે છે. આ પાકે પાચે સંભવિત લાગે છે ખરું. કારણ ભીમ કવિ જો કે ઉત્તરાવસ્થામાં આરૂઢ ભાગવત વિષ્ણુભક્ત હતો, એની ના નહીં, પણ તે ભેદાભેદવાળો શૈવમત-વિરોધી તો ન હતો જ. કુલધર્મ અનુસાર તે મૂળે સ્માર્ત હોવો જોઈએ. બ્રાહ્મણો મુખ્યત્વે સ્માર્ત શૈવ હતા, હોય છે, છતાં પંચાયતનદેવપૂજન કરવાના આગ્રહી પ્રતી હોઇને વિષ્ણુના ઉપાસક પણ હોય છે જ. શ્રી નરસિંહ મહેતાની મૂળ શિવભક્તિ હતી તે જેમ વિષ્ણુભક્તિમાં પરિણમી તેમ ભીમની પણ વિષ્ણુભક્તિ જામી હોવી જોઈએ. તેના અંતથી જણાય છે તેમ ભીમને વિષ્ણુ પ્રત્યે જેવી જાડી પ્રીતિ હતી તેવી જ શિવ પ્રત્યે પણ જાડી અનુરક્તિ હતી. આ હકીકત તેના જ “પ્રભોધપ્રકાશ”ની નીચેની પંક્તિઓ સિદ્ધ કરે છે:

શંકર કચ્છાકર તણું પ્રણમીજઈ પદ દ્રંદ,
 ચેહની અનુકંપા થિકિ પ્રાપતિ પરમાનંદ. ૯
 અમૃત ઉદરિ અમર તણી તુહઈ તેહ મરંત,
 કંઠિ હાલાહલ વિષ વસિ, જય જય જેહ જીવંત. ૧૦
 ત્રીજ લોચનનિ મિસિં ઘણાટિ પાવક રૂપ,
 પરમ તેજ પરકટ કર્યું, નણિ જ્યોતિ સ્વરૂપ. ૧૧

(પ્રથમ પ્રકાશ)

વળી તેમ શિવજીની અર્ધાંગના ઉમિયા પ્રત્યે પણ તેની જાડી અનુરક્તિ હતી; જેની પ્રતીતિ નીચેની પંક્તિઓ કરાવે છે:

જય જય જય જગદીશ્વરી ઉમયા ઉજ્જવલ અંગ,
 આદિશક્તિ અંતરિ રહી, આદિંગી શિવદિંગ.
 અંતરિ મારગિ નિયમતાં, નાડી સુક્ષિમ તત્ત
 બ્રહ્મરંધ્ર ગુરુમુખિ કરી, નણુઈ યોગી જન. ૧૩-૧૪

(પ્રથમ પ્રકાશ)

આથી જેમ ભીમે શંકરોપાસનાનાં પદો રચ્યાં હોવાં જોઈએ, એવું અનુમાન થાય છે. તેમ આ ઉપરાંત વિષ્ણુભક્તિનાં છૂટક

પદો પણ રચ્યાં હોવાં જોઈએ. હરિલીલામાં જે કાંઈ છૂટક રાગખંડ સૂરીલાં ભાવવાહી પદો છે તે આ અર્થોપત્તિને ટેકવે છે. તે સંગીત-શાસ્ત્રનો અને તાલનાદ શાસ્ત્રનો વેત્તા હતો, એમ હરિલીલામાંના ઉલ્લેખથી તેમ સંગીતમય પદોથી સિદ્ધ થાય છે. જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં જૂની ગુજરાતીમાં ભીમનાં ('ભીમ ચર્ધ સ્વામી' એવા ઉલ્લેખ-વાળાં) અનેક ભાવવાહી પદો મળે છે, અને તે આ ભીમનાં હોવાં ધટે છે, એમ કેટલાંક પદોના ભાવ અને શબ્દરચનાથી સમજાય છે. પરંતુ પદાવલિઓમાં માત્ર નામ સિવાય તેના કર્તાની અન્ય ઓળખનાં ખીજાં કોઈ સૂચનો હોતાં નથી, તેમ લિપિસંવત નથી હોતો, એટલે સંભવ ઉપર ટેકવવું પડે છે.

વળી 'રસિકગીતા' વા 'ભીમગીતા' નામનો ગ્રંથ કેટલાક આ ભીમ કવિને! હોવાનું કહે છે. પણ તે તેની જૂની હસ્તલિખિત પ્રતિના અભાવે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી.

રસિક ગીતા જૂ. કા. દો. ભાગ ૭ મામાં (પાને ૬૯૬-૭૦૧
વા મે) તે પ્રકટ થયું છે, અને તે ઉપરથી
ભીમ ગીતા જણાય તેમ છે કે એનો કર્તા વલ્લભસંપ્રદાયી
 વૈષ્ણવ અને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીનો સેવક છે. આ

ધણીજ શંકા પડતી વાત છે; કારણ કદાચ તેમાં પાછળથી કોઈએ એવા અર્થ અને ભાવવાળી પંક્તિઓ ધુસાડી હોય તો કહેવાય નહીં. રસિકગીતા-નો વિષય, વર્ણનપદ્ધતિ અને ભાષાપ્રવાહ તેમ જૂની ભાષાના તેમાં જળવાઈ રહેલા કેટલાક સંસ્કારથી ભીમ તેનો કર્તા હોવાનો સંભવ વિશેષ છે. ૩૧

૩૧. ૨૧. ઇચ્છારામભાઈએ ભીમની આ ગીતાની ત્રણ પ્રતિઓ જોઈ તે વિષે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે આ, અહીં નોંધેલા સંભવને વિશેષ કરીને ટેકવે છે. તેમને મળેલી ત્રણ પ્રતિઓમાં એક સૌથી વધુ જૂની સં. ૧૮૩૦ ના ભાદરવા સુદ ૯ ને વાર બુધની છે; જે પ્રાચીન સાહિત્યશોધક મહેતાજી હનનદાસ વિભા-રામ રાવળની છે. એ પ્રતિમાં આ પ્રકટ રસિક ગીતાની કડીઓ ૧૨૨ થી ૧૩૧ નથી. આ કડીઓમાં (કવિવચનમાં ટાંકેલી) શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી અને શ્રી વિઠ્ઠલેશ પ્રત્યેની ભક્તિનો ઉલ્લેખ છે. એટલે અનુમાન થઈ શકે છે કે

કવિ ભીમ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ઉપનિષદ્વિદ્યામાં પારંગત હતો. તે પોતે સંસ્કૃત શ્લોકો રચતો હતો. યોગ અને અધ્યાત્મવિદ્યા, (રકંદ અને વિષ્ણુ મુખ્યત્વે) પુરાણો અને વેદાન્ત ગ્રંથોનો પાકો અભ્યાસી હતો. તેણે “ પ્રબોધપ્રકાશ ” અને “ હરિલીલા ”માં યત્રતત્ર ટાંકેલા શ્લોકો, અને કવિતાબંધમાં પ્રસંગપરત્વે તેના વણી લીધેલા ભાવો તેમ યોગવાસિષ્ઠ, ભગવદ્ગીતા, પુરાણાદિના સિદ્ધાન્તોના કરેલા મામિક ઉલ્લેખોથી આવી વસ્તુસ્થિતિ સિદ્ધ થાય છે. ભાગવતનો તો તે જાડો રસિયો છે જ. તેને ભાગવત હસ્તામલકવત્ સાધ્ય છે; જીભને ટેરવે, કલમને અગ્રે એ ટપકી રમી જ રહ્યું હોય, એમ સ્પષ્ટ તરવરી આવે છે. બોપદેવ જેવા નિપુણ મર્મજ્ઞ સાહિત્યકારના ‘ હરિલીલા-વિવેક’નો તે આધાર લે છે, એ જ તેના વિશાળ જ્ઞાનની પ્રતીતિ કરાવવા માટે ખસ છે. વળી તે વાદપ્રતિવાદની યુક્તિઓથી પણ વાકેફ છે. તેમ ભ્રમરની પેઠે રસમર્મ ગ્રહી સંચિત કરવામાં પાકો પાવરધો પણ છે. આટલું છતાં તે નિરભિમાની છે. વોદ્ધારો મત્સરગ્રસ્તાઃ એ ઉક્તિને ખોટી પાડે છે. વિવેક ખાતર તે નિરભિમાનપણું દાખવતો નથી, પણ સાચા વૈષ્ણવને સહજ યે નિરભિમાનપણું છે.

હરિલીલામાં તેણે એક સિદ્ધહસ્ત રચયિતાર કવિની કુશળતા, અગાધ વિષયને, ૧૮,૦૦૦ શ્લોકના પૂરવાળા ભાગવતની વસ્તુને

સંવત ૧૮૩૦ પછીની પ્રતિયોમાં કોઈ વાલ્લભી વૈષ્ણવે એ કડીઓ ઉમેરી હોવી જોઈએ. આટલી ધુસારેલી કડીઓ સિવાયના આ ગીતાના કોઈ ભાગમાં કવિને ખાસ વલ્લભસ પ્રદાયનો જ ગણવો પડે એવા ખાસ હલ્લેખો નથી. મહેતાજીવાળી, તેમ સ્વ. તનસુખરામભાઈવાળી પ્રતિ જોવાનો અવકાશ મને મળ્યો નથી. એટલે તેમાં જૂની ભાષાના સંસ્કારો કેવા સચવાયા છે તે જાણવાનો અવકાશ મળ્યો નથી. સ્વં હચ્છારામભાઈની ઘાટિ પ્રાચીન કૃતિઓ છાપતાં તેમાંના જૂની ભાષાના સંસ્કારો બદલવાની હતી, તેમ ખાકાંતરો નોંધવાની કડાકૂટમાં તેઓ પડતા નહતા. રા. મહેતાજીની પ્રતિ મારા અનુમાનને ટેકવી, ભીમને, હરિલીલાપોડશકલાવાળા ભીમને આ ગીતાનો કર્તા માનવા મને પ્રેરે છે. અ. યુ. જાની.

રસપ્રવાહ, ભાવ અને રહસ્ય સાચવીને સંક્ષેપમાં ઉતારવાની કલા અને સાવધતા દાખવી છે. કૂટ અને દુર્ઘટ, શુષ્ક તત્ત્વજ્ઞાનના અરણ્યમાં વ્યવહારિયા વૈષ્ણવ વાચકગણને ન અટવાવતાં સંક્ષેપમાં તેનો અદ્ય-જન્ય પ્રસંગ પૂરતો પરિચય કરાવી, ખરી ખખરદારી અને ખૂબીથી રસભર વિષયમાં તરખોળ કરે છે, સમગ્ર વસ્તુનો વિહંગમદ્દષ્ટિથી પૂરો પરિચય કરાવે છે. એટલું જ નહીં પણ ‘પ્રમોદચન્દ્રોદય’ નાટકનું વસ્તુ અને સંકલના અતિ ગહન અને અટપટાં છે, છતાં મુમુક્ષુ વાચકને એ ડુંગરાળ અને ગાઢ જાડીવાળા પ્રદેશમાંથી વગર ડોકર ખવડાવ્યે આસાનીથી કેડીએ કેડીએ ચલાવી, એકતાર કરી, વિષ્ણુભક્તિના, ચન્દ્રકળાથી આહ્વાદક થયલા, ગિરિશુંગે ક્ષેમકુશળ પુગાડે છે. આવા ગહનતમ વિષય, કલા અને ભાષા ઉપરનું તેનું પ્રભુત્વ હોવા છતાં, પ્રખર અભ્યાસી અને તત્ત્વવિદ્ હોવા છતાં પોતે તો માત્ર તેના એક ‘માસા’ જેટલો જ પરિચય કરાવી શક્યાનું કહે છે, અને તેટલાનોય યશ તે પોતાને પ્રેરણા આપનારા કવિજનોને આપે છે. તે કહે છે:

તેણું જલિ શ્રીસહ પદ્મિની સોલ સહસ્ર ઝીલઈ કામિની
પૂરવ પૂન તણા કહૂં સંચ, ભરશેસ મસા માત્ર એક ચંચ. ૪૧

આગઈ અનેક કવિજન હૂઆ, તિણઈ પ્રબંધ બાંધા નૂનૂઆ;
તેહ કથાનાં લેઇસ રૂપ, માંડિસ સરોવર જમલુ કૂપ. ૪૨

કવિજન કોય મ ધરરથો રોષ, દેખી કનક જમલિ જલકોસ.
કરૂં વીનતી બિહુ કર જોડિ, ભૂલા ભણી મ દેસો ધોડિ. ૪૩

ભગતિભાવ આણિ મન માંહી, ગાઇસિ ગોવ્યંદ ભોલઈ ભાવિ,
જાણું નહી અધિક કરી ખેપ. કરેશિ કષા માત્ર સંક્ષેપ. ૫૬

કૃષ્ણ તણા ગુણ અછઈ અનેકિ, તેહ તાણુ કિમ કરૂં વિવેક,
થોડુ થોડુ લેઇસ સાર, જમ મધુકર કરઈ આહાર. ૫૭

(હરિલીલા કલા ૧લી)

બીમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ તેના કાળના કવિઓની પેઠે પરમાર્થવૃત્તિથી વિશેષે પ્રેરાઈ છે. તેના વ્યવહાર-અબ્યુદય સમૃદ્ધ પરમાર્થવૃત્તિ અને કાવ્યપ્રવૃત્તિ યથો હતો કે કેમ, એ જાણવાનું કોઈ સાધન નથી. પરંતુ તેણે આત્મશ્રેય તો સાધ્યું છે; અને તે સાધવા સાથે પોતાના શ્રદ્ધાળુ વૈષ્ણવ શ્રોતાઓને તેમનું શ્રેય સાધવાનો માર્ગ દાખવ્યો છે. કવિનિમિત્ત સંદેશ તેણે પાર ઉતાર્યો છે. પોતે સંસ્કૃત ભાષાનો પારંગત વિદ્વાન્ હતો, પણ પામર જનતાને એ ભાષામાં લખાયેલાં ઊંડાં રહસ્યનેાં પરિચય કરાવવાને તેણે ગુજરાતીમાં બે મહાન્ પ્રયંધો યોજ્યા. આથી તેની ભાષાભક્તિ અને શ્રદ્ધાળુ જનતાની કલ્યાણસિદ્ધિની વૃત્તિ કેવી અને કેટલી ઉત્કટ હતી તે જણાય છે. સંસ્કૃતને ખદ્દે ગુર્જરી ભાષામાં પ્રબંધ રચવાનું કારણ તે આમ નિરૂપે છે:

સંસ્કૃતે હિ સુદુર્બોધં પ્રાકૃતે હિ વિશેષતઃ ।

વાસુદેવપરત્વેન ભાષયા કિંચિદુચ્યતે ॥ ૬ ॥

ભાષાનું કારણ નહીં, કારણ અર્થવિશેષ

x

x

x

અર્થવિશેષો કવયં ભાષા જિ હૃદ સા હૃદ

તન્નર્થ નર્થ દોષસમૂહં અન્ન ઉત્તમ પિંગલં ભણ્યમ્ ॥ ૪

મર્મજ્ઞ વેદાન્તી અખ્યા ભક્તે પણ આવો જ પડ્યો આખાદ પાડતાં કહ્યું છે:

ભાષાને શ્વં વળગે ભૂર, જે રણમાં જિતે તે શૂર.

સંસ્કૃત બોલે તે શ્વં થયું ? કંઈ પ્રાકૃતમાંથી નાશા ગયું ?

બાવનનો સધળો વિસ્તાર, અખ્યા ત્રેપનમો જાણ્યે પાર.

સંસ્કૃત પ્રાકૃત જે વડે ભણે, જિમ કાષ્ટ વિધે રહ્યો, ભાયાકણે;

તે છાડ્યા વાણે નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ.

ખાંધાં દામ વેપારી લખે, અખ્યા વાજ નોયે છૂટ્યા પખે.

(ભાષાઅંગ, ૨૪૬-૭, પૃ. કા. દો. ભા. ૧)

પ્રાકૃત જનેને તેમની પ્રાકૃત વાણીમાં બોધ આપ્યો હોય તે જોમ ભાષા-વાણીની સાર્થકતા છે તેમ એ તત્ત્વજ્ઞાનનો જનબોધનો હેતુ પણ ત્યારે જ સરે છે. ભીમ કવિ આ હેતુથી પ્રાકૃત વાણીનો અંગિકાર કરે છે; અને આવી અને વિશેષમાં પોતે આદરેલી કાવ્યપ્રવૃત્તિનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ પણ રૂપરૂપ રીતે “પ્રબોધ પ્રકાશ”માં આમ વર્ણવે છે:

મુગતિ મૂલ એ શાન્ત રસ નવ રસની ધૂરી ચેહ
 મોક્ષપણિ તિણ કારણિ બોલિશિ મહિમા એહ. ૧૬

આગલિ નાટક બોલિયાં કવિજન બહુ મહિમાય,
 વલિ કીશાં કારણિ કરી કીધુ તલોહ ઉપાર્થ. ૧૭

વિવેક વિચાર વિસ્તરથ, ત્યજથ મહામોહ દંભ,
 ભીમ ભણુઈ તિણથ કારણિ એ અંથ તાણુ આરંભ. ૧૮

સાંભલતાં સુખ પામીઈ ભણુતાં ભવદુઃખ નઈ,
 એહનુ અર્થ વિચારતાં મતિ અતિ નિર્મળ થાઈ. ૧૯

અહિ નિશિ અવલોકન કરથ જિહ, એહ પ્રબોધપ્રકાશ,
 તિ નર નારાયણ તણૂં પામથ પદ અવિનાશ. ૨૦

વિચિત્ર પદ પાવન કથા જી નહિ ગુણ ભગવાન,
 તુ નિરસ, સોહઈ નહિ, ધૃત વિજુ જિમ ભોજન. ૨૧

અખદ્ધપદ પાવન કથા ચેહ હરિગુણ ગાયંતિ,
 ગંગા ભિલઈ ચે વાહુલા હરશિરિ નથ ઢલંતી. ૨૨

કલિમલક્ષાલન, ભયહરણ ચતુર્ભુજ તણાં ચરિત્ર
 કરિશિ કથા તિણથ કારણિ, વાણી હુથ પવિત્ર. ૨૩

જપ, તપ, તીરથ, વ્રત કરયાં, વાપી, કૂપ, આરામ,
 યાગ, જ્ઞાન, વિદ્યા, વિભવ ચે મુખિ શ્રી હરિનામ. ૨૪

(પ્રથમ પ્રકાશ)

વળી કંઈક વિશદતાથી હરિલીલામાં તે કહે છે:

ન્યાનસાગર ભાગવત મઝારિ ભગતિ, વિરાગ, વિવેક, વિચાર.
 બ્રહ્મવિદ્યા નઈ આતમયોગ, વલિ વિરોધ શાસ્ત્રપ્રયોગ. ૯૮

તિણિ કારણિ શૂદ્ર નઈ નારિ કઠિન ગ્રંથ ન લહિ વિચાર,
પ્રાકૃત અર્થ જાણેવા સહી, જાણુધ લીમ કીધી ચૂપધ. ૯૯
કરિસ કયા એહ સમરથ, માંહિ મૂકિસિ પરમારથ,
અદપમતિ નહિ જાણુધ કોઈ, જાણુ હસધ તે લેસઈ જોધ. ૧૦૦

x

x

x

કાષ્ટિ હુતાશન, પુણિ વાસ, તિમ એહ મધિ પ્રજોધપ્રકાશ. ૧૦૪
વૈષ્ણવનૂં જીવન એ કયા પ્રાણુધારી નધ પ્રાણુ જ યથા,
કલિમલ હરધ, કરધ નિર્દોષ, આપધ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ. ૧૦૫
મેધા પ્રજ્ઞા ટીકા સહી, એહ કયા પ્રીછાઈ નહિ;
વિષ્ણુભગત નર હુસિ જોહ, સમ્યક્ અર્થ જાણિસધ તેહ ૧૦૬

આવા ઉદાત્ત હેતુથી જીમે ‘ પ્રજોધપ્રકાશ ’ તેમ ‘ હરિલીલા ’
ગ્રંથ રચ્યો છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૨ સ્કંધ છે,
હરિલીલા-ભાગવત- અધ્યાય ૩૩૨ છે, ૩૨ અને શ્લોકપૂર ૧૮,૦૦૦
તાત્પર્ય છે. ભાગવત મહા કઠિન ગ્રંથ લેખાય છે.

વિદ્યાવતાં ભાગવતે પરીક્ષા એ ઉક્તિ પ્રસિદ્ધ છે.
આવા ગ્રંથનો સુરસ, અર્થગમ્ય સંક્ષેપ કવિએ કર્યો છે. દક્ષિણના
રાજપુત યાદવ રાજા રામદેવના સમયમાં થઈ ગયલા પ્રધાન પંડિત
હેમાદ્રિનો આશ્રિત પંડિત જોપદેવ હતો. તેણે જેમ ક્ષેત્રેન્દ્રે મહાભારત-
મંજરી મહાભારતના સારરૂપ રચી, તેમ પંડિત જોપદેવે તેનાથી
કંઇક જૂદે સ્વરૂપે, સૂત્રબદ્ધ વાણીમાં આ ભાગવતમંજરી, એટલે
ભાગવતાનુક્રમણિ વા હરિલીલા રચી. ઉપરાંત ‘ મુક્તાફલ ’ નામનો
ભાગવતસારરૂપ, મોતી સમાન મૂલ્યવાન હજાર શ્લોકોનો સંગ્રહ પણ
તેણે રચ્યો છે. ‘ પરમહંસપ્રિયા ’ નામની ભાગવતની ટીકા પણ
તેણે રચી છે. જીમે શુકાચૂતરૂપ ભાગવતનો મુક્તિદાયી રસ મુમુક્ષુ
વૈષ્ણવો અને રસિક વૈષ્ણવતર સૃષ્ટિને પાવાને પં. જોપદેવના આ
‘ હરિલીલાવિવેક ’ના પ્રસંગો, મુખ્યત્વે બિન્દુઓ લેઈ લેઈ શ્રીમદ્-

ભાગવતમાંથી એ પ્રસંગોનો રસભર નિસ્તાર તારવ્યો છે. ગુજરાતમાં તે કાલે ભાગવત બાવુક જનતાને કંઠમણિ જેવો હતો. તેના કાળના કવિઓએ તેના વિવિધ સ્વરૂપમાં સારોદ્ધાર આપેખ્યા છે. ભીમ પણ એ સહુથી અનોખા સ્વરૂપમાં 'હરિલીલા' નિર્મે છે. પં. બોપદેવના 'હરિલીલાવિવેક' ના શ્લોક ૧૭૮ છે. જ્યારે આ ભીમની હરિલીલાનું પૂર '૧૨૫૨' કડીનું છે. ૩૩ 'હરિલીલાવિવેક' પંડિતોને ગમ્ય છે, ત્યારે 'હરિલીલા' પ્રાકૃત જનોને સુગમ છે. હરિલીલા કીયા ધોરણે પોતે રચી છે, તે ભીમ પોતે જ આમ નિર્દેશે છે:

સંક્ષેપર્થ શ્રી ભાગવત કલ્પો ત્રિવિધ મહિમાય

x x x x

પ્રથમર્થ ગ્રંથ સકળ તાણુ ઉત્તમ મતિ અપાર

અરથ યુગતિરૂં એહનુ બોલીસ એકિ વાર.

૮

ભગતિ વિરાગર્થ પરિવસર્થ તાતપર્ય નિરવાણિ,

દશ વિધર્થ લીલા વિષ્ણુની બોલિશિ એહ પુરાણ.

૯

પછિ અનુક્રમિ કરી લીલા તાણુ વિચાર,

કલ્પોસ કથા તે વિસ્તરી દ્વાદશ રકંધ તે સાર.

૧૦

x x x x

હવર્થ અર્થ અધ્યા તાણુ પાય પ્રણુમી દેવેશ.

૨૮

અખિલ અર્થ એહ જાણૂં નહીં, સમ્યક પરિ સંવાદ

નામ માત્ર ગ્રંથ હ તાણી કરિસિ કથા અનુવાદ.

૨૯

(પહેલી કલા)

પ્રથમ પ્રકરણવાર, ૩૪ પછી ભગવાનની ભાગવતપ્રસિદ્ધ દશ વિધ લીલાનું તાત્પર્ય પ્રત્યેક રકંધવાર, અને તે પછી છૂટક વસ્તુનિર્દેશન

૩૩ ભુઓ: “સરવાલર્થ રૂપક શોભન, બાર શત ઉપરિ બાવન.” ૫૦, હરિલીલાની ફલશ્રુતિ પા. ૨૧૨. ૩૪ શ્રીમદ્ભાગવતના રકંધો ૧૨, અને પ્રકરણો ૪૩ થાય છે. ભૂઓ શ્રી વલ્લભાચાર્યકૃત ‘ભાગવતાર્થપ્રકરણ’ અને ‘સુબોધિની.’ ભીમે ૩૨ પ્રકરણ માન્યાં છે; ભૂઓ અંતિમ ભાગ.

પ્રત્યેક રકંધવાર, એ ધાટિએ કવિએ આખાએ ભાગનો શેલડીની પેઠે પર્વેપર્વ(રકંધેરકંધ)નો નિચોડ આ ગ્રંથમાં નીચોવ્યો છે. હુંકમાં ભાગવતના પવિત્ર ભગવદ્-રસનો અર્ક એ તેની હરિલીલા છે. કવિ કેવળ ભાગવતને સ્પર્શ કરીને અટક્યો નથી, પણ મહાભારત, રામાયણ, યોગવાસિષ્ઠ, વિષ્ણુપુરાણ, નીતિવિદ્યા આદિ અનેક ગ્રંથોમાંનાં વચનોથી પ્રસંગ પરત્વે વર્ણ્ય વસ્તુને રસવા-સંમતિ આપવા પ્રેરાયો છે. સોળ કળામાં ભાગવતના બાર રકંધોને અને તેમાં સમાયલી દશવિધ લીલાને તેણે કેમ વહેંચી છે, તે જોવા પૂર્વે બોપદેવના જે 'હરિલીલાવિવેક'ને આધારે કવિએ આ ગ્રંથનો પ્રબંધ બાંધ્યો છે, તેનો પ્રક્રમ જાણવો વિશેષ જરૂરી છે.

બોપદેવે શાસ્ત્ર, રકંધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્યાર્થ, પદાર્થ અને અક્ષરાર્થ, એમ સાત રીતે એકવાક્યતા કરનારું ભાગવતનું તાત્પર્ય તારવી, તેનો સૂત્રબદ્ધ સાર-સંક્ષેપ કાઢ્યો છે.^{૩૫} સમ્યક્દાનંદ બ્રહ્મનું એક લક્ષણ આનન્દ, અને એ આનન્દનું સ્વરૂપ હરિ તેની લીલા એ ભાગવત, તેમ રસનું આલય, પંચમ વેદરૂપ ભાગવતવૃક્ષ, તેના બાર રકંધ અને અધ્યાયો એ શાખા તેના વિસ્તારવર્ણ્ય શુકદેવે કથો છે. પહેલા બે રકંધમાં શ્રોતા અને વક્તાનાં લક્ષણો અને શ્રવણવિધિનું નિદર્શન એટલે પ્રસ્તાવ છે. અને ત્રીજીથી બારમા રકંધમાં હરિની દશ વિધ^{૩૬} લીલા વર્ણવી છે. બોપદેવે બાર રકંધના બાર અધ્યાય કર્યા છે; અને કુલ ૧૭૮ અનુ-ષ્ટુપ શ્લોકમાં સૂત્રાત્મક નિર્દેશ નિરૂપ્યો છે. વાસ્તવિક રીતે બોપદેવે દરેક અધ્યાયમાં રકંધનો પ્રકરણબેદ, તાત્પર્ય અને મુખ્ય મુખ્ય વિષયોના પરિચય દાખવ્યા છે. કથાપ્રસંગો અને તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય નાનાં સૂત્રોમાં સમાવ્યું છે. પોતે જ તેને ભાગવતની રમણીય રૂપે

૩૫ શાસ્ત્રે સ્કન્ધે પ્રકરણેઽધ્યાયે વાક્યે પદેઽક્ષરે । ગુરૂપદિષ્ટો યોઽર્થસ્તં વિમૃશન્ વિષ્ણુતત્પરઃ ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ ભાગવત-ટીકા સુબોધિનીમાં આ રીતિ વિકસાવી સંયોજેલી સમન્વય છે.

૩૬ જુઓ: આ જ ગ્રંથની ટીકા; પા. ૨૧૯-૨૨૩.

આલેખેલી અનુક્રમણી એ નામ આપે છે; ૩૭ અને તે સાર્થ છે. પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી જેવા સમર્થ શાંકર વૈષ્ણવ વિદ્વન્મુકુટમણિએ આ હરિલીલા ઉપર મહત્વભરી રસાત્મક ટીકા કરેલી છે. જેમ એક મંજુલનિનાદિની મેખલામાં મણિઓ ગોઠવાય તેમ રકંધ અને અધ્યાયોમાંના ગુરુ વિષયોરૂપી મણિઓથી વિરાજતી હરિલીલારૂપી મેખલા બોપદેવે ગાંઠી શ્રી હરિને સમર્પી છે; ભગવાનની કરૂણાનું પીયૂષ પીપાસુ વૈષ્ણવોને પાતું છે. બોપદેવે ઉપસંહારમાં સૂત્રમાં જ કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ ત્રણ યોગોના ઉપાસનનું તાત્પર્ય અને તેના કાણુ અધિકારી છે, એ નિરૂપી વિષ્ણુભક્તિનું રહસ્ય સ્ફૂટ કર્યું છે.

પ્રસ્તુત હરિલીલાના નિરૂપક ભીમ કવિએ બાર સંધીને સોળ કલા એટલે સોળ પ્રકરણમાં વહેંચ્યાં છે. આ વહેંચણી પં. બોપદેવથી ભિન્ન છે; બોપદેવે તેના બાર અધ્યાયો કર્યાં છે. શ્રીનૃસિંહારણ્ય મુનિના તે કાળે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘વિષ્ણુભક્તિચન્દ્રોદય’ થી પ્રસ્તુત ‘સોળકલા’ પ્રેરિત હશે. બોપદેવે સૂત્રોમાં વેદાન્ત, યોગ, કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન, સાંખ્ય આદિનાં જે જે મહત્ત્વભર્યાં તત્ત્વોના ઉદ્દેશો કર્યાં છે તેમ જે અનેક ચરિતો, પ્રસંગોનાં કથનોમાંથી સારરૂપ તારણો તારવ્યાં છે, તે તેને ભીમે પોતાની હરિલીલામાં બહુધા ઉતાર્યાં છે એ ખરૂં, પરંતુ તે તે સહુના સ્ફોટો-વિસ્તાર, રસપ્રવાહ, જળવાય, અને શ્રીતાને તે એક સળંગ પ્રબંધના એક અખંડ અંગ રૂપ હોવાનું જ્ઞાન રહે, એવી કુશળ રસવતી શૈલીથી ભાગવતમાંના એ મૂળ પ્રસંગોના આધાર લેખને કર્યાં છે. એટલે કે બોપદેવના ‘હરિલીલા-વિવેક’નાં સૂત્રોને ભાગવતરૂપી રમણીય અરણ્યમાં પ્રકાશસ્થાનો તરીકે સ્વીકારીને તે તે સ્થાનોનો પરિચય પણ રસભર રીતે ભાગવતને આધારે કરાવ્યો છે. તેથી જો કે કવિએ બોપદેવના ગ્રંથનો આધાર

પોતે લીધો છે એમ ન કહું હોત, તો તેના પ્રખર અભ્યાસી સિવાય અન્ય કોઈ તે જાણી કે કળા શક્યું ન હોત. સામાન્ય રસિક વાચકને તો એ ગ્રંથના પરિચયની અપેક્ષા પણ લાગે તેવું નથી અને ભગવાનના રસામૃતથી ટંકોટક ભરેલા પાત્ર રૂપ તેની હરિલીલાનું પાન નિર્ગલ આનંદભેર કરી શકે છે. ભીમને પોતાના કર્તૃત્વનો લેશ લાગ્યો નથી, તેથી આ સદ્ગ્રંથને મુખ્યત્વે પં. બોપદેવ અને એવા જ બીજા પ્રાચીન કવિજનોની એકત્રિત વાણી રૂપી અમૃતમય સરવર, અક્ષયત્ત ગહન અને અતિ ઉંડા સરવર(વાવ)ના એક કાંઠે બાંધેલા રસકૂપની ઉપમા આપે છે, અને તેનું પાન મુમુક્ષુ વાચકોને કરાવનારી પોતાની વાણીને 'કનક જમલી જલકોસ' કહે છે. એટલે કે, પોતાની ચામડાના જલકોસ જેવી વાણીને કવિજનોની સોના જેવી વાણીરૂપી કાંઠલાથી જોડેલી કહે છે; અને પોતાને વિષ્ણુભક્તિરૂપી અગાધ સમુદ્રમાં 'નિમજ્જન કરનાર મંદર પર્વત' આગળ 'માત્ર પરમાણુ લેખે છે:-

પાંડિત બોપદેવ દ્વિજ એક કીધું હરિલીલાવિવેક,

તિણિ આધારિ મિ કહી કથા, સરોવર જમલુ કૂંડ યથા.

(ક્ષશ્રુતિ-૧, પા. ૨૨૨)

તેહ કથાનાં લેઈસ રૂપ, માંડિસ સરોવર જમલુ કૂંપ,

કવિજન કોઈ મ ધરચો રોષ, દેષો કનક જમલિ જલકોસ. ૪૩

X

X

X

અહાં બાલક નઈ બાલિ બુદ્ધિ કિહાં ગુણ પુરુષ પુરાણ,

જિહાં મંદર મજ્જન કરઇ, કવણુ માત્ર પરમાણુ. ૪૭

અહાં બાલક નઈ બાલિ બુધિ, કિહાં એ ગળ્હર ગ્રંથ,

કીડી નઈ મુખિ કોહલૂં કહૂં કિણિ પરિ છાનંત. ૪૮

(કલા ૧ લી)

ટુંકમાં ભીમે બોપદેવના હરિલીલાવિવેકના બાર અધ્યાયોનાં સૂત્રોમાં ગ્રથાયેલા વિષયો અને પ્રસંગોને પોતાની વિશિષ્ટ રસાળ રીતિએ સોળ કળામાં વહેંચી નાંખ્યાં છે.

સૌભાગ્ય રૂપી ભાગવતમંદિરના તે ભક્તિ, વિરાગ, વિવેક અને વિચાર એ ચાર પાયા-ક્રમ-આરોહ કહ્યે છે; ભાગવતના તાત્પર્યને તેમાં નિરૂપેલા 'શાસ્ત્રપ્રયોગ, દર્શનરહસ્ય, બ્રહ્મવિદ્યા અને આત્મયોગ' એ વસ્તુવિષયને, આ ચાર પાયા રૂપ ચાર વિભાગમાં વહેંચે છે અને પ્રત્યેકની ચાર ચાર કલા કરે છે. તે પહેલા પાયા-સર્ગ 'ભક્તિ'માં પ્રસ્તાવ, પ્રબંધપ્રયોજન, વસ્તુનિર્દેશ, એટલે કે પહેલો, બીજો અને ત્રીજો સ્કંધ સમાવે છે. બીજા પાયા-વિરાગમાં ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો અને સાતમો સ્કંધ, એટલે કે વિષ્ણુની સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન અને પોષણ, એ ચાર લીલા સમાવે છે. ત્રીજા પાયા વિવેકમાં આઠમો, એટલે ઉત્તિઓ (કર્મવાસના), મન્વન્તરોના ધર્મ, અને ઇશિ-પ્રભુની કથા અને નિરોધનો પૂર્વાર્ધ, એમ સાડી ત્રણ લીલા સમાવે છે. ચોથા પાયા વિચારમાં નવમો અને દશમ સ્કંધના પૂર્વાધના એ ભાગ; દશમના પૂર્વાધનો ત્રીજો ભાગ, દશમનો ઉત્તરાર્ધ, અગીયારમો અને બારમો સ્કંધ એટલે કે, નિરોધનો ઉત્તરાર્ધ, મુક્તિ અને આશ્રય એમ અઢી લીલા અને ઉપસંહાર છે; અને ફલશ્રુતિ ગાઈ ગ્રંથસમાપ્તિ કરે છે.

બીજે આ ચાર પાયા સહેતુક, ભક્તિશાસ્ત્રના તેમ વેદાન્તશાસ્ત્રનાયે સિદ્ધાન્તને અનુસરીને પાડ્યા છે. સદ્વિચાર ઉગ્ર થતાં અને અને દઢતમ થતાં પ્રભુસાક્ષાત્કાર થાય છે.

'ભગતી' એ તેનો પ્રથમ આરોહ, વિરાગ એ બીજો, અને વિવેક એ ત્રીજો અને વિચાર એ ચોથો આરોહ છે.

ઉત્તમ, સર્વોચ્ચ, પ્રભુધામ-ગોલોકમાં પહોંચવાના ચાર આરોહો-ચાર આરોહકોનો નિર્માયલા છે.

પહેલી કલામાં-કવિએ મંગલસ્તવન, ભાગવત અને હરિગાનનો મહિમા, સ્વશક્તિની ન્યૂનતા, બ્રાહ્મણપ્રસાદથી સ્વશક્તિનો ઉગમ અને તેની સિદ્ધિ, એ ક્રમે પ્રસ્તાવ કરી, કથાઆરંભ કર્યો છે. ઉપરાંત તેણે દારકા અને પોતાના ઇષ્ટ દારકાનાથનો મહિમા ગાયો છે, અને ભાગવત-

અવલુક્ષ્ય વર્ણવી, વૈષ્ણવના જીવનધન રૂપી હરિકથા ભક્તિભાવથી આદરી છે.

ખીજી કલામાં કવિ ભવસાગરના વહાણ રૂપ કૃષ્ણકથા વર્ણવવાનો યોતાનો હેતુ આલેખી, ભાગવતનો સંક્ષેપ ત્રિવિધ કહેવાનું વિધાન કર્યું છે; (૧) પ્રથમ ગ્રંથનો 'યુગતિ સહ' અર્થ અને ભાગવતનાં ચાર તાત્પર્ય: 'ભગતિ, વિરાગ, વિવેક અને વિચાર' તેમ બ્રહ્મવિદ્યા અને આત્મયોગ તેમ જ તેનું હરિની 'દશાવિધ લીલા'રૂપ વસ્તુનું સૂચન કરી, (૨) બારે રકંધના વિષયનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરે છે, અને (૩) પછી અધ્યાયોના અર્થનો સાર તારવે છે; અને પ્રથમ રકંધનો સંક્ષેપ આપે છે. કવિએ ત્રીજીથી સોળમી કળા પર્યંત ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બાકીના રકંધોના વિષયોને સમાવ્યા છે.

આ ગ્રંથમાં નિરૂપેલા વેદાન્તતત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો શાંકર કેવલાદ્વૈતમતના પ્રતિપાદક છે. શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતીએ ભક્તિરાસાયન નામના મહામૂલા ગ્રંથમાં ગ્રહણ કરેલી પરિપાટી તત્ત્વતઃ આ ગ્રંથમાં દેખાય છે કે જે પં. બોપદેવના હરિલીલાવિવેકમાં એ પરિપાટી પહેલી દેખા દે છે અને ભીમે તેને આ ગ્રંથમાં અનુસ્યૂત કરી છે. આ એમ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે ભીમના સમય પૂર્વે અને તેના કાળમાં કંઈ નહીં તો વિદ્વદ્વર્ગમાં અને તેમના વિશાળ ગ્રાહક વૈષ્ણવ શ્રોતૃવર્ગમાં શાંકર કેવલાદ્વૈત મત સંગ્રાહ્ય તેમ સંમાન્ય હતો. નરસિંહ મહેતાના ભક્તિજ્ઞાન નિરૂપણમાં કેવલાદ્વૈતમત પ્રધાનપણે તરવરે છે, તેનું પણ કારણ એ જ છે; અને તેથી જ દ્વારકાની શાંકરપીઠ રૂપી ગિરિશૃંગમાંથી વિષ્ણુભક્તિ રૂપી સરિતા ખળળ ખળળ વહેતી ગુજરાતના રસભાવુક જનતાને રસાર્દ કરી રહી હતી.

ભીમે હરિલીલામાં જે પંડિતના હરિલીલા વિવેકનો આધાર લીધાનું કહ્યું છે, તે બોપદેવ દક્ષિણના દેવગિરિ રાજ્યના, યાદવવંશી રાજા રામ-દેવ ઊર્દ્ધે રામચન્દ્રનો આશ્રિત હતો. એ રાજાનો

બોપદેવ અને તેની રાજકાળ ઇ. સ. ૧૨૭૧ થી ૧૩૦૯ હતો.
 કૃતિઓ તેણે બ્રાહ્મણોને દાનમાં ગામ દીધાં હતાં, એવી
 તેની સન્માર્ગપ્રવૃત્તિ હતી. દક્ષિણનો છેલ્લો
 વૈભવશાળી રાજા રામદેવ હતો. સને ૧૨૯૩ ની આખરમાં અદ્વા-
 ઉદ્ધાન ખુનીના સેનાપતિ મલેક કાપુરે તેને હરાવી, તેની સંપત્તિ લૂટી
 લીધી હતી. વૈષ્ણવ ભક્તિને પુરસ્કારનારા, કૈવલાદ્વૈતવાદી જ્ઞાનદેવનો પણ
 આ કાળ. પંદરપુરના શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીની ભક્તિને પણ આ કાળ.
 રામદેવના પિતા યાદવરાજ મહાદેવે ઇ. સ. ૧૨૬૦ માં ગુજરાત
 ઉપર ચઢાઈ કરી, વિશળદેવ વાઘેજાને હરાવ્યો હતો. તેનો પ્રધાન
 પંડિત હેમાદ્રિ હતો. તે કાળ પછીથી એ હેમાદ્રિનો ચતુર્વર્ગચિંતા-
 મણિ (દાનખંડ, તીર્થખંડ, વ્રતખંડ અને મોક્ષખંડ એ ચાર ભાગ-
 વાળો) ગ્રંથ ગુજરાતના વિદ્વાનોમાં અને નાગરોમાં તો ખાસ સંમાન
 પામ્યો હતો. ' એ હેમાડપંત ' કહેવાતો, તે ઉપરથી ગુજરાતમાં હેમાડ-
 પંથ' એ નામે હેમાદ્રિની કર્મપ્રણાલિ જૂના કાળથી પ્રચલિત છે. ૩૮
 એ હેમાદ્રિનો સ્નાનશુદ્ધિનો અને પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રયોગ હજી નાગરોમાં
 ચિવ્વટથી ટકી રહ્યો છે. આ મંત્રી હેમાદ્રિને સંતુષ્ટ કરવાને તેના
 આશ્રિત પંડિત બોપદેવે હરિલીલાવિવેક લખ્યો હતો, એમ પ. પ.
 સ્વામી મધુસૂદન સરસ્વતીએ કહ્યું છે. ૩૯ તેનો હરિલીલા રચવાનો
 હેતુ આનન્દરૂપ હરિની લીલા, જે ભાગવતરૂપી વેદવૃક્ષની દ્વિજોથી
 સેવાયલી આરશાખાઓ(રંકધ)માં અંકિત થયલી છે તેનો વર્ણવ
 કરવાનો છે. જેઓ તત્ત્વમાં તત્ત્વશુદ્ધિ ધરાવતા હોય તેમને જ આ
 ગ્રંથ આનન્દ અનુભવાવે છે, પણ તત્ત્વમાં અતત્ત્વશુદ્ધિ ધરાવનારાઓને

૩૮ વિષ્ણુપ્રીત્યૈ ચતુર્વર્ગચિન્તામણ્યામજીગણત્ । મેદાન્ વ્રતાનાં દાનાનાં
 તીર્થાણાં મોક્ષવર્ત્મનામ્ ॥ ૨ મૂર્તિપ્રાસાદપૂજાનાં હેમાદ્રિર્ગણકામ્રણીઃ ।
 વિષ્ણુમક્તાઙ્ગમક્તાનાં ગણયત્યુક્તસારધીઃ ૩ । ૩ ॥

૩૯ હરિલીલાવિવેકોડયં રામરાજસ્ય વેદ્મનિ । કળ્ટકે રચયાશ્ચક્રે
 તુષ્ટ્યૈ હેમાદ્રિણા સતામ્ ॥ ૩ ॥ ઉપસંહાર, હરિલીલા વિવેક.

આનંદ અનુભવાવતો નથી, એમ સ્વામીશ્રી મધુસૂદન સ્પષ્ટ કહે છે. ૪૦
 બોપદેવે શ્રીમદ્ ભાગવતના સ્કંધોરૂપી શુક્તિઓમાં સંખ્યાલાં મોતી-
 મુક્તાફળો (૧,૦૦૦ શ્લોકોનો) સંગ્રહ કરીને મુક્તાફલ નામે
 સદગ્રંથ રચ્યો છે. વળી એણે ભાગવત ઉપર “ પરમહંસપ્રિયા ”
 નામની એક સુંદર ટીકા રચેલી છે, એમ વ્યાસ મધુસૂદન કહે છે.
 પણ તેનાં દર્શન હજી કોઇએ કર્યા જણાયાં નથી, મતલબ કે તે
 અલભ્ય છે. વળી તે વ્યાકરણનો પંડિત હતો. ‘ મુઘબોધ ’ નામનું
 પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ તેણે સંસ્કૃતમાં લખ્યું છે. હેમાદ્રિના
 સમયમાં પ્રાકૃત અને દેશ્ય ભાષાનું પ્રાબલ્ય એટલું બધું વધેલું
 હોવું જોઇએ કે તેના જેવા પંડિત, જેમ ગુજરાતમાં તે કાળે
 થયું છે તેમ, પ્રાકૃત ભાષાનાં સાહિત્યને સંસ્કૃતમાં પરિવર્તીવવાનો
 શ્રમ આદરવા પ્રેરાયા હતા. બોપદેવે તેમાં હેમાદ્રિને સારી સહાયતા
 આપેલી છે. ઉપરાંત તેણે વૈદ્યકના ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. તેના દશ પ્રગંધો
 વ્યાકરણના, નવ વૈદ્યકના, ત્રણ સાહિત્યના અને ત્રણ ભાગવતના એમ
 પચ્ચીસ ગ્રંથો હોવાનું જણાયું છે. મહારાષ્ટ્રમાં બે બોપદેવ થયા છે,
 પરંતુ ‘ હરિલીલાવિવેક ’ વાળો બોપદેવ પ્રધાન હેમાદ્રિનો આશ્રિત
 હતો, અને બીજો તેના ગ્રંથોનો પરિચય ગુર્જર સાહિત્ય રસિકોને
 કરાવ્યો હતો, એ વિષે શક નથી.

બોપદેવના પિતાનું નામ કેશવ વૈદ્ય હતું; અને તે ધનેશ
 પંડિતનો શિષ્ય હતો. કેશવ અને ધનેશ બન્ને મિત્રો હતા. વરાહ
 પ્રાંતના વધો ગામમાં રહેતા હતા.

બીમ કવિનો બીજો ગ્રંથ ‘ પ્રબોધપ્રકાશ ’ છે. આ મિથિલ
 દેશના એક મહાન્ વેદાન્ત તત્ત્વવિદ્ પંડિત
પ્રબોધપ્રકાશ કૃષ્ણમિશ્રના પ્રબોધચન્દ્રોદયનો અનુવાદ છે.
 બૌદ્ધ ધર્મની પ્રતારણાર્થી જે જડવાદ, ચાર્વાકવાદ,

૪૦ અતત્ત્વે તત્ત્વધીર્યેષાં તત્ત્વે ચાતત્ત્વધીર્નૃણામ્ । ન તાનાનન્દયન્ત્યેતા
 બોપદેવસ્ય સૂક્તયઃ ॥ ૧ ઉપસંહાર, હરિદ્વીપા.

નાસ્તિકતા હિન્દના પૂર્વ ભાગ ળંગાળા ખિહારમાં જ નહીં, પણ સારાયે ભારતવર્ષમાં વ્યાપી રહી હતી, તેના નિરાસના નિરૂપણ માટે એ નાટક ગ્રંથ પ્રયોજ્યો હતો. મગધના જે રાજા કીર્તિવર્માના રાજકાલમાં આ ગ્રંથનું પ્રણયન થયું છે, તેણે ળુંદેલખંડના રાજા કર્ણદેવને હરાવ્યો હતો. (ઈ. સ. ૧૦૬૫). એ કીર્તિવર્માના ખાહણ સેનાપતિ ગોપાલની આસાથી પ્રબોધચન્દ્રોદય ગ્રંથનો નાટ્યપ્રયોગ પંડિત કૃષ્ણમિત્રે સંયોજ્યો છે. કવિ ભીમની અગાઉ ગુજરાતમાં એ ગ્રંથ ધણો જ પરિચિત હતો. વૈષ્ણવ જ નહીં, પણ શૈવ, જૈન, નૈયાયિક અને રાસેશ એમ એનાં અનેક સંવાદી પ્રતિબિંબો ‘સંસ્કૃત’માં નાટકરૂપે ધડાયાં છે. ને સંસ્કૃતમાં સંસ્કારી જૈનકવિ શ્રી જયશેખર સૂરીએ એ પ્રયોગખંધનો કાવ્ય-ખંધ જૂની ગુજરાતીમાં ખાધેલો છે, અને તેનો રચન સંવત ૧૪૬૨ પછી છે.

ભીમે ‘ પ્રબોધ પ્રકાશ ’રૂપે પ્રબોધચન્દ્રોદયનો કાવ્યખંધ ખાધતાં પં. કૃષ્ણમિત્રે પ્રયોગના ઉદ્દેશના કારણમાં રાજા કીર્તિવર્માનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે છોડી દેખ,

“ નવનિધિમૂરિત દ્વારાવતી ભવ આમય ભેષજ ગોમતી ’
ના તટે ‘ સિદ્ધાસને સોહર્ષ એ સામલા, દિન દિન પે ચઢતી કલા ’થી
વિરાજતા દારકનાથની સિન્નિધિમાં આ પ્રયોગ ભજવાયો હોવાનું
અને તેનો સફલ અંત મહામોહ ઉપરિ વિવેકે વિજય મેળવીને
આણ્યાનું સૂચ્યું છે:

શ્રી જશવંત સંત પ્રતિહાર, અહિનિશિ મગલ ઉત્સવ આર,
નદી સરિસુ રંગાચાર, વાદિત્ર અનોપમ અર્થ અપાર;
સલા માહિ બેઠા ધોરી ધીર, છપન કોટિ ચાદવ વીર,
સુભટ, મહાભટ, સમદય સૂર, નિજ સેવક ચોદ્ધવ અકૂર,
ધર્મશાલિ હરિ આગલિ સાર, રચીજી નાટક કરી વિચાર.

(પ્રથમ પ્રકાશ ૩૦-૩૨)

x x x

પ્રબોધચન્દ્ર આલેખન કર્યું પામ્યું પુરુષ જેહ વિસર્યું ૬૩

...

વિષ્ણુભગતિનિ લાગુ પાય, એ માતા તાહરે પસાય
 ને હું પામ્યુ નિજ પદ આજ, સકલ મનોરથ સીધું કાજ. ૬૯
 જિતુ વિવેક જયજયકાર મહામહોત્સવ મંગલ આરિ
 શ્રી દ્વારાવતી મહારી હર્ષિત વચન વદિ નરનારિ ૭૦
 જયજય શ્રીપતિ સર્વાધાર, પરબ્રહ્મ લીલા અવતાર
 કુસુમ વૃષ્ટિ ઈલાદિક કરઈ, મુનિવર નિજ આશી ઉચ્ચરય. ૭૨
 વળી

લીલાતનું શ્રિપ્રતિ વાસુદેવે દ્વારાવતી યદુણસાધિકાડમૂત્ર ।

તાનેવ સઘઃ કૃપયા જનાનાં કરોતુ કૃષ્ણો મુવિમુક્તિહેતુઃ । ૧૫

(૫૦૪ પ્રકાશ સં. ૧૫૫૩ ના પ્રતિ)

આ ગ્રંથનું પ્રયોજન, વિષ્ણુભક્તિની વિશ્વકતા અને તેની ગ્રેરણા-
 થી વિવેકનો ઉદય થતાં, અને મહામોહ આદિ દુષ્ટ આવરણોનો ઉચ્છેદ
 થતાં વિષ્ણુભક્ત મુમુક્ષુ ભક્ત બ્રહ્મ-પુરુષને પામે છે, એ નિરૂપવાનું
 છે. ભીમ આ નાટકને, વિષ્ણુભક્તિસાધક, મહારસ શાન્ત રસભર્યું
 નાટક કહે છે અને તે સર્વથા વારતવિક છે.

ભીમ કવિ આ પ્રબોધચન્દ્રોદય ગ્રંથનું પ્રયોજન, તેનો રસહેતુ
 વગેરે આમ વર્ણવે છે:

શ્રદ્ધા, ભગતિ, વિરાગ મતિ, ધ્યાન વિચાર વિવેક,
 સાધન વિના ન પામીઈ, જતાં જનમ અનેકિ. ૯

X X X

પ્રાણ, પવન, મન સમ રસિઈ અનુભવ કરતાં એહ,
 સહજઈ પરમાનંદનું વાધઈ સદા સનેહ. ૧૫

મુગતિ મૂલ એ શાન્ત રસ નવ રસ નઈ ધુરિ એહ,
 મોક્ષપણઈ તિણઈ કારણિ બોલિસ મહિમા એહ. ૧૬

આગઈ નાટક બોલિયાં કવિજન બહુ મહિમાઈ,
 વહી કિશાં કારણિ કરી કીધુ તક્ષો ઉપાઈ ? ૧૭

વિવેક વિચાર વિસ્તરઈ. તજઈ મહામોહ દંભ.
 ભીમ ભણઈ તિણિ કારણિ એ ગ્રંથ તણુ આરંભ ૧૮

સાંભળતાં મુખ પામઈ, ભણતાં ભવદુઃખ નઈ.
 એહનુ અર્થ વિચારતાં મતિ અતિ નિર્મલ થાઈ. ૧૯
 અહિનિશ અવલોકન કરઈ એહ પ્રયોધપ્રકાર.
 તે નર નારાયણ તણુ પામઈ પદ અવિનાશ. ૨૦
 વિચિત્ર પદ પાવન કયા, જુ નહિ ગુણ ભગવાન
 તુ નિરસ સોહઈ નહીં ધૃત વિણુ ચમ ભોજન. ૨૧
 અખંડપદ પાવન કયા એહ હરિ ગુણા ગાયંતિ
 ગંગા ભિલઈ યે વાહુલા હરિશિરિ નઈ ઢળંતિ. ૨૨
 કલ્પિત ક્ષાણુ ભયહરણુ, ચતુર્ભુજ તણાં ચરિત
 કરોસ કયા તિણુઈ કારણિ વાણી હુઈ પવિત. ૨૩
 જપતપ તીરથ વ્રત કર્યાં પામી, કૂપ, આરામ,
 યાગ, દાન, વિદ્યા વિભવ, યે મુખિ શ્રી હરિનામ ૨૪

× × ×

વિષ્ણુ ભગત જન તણા પ્રસાદ, પ્રયોધચન્દ્રોદય અનુવાદ,
 કહિશ વિચાર સાર સંક્ષેપ, પંડિત કરુ રષિ આષેપ. ૨૬
 જિહાં મોટા કવિરવિ ઉદ્યોત, તિહાં હૂં કવણુ માત્ર ખદ્યોત,
 માણિક જમલો ગુંજ યથા દોષ મ દેશુ દેખી તથા ૨૭

× × ×

અવની કેરુ ભાર ઉતારી, આવ્યા હરિ દ્વારિકા મગારી,
 સિંહાસને સોહઈ સામલા, દિન દિન દીપઈ ચઢતી કલા. ૩૦
 નવ નિધિ પૂરિત દ્વારાવતી ભવ ઊપધ ભેષજ ગોમતી. ૩૧

× × ×

રાજ ગુણસાગર ગોવ્યંદ શ્રી પતિ પૂરણુ પરમાનંદ.
 ધર્મશાલિ હરિ આગલિ સાર રચિલ નાટક કરી વિચાર ૩૩
 નદી સરીસૂ રંગાચાર વાદ અનોપમ અર્થ અપાર
 તેહ કયા જોલઈ હરિદાસ, નાટક પ્રયોધચન્દ્રપ્રકાશ. ૩૪
 નિર્વિરોધ, ચૈતન અવિકાર ઊલ્લસિજ તે કૃષ્ણાકાર,
 નટવત્ રૂપ ધરયું શ્રીરંગ અંતર્યામી એહ અલિંગ ૩૫

(પ્રથમ પ્રકાશ)

× × ×

કિહાં પૂરું, કિહાં અધિકું કહ્યું, કિહાં એક અંથ માંહિ પદ રહ્યું,
કરી પ્રણામ કહું કર જોડિ કવિજન કોઈ મ દેશુ ષોડિ. ૮૦

પ્રબોધવ્યંદ્રોદય વિસ્તારે, નાટક શાન્ત મહારસ સાર.

ભીમ બણિ નારાયણદાસ, અંક સમાપતિ પદ પ્રકાશ. ૮૨

હવે આ આખત પૂરી કરતાં માત્ર એક જ મુદ્દો; અને તે
ભીમ કવિની પૂર્વે અને તેવા કાળમાં થયેલા કવિઓના કવિતાબંધોમાં
જણાવું સામ્ય-મળતાપણું ઉલ્લેખવાનો છે. ભાગવતનો જેમ શ્રીધર
(સં. ૧૪૫૪), નરસિંહ મહેતા, અને કાયસ્થ કવિ કેશવે (સં. ૧૫૨૬)
કવિતાબંધ બાંધ્યો, તેમ ભીમે પણ બાંધ્યો છે; માત્ર નરસિંહના

કવિતાબંધનું સ્વરૂપ પદ્યબદ્ધ અને તેમ અસંગમ

કવિતાબંધમાં છે; જ્યારે શ્રીધર, કેશવ અને ભીમના

અન્ય કવિઓના કવિતાબંધ સંગમ આખ્યાનના સ્વરૂપમાં છે.

બંધનું સામ્ય

પ્રબોધવ્યંદ્રોદય સાર ગુર્જરી ભાષામાં શ્રી જયશંખર
સુરીજીએ (સં. ૧૪૬૨ પછી) સારવ્યો છે,

ત્યારે વૈષ્ણવ કવિ ભીમે તેનો સંક્ષેપ-અનુવાદ (સં. ૧૫૪૬ માં) કર્યો
છે. શ્રીધરની કૃતિમાં જેમ દુમિલા, દુહુ (પૂરવછાહ), ચૂપ્પઈ વગેરે
દેખા દે છે, અને જયશંખર સુરિનો પ્રબોધવિન્તામણિ પદ્ધરી (પદ્ધરી-
પાધડી), વસ્તુ (વત્યુ), ધઉલ, ચઉપ્પઈ, છપ્પયઉ, દુહુ, જાતિ, દુમિલા
આદિથી સૂત્રિત છે, તેમ કેશવ કવિના દશમમાં અને ભીમની હરિલીલા
તથા પ્રબોધ પ્રકાશમાં વસ્તુબંધ, દુહુ (પૂરવ છાહ), કવિત્ત, છપ્પય, મડયલ,
અડયલ, ભુજંગમ અને શાર્દુલ દષ્ટિગોચર થાય છે. ઉપરાંત બીજી કેટલીક
વિશેષતાઓ નાકર અને તે પછીના કવિઓનાં આખ્યાનોમાં નથી તેની
આ સહુ નરસિંહયુગના, જૂની ગુજરાતીના યુગની કવિતામાં સાંપડે છે.
ભાલણીની કૃતિઓમાં કેવળ આની સહુનું અર્દશન જ છે, એખાસ નોંધવા જેવું
છે. અલખત નરસિંહ મહેતાએ પદાવલિઓ ઉપરાંત સુરતસંગ્રામનું કાવ્ય
પદોમાં, તેમ જ સુદામાચરિત, આતુરી ષોડશી, ગોવિંદગમન શ્યામળ-
શાહનો ત્રિવાહ, મોસાગું, એ સહુ પદોમાં બાંધ્યું છે, અને ભાલણે
આલલીલા આદિની પદાવલિઓ રચી છે, એ ખરૂં, પણ (જે) નળાખ્યાન,

સપ્તશતી, આદિ આખ્યાનોનો પદ્યબંધ કડવાં, રાગ, ટાલમાંજ બાંધ્યો છે, અને તે ભીમ, કેશવ, જયશંખરસુરી શ્રીધર આદિની કાવ્ય-રીતિથી નિરાળો પડે છે. આ સહુ ધ્યાનમાં લીધા પછી ભાલ્યુને યુગપ્રવર્તક કવિ ઠરાવવા અને નરસિંહ મહેતા, ભીમ કેશવના પુરોગામી તરીકે ઠેસવવા મથતા તર્કબાજ વકીલોએ એવું જલમંથન કરવા અગાઉ 'સો ગયણે ગળી' પોતાનાં પ્રમાણો પુરાવાસર તોળવાં થટે છે.

અંતમાં પરમાત્મા સહને સહ્યુદ્ધિ અને સહવિચાર આપો, એટલું કહી કવિ ભીમની જ વિમલ વાણીમાં ગાંધ્યું કે,

(ધન્યાશ્રી)

ભગતિ વિચાર નિજ નાના વિચિત્ર.

સોળ કલા શશિહર કેશવકથા પવિત્ર, (ક્રુવપદ)

ધન્ય ધન્ય તે પુરુષ નારી, જિતૂં રે એણિ સંસારિ,

જિણિ વાણીઈ નિત ઉચ્ચરઇ નામ મુરારિ.

ધન્ય૦

અનેકિ તીરથ, તપ, વ્રત, દાન, યાગ કરી,

જનમ માનવ તાણુ પામીઇ ભગતિ હરિ.

ધન્ય૦

કૃત યુગિ ધ્યાન, ત્રેતા યાગ ચળતાં રામ,

દ્રાપરિ પૂજ કરતાં, આપઇ અવિચલ ઠામ.

ધન્ય૦

ભાવ સહિત સદા ગોવ્યંદ ગુણ ગાયતાં,

કલ્પિયુગિ શ્રીકૃણ ઉદ્ધરઈ નામ લીઅંતા.

ધન્ય૦

ભગતવત્સલ વિણુ ભીમ વિનવિ સ્વામી

સંસાર સાગર પાર ઉતારિ અંતર્યામી.

ધન્ય૦

હરિ: ૐ ॥ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ॥

લખાયું

સં. ૧૯૮૫, આશ્વિન સુદિ

૧૨, વાર મંગળ

મુંબઈ

મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ

છપાયું

સં. ૧૯૮૬, અષાઢ સુદિ ૧૧ રવિવાર

મુંબઈ

કલ્યાણ મોતીની ચાલ

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની

ગુર્જર સાહિત્યરસિક સમાજના સેવકના

' ગુર્જરીના જય શ્રીરંગ '

ભાગવતના અધ્યાય અને પ્રકરણ

(અનુસંધાન પાના ૧૨૦ માની ટીપ નં. ૩૨ મી)

શ્રીમદ્ ભાગવતના કુલ અધ્યાય કેટલા, એ સંબંધમાં મોટો વાદ છે. પ્રચલિત ભાગવતમાં અધ્યાય ૩૩૫ છે; પદ્મપુરાણ ૩૩૨ કહે છે, શ્રી ચિત્સુ-ખાચાર્ય ' પુરાણાર્ણવ ' ઉપરથી ૩૩૨ ગણે છે:

સ્કંધા દ્વાદશ एवात्र कृष्णेन विहिताः शुभाः ।

द्वात्रिंशत्ત્રિंશતं पूर्णमध्यायाः परिकीर्तिताः ॥

ભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામી ૩૩૨ અધ્યાય હોવાનું કહે છે. છતાં તેમણે ૩૩૫ અધ્યાય ઉપર ટીકા કરી છે, અને દશમ સ્કંધના છેલ્લા ૮૮, ૮૯ અને ૯૦ એ ત્રણ અધ્યાયો ક્ષેપક હોવાનું ફલીલ સાથે જણાવ્યું છે. (દ્વાત્રિંશત્રિંશતં ચ यस्य विलसच्छाखाः) શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી પણ ૩૩૨ અધ્યાય માને છે અને દશમ સ્કંધના અધાસુર-બકાસુરવધ અને વત્સહરણુલીલા (૧૨, ૧૩ અને ૧૪) એ ત્રણ અધ્યાય ક્ષેપક માને છે. પંડિત બોપદેવ અને કવિ ભીમે ૩૩૫ અધ્યાય માન્યા છે:

इति भागवतेऽध्यायाः एकत्रिंशच्छत्रयम् ।

પહેલા સ્કંધનો ૧, ચોથાના ૨, અને આઠમાનો ૧, એ ચાર અધ્યાય તેમના માટે ક્ષેપક છે. નીચેના કોઠાથી આ તારણ સમજશો:

સ્કંધ બોપદેવ અને ભીમ પ્રચલિત ભાગવત ક્ષેપક

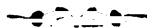
૧	૧૮	૧૯	૧
૨	૧૦	૧૦	
૩	૩૩	૩૩	
૪	૨૬	૩૧	૨
૫	૨૬	૨૬	
૬	૧૯	૧૯	
૭	૧૫	૧૫	
૮	૨૩	૨૪	૧
૯	૨૪	૨૪	

૧૦	૯૦	૯૦	૩ વધારે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીધરસ્વામી
૧૧	૩૧	૩૧	
૧૨	૧૩	૧૩	
	<hr/>	<hr/>	
	૩૩૧	૩૩૫	૪

જીએ ભીમની હરિલીલા: પા. ૨૨૪, કલા ૧૬ મી, કડી ૧૬-૧૭.
“અધ્યાય ત્રિણ્ણિ શત એકત્રીસ.” આ વિગતમાંયે ઉપરના ત્રણ રકંધોમાંના કીચા ચોક્કસ અધ્યાય ક્ષેપક હોવાનું પં. જોષદેવ અને ભીમકવિ માને છે, એ તારવતું હજી બાકી રહે છે.

વળી ભાગવતનાં પ્રકરણો વિદ્વાનોએ બાંધેલાં છે. પંડિત જોષદેવે અને ભીમે પણ ‘ પ્રકરણ ’ બાર ભાગવતનું તારતમ્ય સમજવાની અગત્યનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે; અને પહેલા રકંધનાં ત્રણ પ્રકરણ પાડ્યાં પણ છે. પરંતુ બાકીના રકંધોનાં પ્રકરણો તેમણે પાડ્યાં નથી, અને દરેક અધ્યાયનાં કેટલાં અને કીચાં અને કુલ કેટલાં તેનો નિર્દેશ પણ કર્યો નથી. ભીમે ઉપસંહારમાં માત્ર બત્રીસ પ્રકરણ (ક. ૧૬. કડી ૫૭) એમ કહ્યું છે.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ તો બહુ જ સુંદર રીતે ભાગવતનાં પ્રકરણોનો વિચાર ‘ શ્રી ભાગવતાર્થપ્રકરણ ’ નામના નિબંધમાં કર્યો છે. પં. જોષદેવે તાત્પર્ય સમજ અર્થે કરેલા બીજ નિક્ષેપો શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના જે ગ્રંથમાં વિશદ રીતે અંકુરાય માન થયાનું સમજાય છે. આચાર્યશ્રીએ ભાગવતના શાસ્ત્ર, રકંધ, પ્રકરણ, અને અધ્યાય-એ ચાર તત્ત્વનો વિચાર ‘ શ્રી ભાગવતાર્થ-પ્રકરણ ’માં અને વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ ત્રણ તત્ત્વનો વિચાર ‘ શ્રી સુખોદિનીજી ’માં કર્યો છે. અભ્યાસીઓએ તે મનન કરવા યોગ્ય છે.

સૂચિત ગ્રંથોની યાદી

[નોંધ:—આ યાદી નાટક કેવળ ગ્રંથભાર ભરવા અહીં આપી નથી; પરંતુ ઉપોદ્ધાતના વિષયની ચર્ચામાં તેમ કવિ ભીમની કૃતિઓની અને તેના પ્રવૃત્તિસ્થાન, આદિની વિચારણામાં જે જે ગ્રંથ સહાયભૂત થયલા હોય એ તે તે ગ્રંથોની યાદી અહીં આપેલી છે.]

Bombay Gazetteer Vol I Part I (મુસલમાની ગુજરાત)

„ „ IX „ „ (ગુજરાતની વસ્તી)

મુખ્યત્વે પરિશિષ્ટ C. ધર્મસંપ્રદાયો સંબંધી.

„ „ VIII (જુનાગઢ, પ્રભાસ ને દારકા)

„ „ V (કચ્છ, કાનકટા વિષે)

ગુજરાત સર્વસંગ્રહ: (સ્વ. કવિનર્મદ) પ્રકરણ ૩ અને ૬

Statistical Account of Junagadh A. D. 1884

P. P. 86, 115, P. P. 132, 133, P. P. 137, 144.

Imperial Gazetteer Part VI, India Pp. 193 to 325

History of Modern India, Part II, Maratha Period.

Vol. I Pp. 27, 28, 33, 34, 38, to 44, 60 to 71;

Vaisnavism, Saivism, by Sir R. J. Bhandarkar,

Pp. 33 to 76; 119 to 142.

વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : શ્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

History of Bangali Language and Literature

મુખ્યત્વે ૩, ૪, ૫, પ્રકરણો.

Hindu Religions, by H. H. Wilson.

મંડલીકકાવ્ય (સાર) નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભાગ ૩, પા. ૨૩૫થી ૩૬૯.

“ગુજરાતી”નો દિવાળીનો અંક; સા. ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્યનો લેખ.

નિમ્બાદિત્યાચાર્યકૃત દશશ્લોકી. (સટિક, અને ગુજરાતી ભાષાંતર, પ્રતિ ૧૮૭૩)

નરસિંહ મહેતાનું આખ્યાન (ગુ. વ. સોસાયટી)

પ્રબોધવદ્રોદય (મૂળ સટિક, અને જો. ટેલરનું ભાષાંતર)

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ રીપોર્ટ ૧લો ગ્રા. મા. ત્રિ. નું ભાષણ.

„ રીપોર્ટ ૨જો કે. હ. ધ્રુવનું ભાષણ.

„ ૫ મો, ૮ મો. દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો.

અવેરીના લેખો!, (ખોળખોનું સાહિત્ય, અને ગુજરાતી સાહિત્ય અને પરસંસ્કારો)

વસન્ત : ૧૯૬૧-આવણુ-ભાદ્રપદ : નરસિંહ અને મીરાં : આચાર્ય

આનન્દશંકર ધ્રુવ, પાનાં ૨૪૧ થી ૨૫૦ અને ૨૮૧ થી ૨૮૮.

બૃહદ્ કાવ્ય દોહન ભા. ૭ મો : મીરાંબાઈ : સાત. મ. ત્રિ.

„ ભા. ૮ મો : પ્રાચીન કાવ્યતા ને નાકર : અં. બુ. જની.

„ „ ૪ થો : પ્રસ્તાવના અને હરિલીલા.

સુભદ્રાહરણ : પ્રેમાનંદની જીવનકલા : અં. બુ. જની.

દશમસ્કંધ : કાચસ્થ કેશવ (સં. ૧૫૨૯ પ્રભાસ પાટણનો) અં.બુ.જની.

ભાલણ : રા. રામદાસ મોદી. શ્રી. સ. સા. ૩૩.

વિષ્ણુદાસ : રા. બાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા. શ્રી. સ. સા. ૪૫.

Vishnu Puran, Vol. I & V H. H. Wilson: (Preface and appendix).

સોરઠી તવારિખ : (જો. ખર્જેઝવાળી)

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા : (રા. જયસુખરાય જોષીપરા કૃત)

હરિલીલા (બોપદેવ) સટિક, મધુસૂદન સરસ્વતીની ટીકા, કલકતા, ઓરીએન્ટલ સીરીઝ નં. ૩.

„ „ by સ્વામી શ્રી કૃષ્ણાનંદ સરસ્વતી.

શ્રી સ્થલપ્રકાશ : પુરાણસાર સંગ્રહ :

સ્કંદપુરાણ : પ્રભાસખંડ.

Muktafalām : by Bopdeo : Calcuta Oriental Series:
No. 5, Part I & II

પ્રાચીન કાવ્યસંગ્રહ : (પંદરમું શ્લોક : ગુ. વ. સો. દિ. બા. કે. હ. ધ્રુવ).

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ : શાસ્ત્રી વજ્રલાલ (ગુ. વ. સો. સને ૧૮૬૬)
Gujarati Language & Literature: By N. B. Divatia.

નર્મકોષ-પ્રસ્તાવના: કવિ નર્મદ (સને ૧૮૭૩)

મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોષ : વિભાગ ૧૬, ૧૮, ૨૦, ૨૧.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય રતનમાલા-રતન ૧ હું, પરિશિષ્ટ, ઇંગ્રેજી
લેખો: સ્વ. સા. હરિલાલ હ. ધ્રુવ.

જૂનું નર્મ ગદ્ય : (ગુજરાતી પ્રેસ)

વિમળ પ્રબંધ : (મણિલાલ બ. વ્યાસ).

પ્રબોધઅત્રીશી, અને રાવણ મંદોદરી સંવાદ: (સ્વ.મણિલાલ બ. વ્યાસ).

કાદંબરી : પૂર્વભાગ : (ભાલજી : મુખ્યત્વે ટીકા. સા. દિ. બા. કે. હ. ધ્રુવ.)

Classical Poets of Gujarat : G. M. Tripathi.

માગવત આદર્શ : (મરાઠી ગ્રંથ) by યશવંત વ્યં. કોલહાટકર

શ્રીમદ્ભાગવત : સાન્વય-સાર્થ-સટીપ (ભાગ ૧૦) : ઉપસંહાર મુખ્યત્વે;
૨૧. દામોદર સાવલારામ ચંદે.

શ્રીમદ્ભાગવત કલ્પસ રૂપી શેવટયા માંગ, માગવત સ્વારસ્ય

,, સંસ્કૃત ટીકા તથા ગુજરાતી ભાષાંતર: મેસર્સ એમ. એન.
ત્રિપાઠીવાળું.

શ્રીમદ્ભાગવત : (ઉત્તર દિન્દ આવૃત્તિ) પાંચ મુખ્ય સંપ્રદાયના વિદ્વાનોની
Hindi Literature: By F.E.Key.[સંસ્કૃત ટીકાઓવાળું, ૮ભાગમાં

શ્રી નવનાથ ચરિત્ર (મરાઠી)

જૈન ગુર્જર કવિઓ : ભાગ ૧ સાક્ષર શ્રી મોહનલાલ દ. દેશાઈ.

ભક્તિરસાયન : મધુસૂદન સરસ્વતી : હરનાથ સોસાયટી, મુંબઈ.

તવારીખે પીર, પીરબદા સૈયદ સદરૂદીન દરગાહવાળા.

મુસ્લીમ ઓલીયા : ભુદ્ધિપ્રકાશ : ૧૯૨૯-૩૦

Eighth International (Congress of Orientalists :
1889: By H. H. Dhruva.

Journal : B. B. R. A. Society: Vol. I. No. I. 1925

Date of Bhagvat Purana : C. V. Vaidya.

મીરાંઆઈ : હિન્દી : બેલ્લેડોર સીરીઝ, અલ્હાબાદ.

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યકાવ્ય ઉકેલ : અં. ૩ જો; કૌમુદી, ૧૯૮૩, કાર્તિક

પ્રસ્થાન : વૈશાખ અને આષાઢ : સં. ૧૯૮૩ : સા. દુર્ગાશંકર

કેવળરામ શાસ્ત્રી

“ ગુજરાતી ”-દિવાળી અંક : ૧૮૨૩ : સ્વ. શાસ્ત્રી પ્રજલાલ કાળીદાસ :

(નરસિંહ મહેતા)

વિષ્ણુભક્તિચંદ્રોદય : નૃસિંહારણ્ય મુનિ : સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પ્રતિ, પુના.

* મુખ્યત્વે આટલા ગ્રંથોનો આધાર લેવાયો છે.

કલા ૧૬. મી, ૧૨ મો સ્કંધ, ઉપસંહાર,
૧૦ મી લીલા: આશ્રય.

[આ અંતિમ કલામાં છેલ્લી ૧૦ મી લીલા ‘ આશ્રય ’ નિરૂપાએલી છે. આશ્રય એટલે પરબ્રહ્મ, નિર્ગુણ તત્ત્વ; પરંતુ તત્ત્વવિદો આ જ્ઞાન અને અવ્યય તત્ત્વને ત્રણ શબ્દોથી ઉપલક્ષિત કરે છે: ૧ નિર્ગુણ બ્રહ્મ; ૨ ત્રિગુણાત્મક પરમાત્મા અને ૩ સત્ત્વગુણરમાપતિ (ભા. ૧. ૨. ૧૧). બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન હોવાથી તેમાં જેમ સર્પમાં સ્નગ(માલા)શુદ્ધિ થાય છે તેમ બ્રહ્મમાં પ્રપંચશુદ્ધિ આરોપાય છે: “ એથી આશ્રય એટલે જેમાં પ્રપંચના આભાસ તેમ જ નિરોધનું અધ્યવસાન કરાય છે તે આશ્રય, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા કહેવાય છે ” (ભા. ૨. ૧૦-૭).

આ સ્કંધ બે ભાગમાં વહેંચાયો છે. તેના પહેલા ૫ અધ્યાય શુક્રદેવજીએ પરીક્ષિતને અને પછીના ૭, પરીક્ષિત સ્વર્ગસ્થ થતાં અને શુક્રદેવજી અંતર્ધાન થતાં, સત્રિઓના પૂછ્યાથી સૂતે કહેલા છે. પહેલા ત્રણ અધ્યાયમાં ભવિષ્યના રાજાઓ, કલિપ્રભાવથી તેમનાં કુલોને લાગનારાં મલિનતા અને સંકરતાની તથા યતિના ધર્મ અને તેનો દ્રોહ કરનારાઓની કથા વર્ણવેલી છે. ચોથામાં ચાર પ્રકારના પ્રલયોની કથા, પાંચમામાં બ્રહ્મોપદેશ, છઠ્ઠાના પૂર્વાર્ધમાં પરીક્ષિતનું પરલોકગમન, જનમેજયનો સર્પસત્ર, અને ઉત્તરાર્ધમાં તથા સાતમામાં વેદશાખાઓ અને પુરાણો વિષે કહેલું છે. આઠ, નવ, દશ અને અગીઆરમામાં આશ્રય-પ્રભુ-પ્રાપ્તિના ઉપાયો કહેલા છે અને તે અર્થે મુનિ માર્કંડેયની કથા, તેમની વિષ્ણુવિક્ષા, માયેક્ષા અને શિવેક્ષા વર્ણવેલી છે. અગીઆરમામાં આદિત્યવ્યૂહવિવરણ, બારમામાં બારે સ્કંધોના વિષયોની અનુક્રમણિકા અને તેરમામાં ઉપસંહાર તથા પુરાણો અને તેનાં પૂરનું નિરૂપણ કરેલું છે. પુરાણીઓ આખા ભાગવતનું પારાયણ કરનાર અનિષ્ઠભાગી થાય છે, એમ સમજી સાતથી તેર એ સાત અધ્યાયો છેડીદે છે, તેમ કવિએ પણ માત્ર એકએક કડીમાં છેલ્લા સાત અધ્યાયો આરોપ્યા છે.]

પા. ૨૦૩-૪. ૧-૪. ' સર્વ-પ્રપંચનું અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મ, હરિ, રમાપતિ. ' ' રાજ્યે ' વિષ્ણુભક્તિ અને ભાગવત ધર્મ સંબંધમાં પ્રશ્નોનો જિ-જે આરંભ કર્યો હતો તેનો ઉપસંહાર. ' ' શાસ્ત્રનો નિર્ધારિત-સુનિશ્ચિત વિષયઃ નિત્ય અને અનિત્ય શું તેની વિચારણા, શું ઉપાદેય-ગ્રહણ કરવા, લેવા યોગ્ય (એટલે કે નિત્ય હરિ), અને હેય-ત્યાગવા-છોડવા યોગ્ય છે (પ્રપંચ-સંસાર) તેનો વિવેક વિચારવો ને લક્ષમાં લેવો. ' શાસ્ત્રહતાણુ- ' હ ' અને ' તણુ ' થી છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયો ખેવડાયા છે. જેહ-હેય જોધએ. ઉપાસઘ-ઉપાસાય (જૂનું અકર્તરીરૂપ ઉપાસ્યતે). પ્રપંચ મિથ્યા હોષને ત્યાજ્ય હેય છે. લીજીઈ-લેવાય. વિચારીઈ-વિચારાય; પામીઈ-પમાય. ખોલીઈ-ખોલાય.

પા. ૨૦૪-૧૦. ૫-૪૭. ૫ પડતા-અપબ્રષ્ટ થતા, સંકરતા તથા મલિનતાથી યુક્ત થતા (માત્રા દ્વિજા શ્વદ્રાયા જનધિપાઃ અ. ૧-૩૮). (અ. ૧-૨ નો સંક્ષેપ). ૬ કલિમાં કેવી પ્રજ્ઞસ્થિતિ થશે તેના ચિતાર માટે જુઓ અ. ૧-૪૦-૪૩; અને આખા અ. ૨. અને અ.૩; કવિએ આમાંનાં તેમ જ અન્ય પુરાણોમાંનાં પૃથક્ પૃથક્ પદો અને કલિનાં લક્ષણોનાં વાક્યો સાંધી એક નિબંધ આલેખ્યો છે. પરીક્ષિત પૂછે છે: કલિના વૃદ્ધિ પામેલા દોષો મનુષ્યો શી રીતે દૂર કરી શકે વગેરે. (અ. ૩-૧૬-૧૭) એના ઉત્તરમાં શુકજીકૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિમાં ઉત્તરોત્તર ધર્મના ચાર પગ ક્ષીણ થતાં ધર્મનો એક પગ કેમ રહ્યો અને અધર્મના ચાર પગ કેમ જન્મ્યા તે, અને દરેક યુગનાં લક્ષણ, મનુષ્યોનાં કર્મ ઇત્યાદિ કહે છે. ધર્મના ચાર પગ : સત્ય, દયા, તપ ને દાન. કૃત-સત્યયુગમાં ' આ ચારેય ' સાખ્યૂત. ત્રેતામાં એ ચારેનો ચોથો ચોથો ભાગ લોપ પામ્યો અને તેનું સ્થાન અનૃત, હિંસા, અસંતોષ અને વિગ્રહ, એ અધર્મના ચાર પગના ચોથા ભાગે લીધું. દ્વાપરમાં ધર્મના ચાર પગોના અર્ધાઅર્ધાભાગનો ક્ષય થયો અને અધર્મના ચાર પગોના અર્ધાઅર્ધાભાગે તેનું સ્થાન લીધું. કલિમાં એ ચારના ત્રણત્રણ ભાગનો ક્ષય થયો અને અધર્મના ચાર ચરણ ત્રણત્રણ ભાગે સ્થાન લીધું. (અ. ૩-૧૭-૨૪). આયંદે કલિમાં ધર્મનાં ચાર ચરણોનો ચોથો ચોથો અવશિષ્ટ રહેલો જે ભાગ, તેનો પણ ક્ષય કરવાનું મથન થાય છે

(એમનાં : ક્ષીયમાણો હાનતે સોડપિ વિનદ્ધસ્યતિ । ૨૪ । અદ્યપુ : (અત્યસત્ત્વો-
ત્પકાયુષઃ । અ. ૧-૪૧) કલિયુગમાં આયુષ્ય થોડું (૨૦ થી ૩૦
ત્રિશદ્વિંશતિ વર્ષાણિ પરમાયુઃ કલૌ નૃણામ્ અ. ૨-૧૧ ।) આયસ-શ્રમ
ધણે. તેજ-નિસ્તેજ, (કાલેન બલિના રાજત્રદ્ધસ્યત્યાયુર્બલં સ્મૃતિઃ । વગેરે
અ. ૨-૧. કાળે ભખેલાં, લોહી ઉડેલાં નરનારી. મર્ત્યાઃ ક્ષુદ્રદશઃ
ક્ષુદ્રભાગ્યા મહાશનાઃ । કામિનો વિક્તિહીનાશ્ચ ૩૧ । ૭ ' વંશવ્યવસ્થા ' ભિલ્લ
(શૂદ્રપ્રાયા જનાધિપાઃ અ. ૧-૩૮ । મ્લેચ્છપ્રાયાશ્ચ ભૂમૃતઃ આદિ જુઓ
અ. ૧-૪૦-૪૩). ૮ ગાધ-ગાયોને. વધધ-વધે, કાપે. પાડધ-
પાડે, ભોંય ભેગી કરે. પ્રાસાદ-દેવળ વા મહેલ. ૯ રાગઃ
ચૌર્યાનૃતતૃથાહિંસાનાનાવૃત્તિષુ વૈ નૃષુ અ. ૨-૧૨ । ચીલડાંના વેલાને
રક્ષનારી વાડ તેને જ ખાશે. ' રક્ષક જ રક્ષિતનું ભક્ષણ કરશે. '
' વાહરે-મદદે જતાં પોતાની ઉપર જ સામી ધાડ-હુમલો આવશે. '
૧૦ વાડવ-વિપ્ર. ૧૧ ' સખ્યાથી નખજો નર ગંભય-હાર, માર
ખાય, અને જો કદિ બોલે-લગારેક માયું ઉચકે-તો તેનું મુખ
ભંગાય. " ગાંજીધ-ગાંભય, ગાંજ્યો ભય; ભાંજીધ-ભાંભય, ભંગાય.
૧૧ ' પામે '. ' ભય '. ધર્મન્યાયવ્યવસ્થાયાં કારણં બલમેવ હિ । ૨-૨ ।
' આટારેણુધ ' -આટારેણુમાં, નિરર્થક. (આટો=લોટ+રેણુ-રેણુ=
કણિકા; જેમ ઉડેલી આટાની કણિકાઓ નિરર્થક ભય, કશા કામમાં
ન આવે, ધૂળમાં ભય તેમ) ' આટાલુણુમાં ' એ પદ પ્રચલિત છે,
પણ મૂળ ' આટારેણુ ' હોવું જોઈએ. ૧૨ ધનં વિક્તમેવ કલૌ નૃણાં
જન્માચારગુણોદયઃ । ૨-૨ । ૧૩ અમર્ષ-ક્રોધ. જીવી-જીવિતવ્ય, જીવન.
' જીવવું થોડું તેમ ભાગ્ય-નશીબ પણ થોડું. ' ૧૪ ચરડ-મારફાડ
કરનાર. વાહ્યું-લલચાયલું, છેતરાયલું. હીંડધ-ચાલે, વર્તે. ચિંતા-
ક્ષુત્તુહમ્યાં વ્યાધિભિશ્ચૈવ સન્તપ્સ્યન્તે ચ ચિન્તયા । ૨-૧૧ । સમાધિ-
મનની શાન્તિ. ' હા હા હૃત ' - ' ઓ ખાધા, ઓ માર્યા એમ પોકારતા. '
' સંસારમાં વિરલો '. ૧૬ જૂઆરી- (સં. ઘુત + કાર + ઇન્) ઘુત
રમનાર. વિરુઆ- (સં. વિરુપા) હક્કા, કઢંગા. ૧૭ મેહ (વિદ્યુતપ્રાયેષુ
મેઘેષુ ૨-૧૫ । ૧૮ આદરે-આરંભે. ૧૮-૨ થી ૨૯ એ પંક્તિઓમાં
અન્ય પુરાણોમાંનાં કલિનાં લક્ષણોનું તારણ છે. ૨૦ ' વળી સોળ વરસની

ઉમ્મર થતાં સ્ત્રી મોટી (૫૩છંદ, મજબૂત કાઠાની) થશે, માટી-
 ધણી ગળીયો (ઢાંચો, જથરપથર, જરહગવ, માટીના લોચા જેવો) થશે.
 ૨૧ ડોકરાં-ધરડરાં (દેશ્યઃ ઢયરાં, ઢમરાં, પિશાચ જેવાં ખખડેલાં
 હાડકાવાળાં). ‘ નાનાં છોકરાં ધરડાં દાદાદાદીને ગાળો દે. ’ ગાલિ
 (ખહું). ૨૨ લહુડધ-નાના-ને હાથેથી મોટેરાં માનાય-મનાય (માન
 પામે) નહીં. શંકા-ખોટું કર્યાનો સંશય. ‘ આપણુષ-પોતે. ’ રંગિ-
 રંગમાં વિષય ખેલે. વિછેહ-ત્યાગ (ધરની કુળવાન ધણીઆણી)
 વિમુ-વસો, (વીસમો ભાગ) અઢાર-(વીસમાંથી અઢાર ભાગ
 જેટલું). ‘ ભાંડ-ઉઘાડું, નાગું, બીજત્સ ખેલનારની ભાંડ-નાગી
 વાણીથી રાચે-મજા માણે. ’ ૨૬ ચાવાંક-નાસ્તિક (ચાર-લોક-
 સંમત, વાક-વાણી જેની છે તે) ‘ ખાધેપીધે અને મજા માણ્યે જીવન
 સાર્થ થયું એમ માનનાર, ધર્મ, સત્ય વગેરેમાં લેશ પણ શ્રદ્ધા ન
 સેવનાર. ’ ‘ જાણે મૃત્યુ દેખતો-હોય એમ સમજતો ન હોય તેમ ’
 ‘ યમ, મરણથી નિર્ભયપણે. ’ (ઋણં કૃત્વા ઘૃતં પીબેત દેવું કરે પણ
 મોઝ મજા માહાણે.) પોખેવા-પોષવા. ‘ ચોખા-શુદ્ધ ટળી મેલા-
 સંકર થાય. ’ ૨૭ ‘ જીવ્હા-ખાવાના સવાદે-સ્વાદે મોહ્યા-આંધળા
 ભોંત થયા. ’ ૨૮ ‘ મૂંડ્યા શિરવાળા-ખાવાઓ અજાનીને મૂંડે-
 શિષ્ય કરે. ’ ‘ નહીં તે તત્ત્વવિજ્ઞાન ’ જોષએ. ‘ એક જ ખપ્પર-
 (માટીના ભાગેલા થાળા)માં સહુથે વર્ણુના લોક સાથે જમે, ખાય,
 અને એમ એકાકાર-જાતજાતના ભેદ વગરના એકરૂપ થાય. ’ ૩૦
 ઇશા-ઇદશ, આવા. ૩૧ હુરિ-(અવગુણોમાં) મોખરે રહેલો અવ-
 ગુણ. (પ્રભુભજન-ભક્તિ નહીં કરવી તે). ૩૩ તેને જ સર્વ ભૂતના
 આત્મા-ગોપાલને દુરાત્મા-જીવ ભજે નહીં. ’ ૩૧-૩૪ જુઓ અ.
 ૩-૪૨-૫૧. ૩૪ ‘ સર્વ કામનો ’. ૩૫ કલિયુગ દોષો-અવગુણોનો
 ભંડાર છે, પણ તેમાં ભક્તને તારવાનો એક મોટો ગુણ છે (કલેર્દોષનિષે
 રાજન્નસ્તિદ્યેકો મહાન્ગુણઃ । કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસંજ્ઞઃ પરં વ્રજેત્ (અ. ૩
 -૫૧). ‘ માતાના ગર્ભમાં નિવાસ કરવાની આપત્તિ ટાળે, દૂર કરે. ’
 ૫૨ મો શ્લોક પણ વિચારવા જેવો છે. ૩૬ હસઈ-હસે, હણે.

એહી-કેશવનામ. ૩૭ કૃત-સત્ય. જુઓ અ. ૩-૧૮-૧૯. ચ્યારિ-
 (બહુ) સત્ય, દયા, તપ અને દાન. દયાધ-દયાથે (આત્મારામાઃ
 ભ્રમણઃ ૧૯) ૩૮ એકઠ ધર્મના ચાર પગમાંથી દરેકનો ચોથો ચોથો
 અંશ જાય અને તેનું સ્થાન અધર્મના ચાર પગ-અનૃત, હિંસા,
 અસંતોષ અને વિગ્રહ-નો ચોથો ચોથો ભાગ લે (જુઓ અ. ૩-
 ૨૦) (ત્રૈવર્ગિકા ત્રયીચ્છદા ૨૧). ૩૯ દ્વાપરિ-દ્વાપરમાં અડધો અડધો
 ભાગ ધર્મના ચારે પગનો અસ્ત પામે અને અધર્મના ચાર પગનો
 અડધો ભાગ તેનું સ્થાન લે (અર્ધ હ્રસતિ ૨૨) (કૃતે યદધ્યાયતો
 વિષ્ણુ ત્રતાયાં યજતો મસૈઃ । દ્વાપરે પરિચર્યાયાં કલૌ તદ્વરિકીર્તનાત્ । અ.
 ૩-૫૨) કલ્મષમાનસાનાં જ્ઞેમનાં મન કલ્મષ-મેલ દૂષણોથી ભરેલાં
 છે તે. ૪૨ કલંકી-વિષ્ણુનો થનારો દશમો અવતાર. વિષ્ણુચરણ
 શંભલ ગામનો મુખી મહાત્મા બ્રાહ્મણ અ. ૨-૧૮. ‘ સાધુ પુરૂષોની
 પૂજન-રક્ષણ અને દુષ્ટોના સંહાર અર્થે ’ (અ. ૨-૧૭) (કલંકીના
 કાર્ય આદિ વિષે જુઓ અ. ૨. ૧૯-૨૦). ૪૩ સૃષ્ટિના ચાર પ્રકારના
 પ્રલય આદિ માટે જુઓ અ. ૪. કલ્પાંત-કલ્પનો અંત : ચાર પ્રકારના
 નિરોધ-સંહાર-લયથી : નિત્ય, નૈમિત્તિક, પ્રાકૃત અને અત્યંત
 (absolute). જુઓ ટીકા પાનું લીટી : ‘ માયાનો ઉપછેદ-વિનાશ
 એ મુક્તિ. ’ ૪૪ (અ. ૫) ‘ દેહીને દેહનો વિછોડ-વિયોગ થવાનો
 જ છે ’, દેહીએ દેહ છોડવો પડશે જ, માટે દેહનો મિથ્યા-ખોટો
 મોહ છોડ. ’ (જુઓ ત્વં તુ રાજન્મરિષ્યેતિ પશુબુદ્ધિમિમાં જહિ...દેહવત્ત્વં
 ન નદ્ધ્યસિ ૨ વગેરે અ. ૨. ૨-૧૩) આત્મા સંગરહિત, દેહ આદિ
 સાથે તેને સંબંધ નથી, તે તો બંધ-આવરણથી વર્જિત-રહિત છે.
 ‘ પરહર ’. ‘ સ્મર ’. આપણું-પોતાનું. ‘ સમાચર ’-આદર. ૪૬ ‘ હું
 મરીશ ’ વગેરે અ. ૨. (ઉપર ટાંક્યાં છે). અણુસરિ-અનુસર.
 ચાલ્યા-સ્વધામ ગયા. પરીક્ષિતે કહ્યું કે મને તક્ષક-મારા મૃત્યુના
 નિમિત્ત-નો ભય નથી, એટલે શુકદેવજી, એને નિર્ભય થયો જાણી,
 તેનું પૂજન સ્વીકારી ત્યાંથી નિજધામે સીધાર્યા (અ. ૬-૭-૮).

પા. ૨૧૦-૧૨. ૪૭-૫૨. ૪૮ રાજની મૃત્યુશરણની તૈયારીઃ
 અ. ૬. ૯-૧૦. ‘ રાયના શરીરમાં સંતાપ ન ધટે-થયો. ’ ત્યજૂઃ

સર્વ વિષથી તેનો દેહ બળી ગયો (૧૩). ૪૯ હોમ-સર્પસત્ર (૧૬). તક્ષક ભયથી ધન્વને શરણે ગયો. દેવગુરૂ વૃહસ્પતિએ રાજને સમન્વિ તક્ષકને ઉગાર્યો (૨૪-૨૭). ભાગવત વાંચનારા પુરાણીઓ આરમો સ્કંધ છઠ્ઠા અધ્યાય પછીથી વાંચવો છોડી દે છે, કહે છે કે આખું વાંચનાર કલિ-કલહને ભોગ થાય; કવિ પણ ત્રણ જ લીટીમાં બાકીના સપ્ત અધ્યાય પતાવે છે. ૫૦ સૂતે શૌનકને વેદશાખા અને પુરાણોનું પ્રણયન કહ્યું (અ. ૬-૩૭ થી અ. ૭.). માર્કંડેય મુનિએ માયાના વિસ્તારનું કહેલું આખ્યાન (અ. ૮; ૯; અને ૧૦). ૫૧ એકઠ-૧૧ મા અધ્યાયમાં આદિત્યવ્યૂહનું વિવરણ. એકિ-આરમામાં ભગવાનના આરે સ્કંધની અનુક્રમણિકા, અને ૧૩ મા અધ્યાયમાં સમાપ્તિ. આવન-ગંગાજનાં આવન પગથીઆં છે, ગંગાલહરી જગન્નાથ કવિએ આવન શ્લોકમાં ગંગાની સ્તુતિ અર્થે કરી છે.

પા. ૨૧૨-૨૫. ૧-૧૮. ૧. બોપદેવ-પ્રસ્તાવના જુઓ: હરિલીલાવિવેકના કર્તા. સરોવર૦ જેમ સરોવર સાથે જમલો-સંયુક્ત થયેલો, એક કાંઠે કુવો જેમ હોય છે તેમ બોપદેવની હરિલીલા વિવેકરૂપ સરોવર સાથે જોડાયેલો મારો આ સોળ કળાનો ગ્રંથ છે. કૂઉં-કૂપ. જમલુ-(સં. યમલ) સળેડ, જોડાયેલો. ૨. બોડિ-બોડો (બહુ) (આમાં) ભૂલો છે એમ ભણી-કહી, મને રખે. બોડો-બોડના દોષ દેશો-દેતા. ' બુદ્ધિમાનઠ-બુદ્ધિના માપ-પ્રમાણમાં. ' કથા ઉપરની પ્રીતિથી ભગવાનના પ્રેમને પામ્યો. ૩. રૂપક-ચોપાઈ, પૂર્વછાયા આદિની સંખ્યા. ૪ પ્રથમઠ-પહેલા પાયા-પહેલી ચાર કલામાં: ૧ લી. ૧૨૦ કડી (જે કે ૧૧૦ મૂળમાં નોંધેલી છે, પણ હિ. ની ઇતિશ્રીમાં ૧૨૦ નોંધી છે, હિ. નો આરંભનો ભાગ રૂ. લો હોવાથી કઈ દશ કડી પડી છે તે સમજાવું નથી. પરંતુ પહેલા પાયાની ચાર કલાઓની કડીસંખ્યાની નોંધ જોતાં પહેલીમાં ૧૨૦ હોવી સંભવે છે; મં. પ્રતિ પણ ત્રુટક છે, નહિં તો એ પ્રતિ ચોક્કસ હોવાથી સંખ્યા પણ ચોક્કસ કરી શકાઈ હોત. ૨ જી કલામાં ૧૧૪ કડી (જે કે મં. થી ૧૧૫ સમજાય છે, પણ વસ્તુબંધ મં. ૨ જણાવે છે. ત્યારે મૂળમાં ૧ છે.). ૩ જી

કલા-૪૬ અને ૪ થી ૪૮; કુલ $૧૨૦ + ૧૧૪ + ૪૬ + ૪૮ = ૩૨૮$.

બીજઘ-બીજ પાયામાં: ૫ મી કલા-૭૨; ૬ ટી-૮૨ (મં. માં ૮૪ કારણ ગીત ૧ અને ચોપૈ વધુ છે. જુઓ પાદનોંધ પાનું ૭૦ મું.); ૭ મી-૧૦૮ (મં. ૧૦૯; પણ એક કડી ખેવડાઇ છે, જુઓ નોંધ પાનું ૬૩ મું); ૮ મી-૭૬ (જો કે ૭૭ મૂળમાં નોંધી છે, પણ 'રૂપક સોળ આગિલાં સાઠિ' એટલે ૭૬ થાય; તેથી એક કડી કદાચ પાછળથી વધી હશે; એ, કડી ૩૦ મી હોવી ઘટે છે, જુઓ પાદનોંધ ૬૮ મું) કુલ $૭૨ + ૮૨ + ૧૦૮ + ૭૬ = ૩૩૮$. **ત્રીજઘ-**

(આ પાદ આમ જોઇએ: ત્રીજઘ ચ્યાલ નઘ આઠ) ત્રીજ પાયામાં આઠ- ' ચાર ' હોય તો મેળ ખેસે. ૯ મી-૬૨; ૧૦ મી-૮૫; ૧૧ મી-૧૦૮ (મં. માં ૧૧૪ છે; કુલ સંખ્યામાં ૫ કડી ખૂટે છે, માટે હિ. મૂળમાં કાંઈ સંખ્યામાં ભૂલચૂક હશે.) ૧૨ મી-૮૮; કુલ $૬૨ + ૮૫ (૮૬) + ૧૦૮ (૧૧૨) + ૮૮ = ૩૪૪$. **ચુથઘ-ચોથા** પાયામાં ૧૩ મી-૪૨ (૪૩ મૂળમાં છે, પણ ભૂલ છે.) ૧૪ મી-૬૧; ૧૫ મી-૮૭; ૧૬ મી-૫૨; કુલ $૪૨ + ૬૧ + ૮૭ + ૫૨ = ૨૪૨$. ૫

ચાર શત-૧૨૫૨: $૩૨૮ + ૩૩૮ + ૩૪૪ + ૨૪૨ = ૧૨૫૨$. ૭ **આસો:** ૧ લી કલા કડી ૨): ' આષાઢિ ' છે. ચન્દ્ર સોળ કલાવાન ખરો, પણ તેમાં શશાંકનું કલંક છે, પણ કૃષ્ણકથા કેવળ નિષ્કલંક છે. ૮ સં. ૧૫૪૧. રૂદ્રની વીશી: ૬૦ સંવત્સરો, બ્રહ્મા (સર્ગક), રૂદ્ર (સંહારક) અને વિષ્ણુ (સંરક્ષક), એ ત્રણની વીશીમાં વહેંચાયલા છે. ૯ જેમ માગશર માસ ગીતા પ્રમાણે ભગવાનનું રૂપ ગણાય છે, તેમ ' વૈશાખ ' પણ એક વાર એવો (મધુમાસ, મધુસૂદનરૂપ) લેખાતો હતો. સિદ્ધિદેવ-પ્રભાસ, સિદ્ધપુર નહીં. ભીમ કવિના પ્રબોધ પ્રકાશમાં ઉલ્લેખ આમ સ્પષ્ટ છે:

ભવભયભંજન શ્રી ભારતી પંચ પ્રવાહિ વહિ સરસ્વતી
શ્રી સોમેશ્વર નિજ આવાસ ભુવિ માંહી બીજુ કૈલાસ ૭૨
તીરથ તિલકક્ષેત્ર પ્રભાસ ત્યાં વસઈ દિજ નરસિંહ વ્યાસ
તેહ ધરિ સેવક વૈષ્ણવદાસ કીધુ એહ પ્રબોધપ્રકાશ ૭૪
(સં. ૧૫૫૩ માં લખાયલી પ્રતિ)

ભીમ, સિદ્ધપુરનો હોવાનું શાસ્ત્રી વૃજલાલે “ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ ” માં પાને મે કહ્યું છે, અને ખીજાઓએ તે ઉપાડી લીધું છે; એ સિવાય ખીજું કોઈ પ્રમાણ કે કારણ કોઈએ આપ્યું જ નથી. શાસ્ત્રીજીએ પોતાનું પ્રમાણ વા કારણ જણાવ્યું નથી, એટલે તેનો વિચાર કેમ થઈ શકે ? તેમણે ‘ સિદ્ધિક્ષેત્ર ’ નો સહજ અર્થ સિદ્ધપુર લીધો છે, એમ સમજ સંતોષ લેવો પડે છે. ગોવિંદ, કૃષ્ણ-યતિકર્દમનું મોક્ષ સ્થળ પ્રભાસ છે. જુઓ શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૩ જો. સં. ૧૫ ને ૧૬ માં સૈકામાં પ્રભાસ ખીલેલું બંદર હતું, સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ સ્થળ હતું અને વૈષ્ણવોનું ધામ હતું. ઘણાક વૈષ્ણવ કવિઓ તે સમયે અહીં થઈ ગયા છે. ૧૦ આ કડી આખાએ વિવિધ તીર્થસ્થળોના ઉલ્લેખ સાથે વિચારાય તો ‘ પ્રભાસ ’ ફલિત થાય છે. આ સંબંધી મંતવ્ય અને પ્રમાણોનો વિસ્તાર અહીં સ્થળસંકોચથી થઈ શક્યો નથી.

૧૫ અંથની-ભાગવતની: ૧ સ્કંધ-૧૮ (સાંપ્રત ભાગવતમાં ૧૯ અધ્યાય છે); ૨-૧૦; ૩-૩૩ (‘ ત્રીસ ’-‘ તેત્રીસ ’ જોઈએ.); ૪-૨૯ (સાંપ્રત ભાગવતમાં ૩૧ છે); ૫-૨૬; ૬-૧૯; ૭-૧૫; ૮-૨૩ (સાંપ્રત ભા. માં ૨૪ છે); ૯-૨૪; ૧૦-૯૦; ૧૧-૩૧ અને ૫૨-૧૩; કુલ ૩૩૧; જ્યારે સાંપ્રત ભાગમાં ૩૩૫ છે. બોપદેવ ૩૩૧ ઉપર પ્રમાણે જણાવે છે: *इति भागवतेऽध्याया एकत्रिंशच्छतत्रयम् ।* ૧૨. શ્લો. ૮). શ્રીમદ્ વક્ષભાચાર્યજીના સંપ્રદાયવાળા દશમસ્કંધમાં ચાર અધ્યાય પ્રદક્ષિત ગણે છે; પણ તેનો આધાર પ્રમાણપુરઃસર સમજવાયલો જણાયામાં નથી. *इति०* આ બોપદેવની દરિલીલા વિવેકના અંતમાં ૧૯ મો શ્લોક છે.

પા. ૨૧૬-૭. નાના-વિવિધ. નિજ-ભગવાનનાં પોતાનાં. શશિહર-શશિયર, ચન્દ્ર. જિતૂં-જિતે ‘ પુરૂષ અને નારી ’ એ સાથે અવ્યય હોવાથી નપુંસક પ્રયોગ થયો છે. ઉતારિ-ઉતાર (આરાર્થ).

